

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BÍZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL.

HATODIK KÖTET.

ELSŐ FÜZET.

PESTEN,
EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKADÉMIAI KÖNYVÁRUSNÁL.
1867.

TARTALOM.

	Lap.
Némely újabb nyelvtudományi jelenség. Hunfalvy Pál	1
Szótaglalások és valami a magyar szóképzés iskolai tanításáról, Budenz József	16
Az „az ez“ mutató névmásokról. Budenz József	29
A héber מן particuláról. Gr. Kuun Géza	42
A magas-magnus-féle magyar-árja hasonlat. Budenz József	51
Török szófejtegetések. Budenz József	58
Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben.	
Barna Ferdinánd.	70
Latin ódák, Szepesi Imrétől. Tély János	102
A gyökök elméletéről. Gr. Kuun Géza	111
A rumun nyelv és nép. Hunfalvy Pál.	125
Mutatvány-czikkék egy magyar-latin szótárból. Finály Henrik.	149

NEMELY ÚJABB NYELVTUDOMÁNYI JELENSÉG.

(Olvastatott az akademiában 1866. dec. 10.)

Szándékom kissé széttekinteni a nyelvtudomány mezején, s meg-megemlíteni a legújabb jelenségekből, a mit arra érdemesnek talállok. Azért töredékes lesz a mit közlök; mert széttekintésem nem akarja s nem is bírja végig bejárni a nyelvtudomány mezejét.

Gesenius nevét jól ismerik azok, kik a sémi nyelvekbe, vagy különösen a héberbe csak belé pillantottak is, mert Gesenius Vilmos héber grammatikája és olvasó könyve bizonyára a legelterjedtebb könyvek közé valók. Magyarúl is Somossy János, sárospataki tanár, kiadá azokat 1832-ben, s a fordító el nem mulasztá „előljáró beszédében“ avval igazolni választását, hogy azokat Genévában 1821-ben francziára, és Éjszak-Amérikában angolra, 1822-ben pedig Kopenhágában dánra fordították. Ez évszámokról látjuk, mióta forognak a tudósok kezein a Gesenius tankönyvei. 1866-ban újabb átdolgozása jelene meg a héber nyelvtannak, s ez már a huszadik bővített kiadás. („Wilhelm Gesenius hebraeische Grammatik, neu bearbeitet und herausgegeben von E. Rödiger stb. Zwanzigste verbesserte und vermehrte Auflage, mit einer Schrifttafel. Leipzig, 1866.“) „Mindjárt 14-dik kiadásában e nyelvtannak, melyet én legelőször dolgoztam át 1845-ben, így szól Rödiger, azon igyekvém, hogy helyesebben meghatározzam a sémi nyelvek viszonyát mind egymáshoz, mind az árja nyelvekhez, mire nézve akkor még sok téves nézet divatozik vala; s ez új felfogás a következő, minden harmadévbeu szükségessé vált új kiadásokban erősbüle.“ — Hogy egy tankönyv, melyet annyszor javítva adnak ki, lehető tökéletessé válhatik, az kétségtelen; de azt bizonyítja csudálatos elterjedése is.

A 14-dik kiadásnak három angol fordítása jelent meg 1846-ban, kettő Nagybritániában, egy Éjszak-Amérikában. A 15-ik kiadást svéd,

a 16-dikat megint angol fordításban adták ki Londonban 1852-ben ; a 17-diket újra az éjszakamerikai tudós Conant, most New-Yorki tanár fordítá ; s e fordítások újabb kiadásaiba mind fölvevék a német kiadások javításait is. Látható ebből, hogy a Gesenius-Rödiger féle tankönyv csak ugyan egyike a leghíresebb könyveknek.

1863. marc. 2-kán szerencsém vala *Müller Miksa* felolvasásait a nyelvtudományról ismertetni, melyeket *Böttger Károly* 1863-ban németül ada ki. *Müller* könyve is nagyon híressé válik. Angliában már 1861 óta 5 javított kiadása jelent meg angol nyelven ; 1864-ben Harris György és Perrot György, segítve Egger Emile és Bréal Mihály által, francziára fordíták ; 1866-ban Böttger Károly német kiadása másodszer jelene meg, a 4 dik angol kiadás után, de részben már az 5-ik után is ; Böttger azonban a franczia tudósok némely észrevételeit is fővette. Így hát ez a második német kiadás sokban meg van igazítva ; de az első kiadás hiányai, melyek a turán nyelvek téves felfogásából erednek, az új kiadásban is megvannak. Ezeknek helyrehozása bennünket illetve ugyan, hanem itt kevesen vagyunk még, a kik tüzetesen az áltaji nyelvekkel foglalkozunk, s mi kevesen is bizonyára kevesebbet tudatunk a külfölddel, mint valóban tehetnénk.

Müller és mások az árja és sémi nyelvű népeken kívül egész Ázsiában és Európában, a sinai birodalmat kivéve, csak turán nyelvű népeket látnak. De vajjon másképen tesznek-e, mint a régi írók, kik Plutarchus szerint *) azokat a földeket, a melyekről mit sem tudtak vala, a térképek széleire tolnak, azt írván okul : „A mi még azon túl van, az víznélküli vadon, vagy beláthatatlan ingovány, vagy sküth jég, vagy fagyos tenger“ ? A részletesebb tudomány alkalmassint el fogja oszlatni a Müller-féle turánságot, mint az ismeretlen szküth országok eltűntek már a mai térképekről.

A történelem előtti korban milyen volt az emberek állapotja, ez nagy érdekű kérdés, mellyel kivált az angolok, de a skandináv tudósok is, a kiknél a régészet ezen fajtája keletkezett, nagyon foglalatoskodnak. Az nem árt az érdeknek, hogy eme régészetben sok régészet is van ; a regék mind jobban enyésznek, a régi állapotok pe-

*) Plutarchus, Theseus. Ὡσπερ ἐν ταῖς γεωγραφίαις οἱ ἱστορικοὶ τὰ διαφεύγοντα τὴν γνῶσιν αὐτῶν τοῖς ἐσχάτοις μέρεσι τῶν πινάκων πιεζοῦτες, αἰτίας παραγράφουσι, ὅτι Τα δ' ἐπέκεινα, θῖνες ἄνδρῶν καὶ θηριῶδεις, ἢ πηλὸς αἰὶνθης, ἢ Σκυθικὸν κρῦος, ἢ πέλαγος πεπηγός“ stb.

dig mind világosbak, hibetöbbek lesznek. Két forrásból merít az érdek s építgeti a tudományt; az egyik a történelem előtti emberek szerszámai, fegyverei, lakásainak, temető-helyeinek maradványai, csontjai, kivált koponyáji, továbbá készítményei, s azon nyers anyagok, a melyekből dolgoztak vala; — a másik a nyelvek tanuságai. Tehát erre a kérdésre: milyen volt a történelem előtti korban az emberek állapota, s kik voltak amaz emberek? a régészet és az egybehasonlító nyelvészet felelnek. A „Quarterly Journal of Sciences“ 1865. aprilisi kötetében tisztelendő Kett C. W. „Prehistoric records“ (történelem előtti nyomok) czím alatt közöl egy feleletet ama kérdésre. Kett a történelem előtti korban megkülönbözteti az *árja időszeit*, az előzőtt *nem-árja időszeitől*, mely azonos az úgynevezett *kő-korral*. A *kő-kornak* népei pedig a lappok, finnek (*Συθητικὸν γένος, πηλὸς αἰθνής*); s a mely tartományokra kiterjed az a *kő-kor*, mind azok ős lakosai finnek vagy turániak voltak, ezen felfogás szerint; így *Grewingk* szerint is, lásd „Das Steinalter der Ostsee-provinzen, Dorpat 1865.“

Hogymennyi bizonytalanságnak enged helyet emez általános felfogás, szépen megmutatja Koskinen Gy. ily czímű értekezése: A livek régi volta Livországbán.“ (Sur l' antiquité des Lives en Livonie, par Yrjö Koskinen. Tiré des Actes de la Société des Sciences de Finlande. Helsingfors. Imprimerie de la littérature finnoise, 1866.)

A Balti tartományok történészeinél és régészeinél elfogadott vélemény az, hogy ezen tartományok ős lakosai ugyanazok, kiknek utódjai máig bírják azon tartományok tetemes részeit, t. i. esztek, livek, kurok. Az esztek ma is a Narva folyótól és a Pejpusz tótól fogva a Balttengerig lakják a földet, vagyis a mai Esztországot és Livorszag éjszaki részeit; a liveknek csak némi maradványai vannak meg a Szalecza folyó torkolatján és a Kurföld éjszaki tenger partján; a kurok utódjait is a mai livek közt találjuk meg. Ámde a XIII. század elején, a lett Henrik kronikás idejében, a német lovagok hódításainak kezdetével, a livek nagyobb területen lagnak vala, úgymint a Szalecza és a Duna közti tengerparton a földrajzi hosszúság 43°-ig, továbbá a Duna és a Koiva-joki (Aa folyó) mellékein, sőt a Rigai öböl nyugati részein is. A kurok meg, kik nyilván a livek törzséhez valók, még azontul egész Memelig lagnak vala a tengerparton. A Liv-föld és Kur-föld más részein lettek valának, kik a szlávok litván ágához tartoznak. De azután folyvást ter-

jeszködének a lettek: ellenben a livek és kurok mind inkább fogyának.

Ebből a hetedfél századig tartó fogyásból, a történelem előtti korra is vonnak következtetést a vizsgálók, kik a liveket és kurokat eme tartományok ős lakosainak tekintik, mely tartományokat a lettek valamikor később foglaltak volna el. Azért tulajdonítják az ott található kő-szerszámokat a liveknek és kuroknak; s ez megerősíti az általános hiedelmet, hogy a kő-kor emberei Európában finn fajbeliek voltak volna.

Koskinen kétséget támaszt a liveknek úgyvélt régisége ellen, még pedig három tekintetben: A finn népek költözéseinek általános viszonyai nem engedik meg, hogy bizonytalan régiségbe helyezzük a livek telepődését; — a liv nyelv kétségtelen nyomait mutatja egy aránylag újkori együttlakásnak a tulajdonképi finnekkal; — végre a livek és lettek illető viszonyai a lett Henrik kronikás idejében, nem azt hirdetik, hogy a lettek volnának későbbi foglalók, hanem megfordítva, hogy a lettek a livek odaérkezte előtt már birták volt ama földeket.

Miután a szerző megemlítvén a legrégebb tudósításokat a finnekről, azt mutatta meg, hogy a Krisztus utáni VIII. sőt talán IX. század előtti korból nincsenek bizonyítékaink arra, hogy már akkor a livek és rokonaik a Balti tenger tartományaiban laktak volna: először a livek és lettek illető viszonyait tekinti Henrik krónikás idejében.

Az tudva van, hogy az alakuló orosz birodalomhoz a IX. században finn népségek is tartoztak; hogy utóbb a Balti tenger tartományai is a Novgorodi, Pskovi és Polotski orosz fejedelmek adózójává lőnek; — Nagy Vladimir fija, Jaroszlav, Dorpatot alapította 1030-ban. Nestor is az orosz adózók közé a *litva*, *korsz* (kur) és *liv* (liv) népeket számlálja; Meinhard, az első keresztyén predikátor, ki nek nyomain kezdék meg a német lovagok a tartományok hódításait, 1186-ban egy polotski fejedelem engedelméből lépett volna föl mint térítő a livek közt; végre a kronikás Henrik tudósítása szerint az orosz fejedelem 1234-ben átengedéjogait a rigai püspöknek. Tudniillik a német lovagok a rigai püspökkel osztozának a tartományok birtokában. Ezen időben már milyenek a livek és lettek illető viszonyai? A livek a Dűna mellékein és a tengerparton, tehát a közlekedés helyein, a lettek ellenben a belföldeken, mocsáros erdőkben, laknak vala. Ez egy viszony magára is bebizonyítja, hogy a livek

később jöttek mint hódítók a lettekre, s nem megfordítva; mert a hódító nép soha nem választja a közlekedésre alkalmatlanabb helyeket, hanem a nagy folyók és tenger mellékein telepődik le tömegesen, a honnan azután tovább meg tovább terjeszkedik. De a kronikás Henrik maga is tanuskodik eme viszony mellett, azt mondván több helyütt, hogy a lettek nagy örömmel fogadák a keresztyén prédikálást, minthogy őket a livek, a németek odaérkezte előtt, gyakran kifosztogatták és mindég elnyomták volt; „hogy a keresztyén hit elfogadása előtt a lettek alázatosak és megvetettek valának, sok igazságtalanságot szenvedvén a livek és esztek részéről.“ A német hódítás korában csak a livekről van szó, mert a lettek a livek alattvalóji; mit az a körülmény is kétségtelenné teszi, hogy a tartományt mai napig *Liv*-országnak nevezik, jóllehet ott a livek elenyésztek már, mint nevezik *Frank*-országnak a régi Galliát a győző frankokról, ámbár ezek is elenyésztek már. Mind ebből, és több itt fel sem hozott bizonyítékból, kétségtelenné teszi Koskinen, hogy a livek nem voltak a Balti tartományok ős lakosai; ők, és legközelebbi rokonaik, az esztek, nem is lehetnek azon tartományok kőkorbéli emberei.

Mit tanúsít maga a *liv nyelv*? Koskinen következő tényeket hoz elő: 1) A *liv nyelv* megtartotta a behangu *g*-t, mely a finnben magánhangzóvá lett, p. o.

<i>vepsz</i> :	<i>liv</i> :	<i>karjalai</i> :	<i>finn</i> :	<i>eszt</i> :	
segl	söggöl	segla	seula	sööl	szita
	dagl, tagl	tagla	taula	tael	tapló*)
nagris	naggörs	nagris	nauris	nairis	répa
kagl	kaggöl	kagla	kaula	kael	nyak
nagran	nagröb	nagran	nauran	naeran	nevetek
	eggil	eglen	eilen	eile, heila	tegnap.

*) A *tapló* a vogulban *taplah*; e két szó tehát leegyezőbb. De a *tapló*, *taplah* a finn megfelelő szókkal is megegyeznek; mert a *karjalai tagla* és a magyar *tapló* közt csak a behangu *g* és *p* teszen különbséget. De *k*, *g* és *p*, *f* a lapp nyelvben is váltakoznak, p. o. *okta* és *ofta* = egy; ilyen váltakozást lehet rokon nyelvekben is felvenni. Mindenesetre a finn *taula* (tavla) átmenetet csinál a *tagla* és *tapló* közt. A déli vagy svéd lappban *taur*, *taura* a *tapló*. Ez a *taura* már úgy viszonylik a finn *taula*-hoz, mint a lapp *or* a finn *ol* (val, lenni)-hoz. Az érdekes szók tehát ebbe a sorba tehetők: *vog.* *taplah*, *magy.* *tapló*, *karjalai tagla*, *liv tagl*, *dagl*, *finn taula*, *eszt tael*, *déli lapp taur*, *taura*.

Ezen példák tanúsága szerint a liv nyelv a karjalai nyelvjáráshoz áll legközelebb ; a finn nyelv a karjalainak *g*-jét magánhangzóvá változtatja, s az eszt csak követi a finn nyelvet.

2) Vannak *eta*, *eda* végzetű tulajdonságszók, melyek a finnben a *t*, *d*-t kivetik, de a vepsz és liv nyelv megtartották, mint :

<i>vepsz :</i>	<i>liv :</i>	<i>finn :</i>	<i>eszt :</i>	
soged	sogd	sokea	söge	vak
pimed	pimd	pimeä	pime	setét
saged	sagd	sakea	sage	sűrű
maged	magd	makea	mage	édes
korged	kord, kuord	korkea	körge	magas
sanged	sangd	sankea	—	sűrű,

Ezek szerint is a liv a vepszhez símúl ; az eszt meg a finn után indul, azonban a ragok előtt visszakeríti a elhagyott *d*-t, így : pimedas, pimedad, a finn pimeässä, pimeät helyett. Dolognevek is mutatják ezt a tünetényt, p. o. a finn (hopeta) *hopea* ezüst, az esztben *höbe*, ragok előtt *höbed* ; innen a finn *hopeainen* ezüstös, az esztben *höbedane*.

3.) Az infinitivus ragja eredetileg *ta*, *tä* volt, ez a *t* a finnben gyakran kiesik, de meghatározott esetekben megmarad. Erre nézve mind az eszt, mind a liv szorosán követik a finnt : ellemben a vepsz mindenkor megtartja a *d*-t, p. o. ozektől: nime név, lume hó, täyte teli, jumala isten,

<i>vepsz :</i>	nimed	lumed	täuded	jumalad
<i>finn :</i>	nimeä	lunta	täyttä	jumalata
<i>eszt :</i>	nime	lund	täit	jumalat
<i>liv :</i>	nimm	lunda	tätaa	jumaalt

Ezen példák meg azt bizonyítják, hogy az infinitivus megkapta volt alakját, mielőtt a liv és eszt nyelvek elváltak a finn nyelvtől ; s hogy erre nézve a vepsz tartja meg az eredeti alakot.

4) A finn nyelvek egy nominativusi ragot is mutatnak, a menyenyiben a nominativus különbözik a szó-tőtől, p. o. e finn tők : *miehe* férfi, *täyte* teli, *unetoma* álmatlan, a nominativusban : *mies*, *täysi*, *uneton* ; esztül : *mees*, *täis*, *unetu* ; livül : *mies*, *tävž*, *untöm* ; vepszül is : *m'es*, *täus*, *unetöin*. Ez is azt bizonyítja, hogy a nominativus a finn, eszt, liv, vepsz nyelvjárások együttlétében alakult meg.

Ezeket a tanúságokat egybefoglalván, azt látjuk, hogy a liv

nyelv szorosán ragaszkodik a finnhez, különösen *karjalai* nyelvjárásához, s hogy az eszt inkább a finn *hümei* (tavastlandi) nyelvjárásához simul. A livek tehát előbb váltak el a finnektől mint az esztek, de később mint magok a finnek (hozzájok tudván a liveket és esztek) elváltak a vepszektől.

Mit tudunk a finn népek költözéseinek általános viszonyairól? Koskinen azt mondja, hogy a mordvinok és cseremiszek telepjeit Kr. utáni IV. sőt II. századig meg lehet határozni; hasonlókép a csüdokéit, vepszekéit. A IV. században a nyugati finn ágak a Volga nagy hajlatától fogva a Ladogáig terjeszkednek vala; az éjszaki Volgának jobb partjait a tulajdonképi finnek, talán már karjala, häme, eszt, és liv törzsekre oszolva, bírják. Tovább nyugat felé, a mai Finn- és Esztországokban, úgy véli Koskinen, a lappok, s talán más urali nép, lehet, a skandináv mondák jotunjai és finnei, tanyáznak vala. Öt század múlva az orosz birodalom megalakúl; ezután már lehetetlen vala egy nagyobb költözködés a Balttenger felé; az tehát csak a Hermanarik és Rurik közti korban történhetett meg. Külső indító okát pedig a finn költözésnek Koskinen a bolgár hatalomnak a közép Volga mellékein való alakulásában gyanítja a VII. század közepe táján. Mint tudjuk, a bolgárok a kazarak által nyomva, két felé oszlanak; egyik fele délre vonúl, s az alsó Duna jobb partján telepszik le, a máig úgynevezett Bolgár országban: másik fele éjszakra húzódik, a Kama torkolatjára, hol az úgynevezett Nagy Bolgár-országot alkotja. Ez az alkotás bizonyosan nagy lökést gyakorla a vepszekre és tulajdonképi finnekre; bizonyosan ekkor mozdulának meg az Onega és Ladoga közti csüdök nyugat felé, a minek a VIII. század elején kellett történnie. Nyilván a kurok és livek előbb indulának meg, elválván a karjalai ágtól, mi nemcsak az illető nyelvek mai alakja, hanem régi történeti emlékek is bizonyítanak. Az iszlandi mondák egynek tartják a kur és karjala népet; így: „Olavi chronicon,“ „Prussiam, Semigalliam, Kareliam“ egymásután említvén meg, a Karelián nyilván Kur-országot érti. Végre a Ladoga keleti vidékein a karjalaiak közt mai napig livek vannak, kik nyelvjárásukat *livvin-kieli*-nek, azaz liv nyelvnek, hívják. Ezeknél fogva a livek a VIII. század előtt nem voltak még a Balttenger partjain, azok tehát nem lehetnek ama tartományok őslakosai, vagyis a kő-kor emberei.

De az iménti előadásból kitetszik, hogy a tulajdonképi finnek,

tehát az esztek is, csak a VIII. században értek a mai lakhelyeikre. Azon finnek tehát és esztek, a kiket Tacitus, Ptolemaeus stb. említenek, más népek, nem *suomalaiset*, mint magukat a finnek és esztek nevezik. A finn és eszt név úgy ragadt előbbi népekről a suomalaisetre, mikor azoknak földjeit elfoglalák, mint p. o. a mai Magyarország népeit a régiekről pannonusoknak, pæonoknak nevezik vala.

A népek történeteit azok nyelvei beszélik el leghűbben. Hadd toldjak ide valamit a lapp nyelv tanuságából is. Azt, hogy „Idioma Lapponum et Hungarorum idem esse,” ma senki sem állíthatja. Azonban még is sokat találunk a lapp nyelvben, a mi az úgynevezett finn rokonságon felül és túl is nagyon érdekli a vizsgálót. 1) Látuk, a tulajdonképi finn (karjala, finn, eszt, liv) nyelveket a nominativus is jellemzi többi közt, a mennyiben a szó-tő különbözik a nominativustól; ez nincs meg a lappban, valamint az ugor nyelvekben sincsen. — 2) A többesszám jelelője a lappban *k*, *h*, a magyarban is *k*, p. o. gietta kéz, a többes-számban gied'ak kezek, ellemben a többi finn és ugor nyelvekben *t*. De az egyezés legott különbséggel is jár, mert a lapp nyelv, a finnhez simúlván, a szó-tő jellembetűjét megváltoztatja, így: *gietta*, *gied'a*, finnül: *käte* (nominativus *käsi*), *käden*, s a gyengült tőhöz teszi a többes-szám jelelőjét: *gied'a-k*, mint a finn: *käde-t*. — 3) A birtokosragok első és második személyei azonosak a lappban és magyarban: *m*, *d*, *mek*, *dek*, p. o. *gietta-m*, *gietta-d*, *kezem*, *kezed*; *gietta-mek*, *gietta-dek*, *kezünk*, *kezetek*; csupán azon különbséggel, hogy a lapp megtartotta az eredeti *mek*-et, a magyar pedig azt már *nk*-vá változtatta. S a *mek*, *dek* ragok előfordúlnak az igékben is, p. o. *log'ai-mek* = *olvasa-muk*, *log'ai-dek* = *olvasa-tok*, most: *olvasánk*, *olvasátok*. A harmadik személyü birtokos ragok *s*, *sés*, p. o. a ragozott genitivust így fejezi ki a lapp: *giettam*, *gied'ad*, *gied'es*; *gied'amek*, *gied'adek*, *gied'esek* = *kezemé*, *kezedé*, *kezőé*, *kezünké*, *kezeteké*, *kezőké*. — 4) A tulajdonság-névi fokozó a finnben *pa*, a magyarban és lappban *b*, p. o. finn: *paha* (rosz), *pahampa*; lapp: *bahha*, *bahab*; magyar: *puha*, *puháb*. Legott itt is az a különbség mutatkozik, hogy a finn és a lapp a genitivushoz, vagy a változott jellemű tőhöz teszik a *pa*, *b* t: a magyar pedig a változatlan tőhöz ragasztja a *b*-t. Egyébiránt a lapp tulajdonságnevek abban különböznek mind a finn mind az ugor nyelvek szokásától, hogy a jelzői állapotban rendszeren változást szenvednek, p. o. *čabes* szép, jelzői állapotban *čabba*. Ezt: én szép va-

gyok, így mondja a lapp: mon læm čabes; ezt meg: ez szép lány, ezek szép lányok, így mondja: dat čabba niejda, dak čabba niejduk. 5) A lapp nyelv abban is különbözik a tulajdonképi finn nyelvtől, hogy c, č, z, ž, í, í, r; f, g, b, d hangjai vannak, melyek a finn nyelvben nincsenek. A szótárra nézve a lapp nyelv, úgy szólván, másolatja a finnek; tehát mind azon finn szók, a melyek rokonai a magyarban találhatók, megvannak a lapp nyelvben is: azonban fordulnak elő abban olyan szók is, a melyeket nem találunk meg a finnben, hanem az ugor nyelvekben. Lásd a Ny. K. V. 421—425. ll.

E felhozott tények kétségtelenné teszik, hogy a lappok előbb váltak el a többi finnektől, mint a livek, de hogy emez elválás után is némi összeköttetésben maradtak még az ugor népekkel. Ezt a tanúságot erősíteni az a körülmény is, hogy a mai Finnország éjszaki részein sok helynév fordul elő, a melyek nem finnesek, hanem szürjänesek, tehát ugor nyelvből. — Azt állítjuk, hogy az európai emberiség állapotját legjobban földerítik a nyelvek: ámde a nyelvek eme tanúsága koránt sincs még annyira kitálatva, hogy a régész menten hozzá nyúlhasson.

A *Budapesti Szemle* új folyamának XIV. XV. XVIII. XIX. és XX. füzetei Szabó Károlytól, „*A régi hun-székely írásról*“ című s három közleményben foglalt értéközést közlöttek, melyet sok tekintetben nagyon érdemesnek talállok, hogy ezen a nyelvtudomány mezején való széttekintésben nem csak megemlítem, hanem is mertetve ki is emelje m. A lelkes szerző először a *hun-székely írásról* szóló *történelmi bizonyságokat* hozza fel egyenkint, Kézai Simonból, Thúróczi Jánosból, ki a bécsi képes krónikát kiírta, Bonfiniusból, Benczédi Székely Istvánból, továbbá Oláh Miklós, Verancsics Antal, Szamosi István, Telegdi János, Baranyai Décsi János, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György stb. írók munkájából. Ezen írók mind azt állítják, hogy a székelyek közt sajtáságos írás használtatik vala, melyet a legrégebb bizonyság a Kézaié, *oláhnak* neveze ugyan, de már a XIV. századbéli bécsi képes krónika *scythiai betűknek* tart, Benczédi Székely István pedig azt mondja, hogy a székelyek „*Hunniabeli módra székely bőtüvel élnek* mind e napiglan.“ Székelyen innen az írók *hun-scytha írásnak* nevezik; sőt Telegdi János 1598-ban következő című munkácskát ada ki: „*Rudi-*

menta priscae Hunnorum linguae, brevibus quaestionibus comprehensa stb. Lugduni Batavorum 1598., a melyben az úgynevezett hun abc betűit közli, s arra tanítja az olvasót, „hogy a székelyek a más-salhangzók neveit kivétel nélkül a betűjegy hangja elibe tett e-vel ejtik, így: *eb, ecz, ecs, ed, ef* stb. A Telegdi abc-jéről vett másolatokon alapúlnak a hun-székely alphabet több rendbeli későbbi kiadásai.“ *Kunics*-nak „Dacia Siculica“ czímű munkájában, mely Kolosvárott 1731-ben megjelent, első nyomát találjuk annak, hogy igazán vannak ilyen írásbeli emlékek, mert Kunics megtudta, hogy a Csik-szent-mihályi régi templomon vannak ilyen, a régi scythákra visszavihető feliratok. „Delineationem harum inscriptionum, quantumcunque adhuc dederim operam, nancisci non potui, írja ötven év múlva *Cornides*; a feliratok tehát 1731. után elenyésztek. Második emlék a Csik-szent-miklósi templom felírata, mely, az olvasások szerint 1501-ben készült, 1749-ben lemásoltatott, és *Desericius* munkájában: *De initiis et majoribus Hungarorum* (tom. II. 154. 155. l.) megmentetett. A harmadik emléket mai napig az enlakai unitarius egyház mennyezete őrzi, mely 1668-ban készült, a melyet a szerző 1864-ben a hely színén vizsgált és fejtett meg.

Szabó Károly, ezen első közleményében azt is megmutatja, hogy ama székely írás a XVII. században némi divatban vala az iskolázott emberek közt, de a XVIII. század elején megszűnt az irántai érdek, míg azon század másik felében a tudósok ismét reája terjeszték figyelmöket, különösen *Bod Péter*, ki a Csik-sz.-miklósi feliratot, a Telegdi-féle abc segítségével, megkísérlé megfejteni, és *Cornides Daniel* a ki az idetartozó adatokat összegyűjtögeté.

Második közleményében a szerző a hun-székely írás emlékeinek bírálatját közli. Szerinte a kérdéses írás egyedül a székelyeknél divatozott; Magyarországbán annak nincsen nyoma. Minthogy a XVII. században némileg divattá lett, holmit székely betűkkel írogatni: meg kell különböztetni az igaz székely írásbeli emlékeket, azoktól, a melyeket csak ráfogással vettek vagy mai napig is vesznek olyféle emlékeknek. Így p. o. a *gellei imádságos könyv* bizonyosan a XVII. század folytában készült, mert apróságig követi az e századbeli magyar helyesírást; ezt a könyvet tehát koholmánynak itéli Szabó Károly. Az úgynevezett *Rokonczai Codex*-et is, a mely az akademia könyvtárában őriztetik, a melynek írását egyébiránt még senki sem fejtette meg, koholmánynak véli a szerző, azt irván:

„Ha nem csalódom, ezen codex is, valamint a Jerney által igaznak árult I. András király korabeli két magyar imádság, melyek kézzel fogható koholmányok, a koholási készségéről és ügyességéről ismeretes Literati Nemes Sámuel kezéből került.“ — Így a *turóczi falkönyv* is csak a Bél Mátyás alphabetje után ügyesen szerkesztett, de a valódi régi hun-székely írás sajátásaival ismerős szem által könnyen fölismerhető koholmány.“

A harmadik közleményben egybeállítja a szerző az ezen kérdéssel két század óta foglalkozó tudósok véleményeit és ítéleteit, hogy, úgymond, „kitüntethessem, kik jártak elődeink és kortársaink közül ezen mind eddig teljesen tisztába nem hozott kérdés vitatása közben az igazság, s kik a tévedés útján. Amazok érdemeit kellőleg kiemelni és méltányolni, emezek balvéleményeit és botlásait kimutatni és *megróni* mulhatatlannak tartottam, hogy a tudományos közönség ezen annyit vitatott kérdés múlt és jelen állásáról ítélhessen, s az a fölött folyt, de maig el nem döntött vitát valahára befejezettnek tekinthesse.“ Egymásután megbírálja tehát Tröster János (1666.), Otrokócsi Főrís Ferencz (1693.), Bél Mátyás, „a hún-székely írás ügyéről keletkezett irodalom alapítója (1718.) Schwarz Godofréd (1740.), Desericus, Pray György, Bod Péter, Cornides, stb. stb. Révai Miklós, Horvát István, Toldy Ferencz állításait, véleményeit, mulasztásait. Itt felötte sok tanuságost hordott össze a szerző; kimutatott mindent a mit lehet. Hogy a kimutatást *megrovással* is tetézte, az talán szükségtelen vala. A kötelesség-mulasztás érdemel megrovást, nem a vélemény különbsége.

Ha, miután némi figyelemmel, de annál több gyönyörrel, végig olvastuk Szabó Károly munkáját *a régi hun-székely írásról*, azt kérdezzük: mi tulajdonképen e kérdés állása? azt kell magunknak felelni, hogy a derék szerző e czímmel: „*A régi hun-székely írásról*“ *ferde állásba hozta a kérdést.* Sokkal helyesebben jár el, ha megtartja az „ős székely betűk“ nevezetét, a melyel 1864-ben az enlakai egyház feliratát hozá a közönség elő. Én legalább azt vélem, hogy az, miről annyian két száz év óta vitáznak, három kérdésre oszlik: 1) Volt-e a székelyek közt sajátóságos írás? 2) Milyen az az írás? 3) Hol vette magát?

Az első kérdésre nagyon helyesen megfelelt Szabó Károly. A székelyek közt csakugyan volt sajátóságos írás.

A második kérdésre, hogy milyen az az írás? fájdalom, csak

a Desericius által közlött másolattal lehet felelni, melyet, szerencsénkre, egy másik másolat némileg hitelesít. Az enlakai, máig meglévő felirat, úgy látszik nekem, koránt sem bír az előbbinek értékével, mert a XVII. században készülvén, eredetét az akkor uralkodott tudákos negédnek is köszönheti. De tegyük egyenlő értékűvé az előbbivel: akkor is e kérdésre: milyen volt az az írás? csak két rövidke felirattal felelhetünk. Azonban bármi kevés is az, sőt annál inkább, mert csak ennyi van meg, a legszigorubb vizsgálat alá kell vetni. Szabó Károly „ezen őс régi írásmód ügyét történettudományi szempontból“ tárgyalja, a *palaeographiai megvitatást szakavatottabbakra hagyván*. — Nekem ellenkezőleg, úgy látszik, hogy első helyre kell a palaeographiai megvitatást tenni, mert az által nyerhetem meg csak a helyes történettudományi szempontot. Igaz, hogy Kézaitól fogva Benczédi Székely Istvánig sokan emlegetik a saajátságos írást: de vajjon az-e az, a melyet a Desericius által közlött hasonmásban látunk? Nem képzelhető e az eset, hogy más volt a sokat emlegetett írás? A Csik-szent-miklósi feliratban, a Telegdi-féle alphabetumban olyan különös betű-alakok fordulnak elő, a melyek a jobbról balra való írás rendszerével ellentéznek, mert jobb felé nyílnak. Azután, nem látszik meg rajtuk az ósdiság, mely rendszeren egy-egy betűvel több rokon hangot fejez ki. Szóval, a palaeographiai megvitatást nélkülözzük még; ennek hiját pedig semmi sem pótolja, de nem is pótolhatja ki.

A palaeographiai megvitatás után, ha még fenáll, lehet a harmadik kérdésre is feleletet keresni: hol vette magát ez írás? Szabó abbeli megvitatás nélkül *hun-székely* írásnak nevezi, mert „a székelységnek őseitől örökölt s firól fira szállt hagyománya, melyet hazai történetírásunk atyjától, a XI. századbeli Béla király névtelen jegyzőjétől kezdve, krónikáink és íróink századokon keresztül mint kétségbe nem vont történelmi bizonyosságot hirdetnek“, azt állítja, hogy a székely nép Attila hunjainak maradványa, és így a legrégebb törzs, mely Ázsiából Európába át özönlött fajunkból hazánk területén ősi saajátságának némi maradványaival maig is megkülönböztetőleg él.“ Ez a székelység „századok hosszu során ápolta s fenntartotta kebelében, fajunk ősi honából magával hozott saaját írásmódját, hajdani ázsiai miveltésünk legvilágosabb bizonyosságát. Ezt régebbi és újabbkori íróink *scytha, hun, hun-scytha, scytha-magyar* és *régi magyar* írásnak nevezik: én azonban, úgymond Szabó K.

tekintettel a székelyek hagyományos hún eredetére, s figyelembe véve e mellett azt is, hogy ezen írásmód legrégebb krónikáink és történetíróink világos bizonyossága szerint az ő korokban csak a székelyek közt divatozott, s hiteles emlékei is csak a székelyföldön maradtak fenn, helyesebb és határozottabb kifejezéssel *hun-székely* írásnak véltem nevezendőnek. — Azonban mi azt kérdezzük: krónikáink mire nézve bizonyító erejük? A Névtelen Magógtól, Jáfet fíjától, származtatja Attilát, és Ugeket, Álmos vezér apját, ki meg Árpád apja; ennél fogva Árpád igenes utódja Attilának, tehát hunosabb a székelyeknél is, kik csak Attila hadaiból valók, mind a Névtelen, mind Kézai szerint. Szabó kételkedik abban, ha vajjon a magyarok, azaz Árpádék, magokkal hozták-e a régi hun írást, mely a székelyeknél megmaradt volt.

Az írás feltalálása olyan tény, mely azon nép mivelttségében, a melynek körében feltaláltatott, eltörölhetlen nyomokat hágy, s mely bizonyosan az uralkodó nemzetségben, már a közönséges uralkodási érdekekből is, megőriztetik. Ha volt hun írás, azt leginkább Attila nemzetsége ápolta; s ha Árpád igenes utódja Attilának, tehát előtte és a többi *hetu-mogerek* előtt ismeretes volt az, mert okvetetlen vele éltek. A valószínűséggel harcol az a föltevés, hogy a székelyeknél megmaradt, Árpádéknál pedig elveszett volna a hun írás; mert ismétlem, az uralkodó nemzetség a maga hasznára fordítja népének miveltségi eszközeit, avagy megszűnik uralkodó lenni. Ebből a tényből tehát, krónikáink felfogását követve, hogy a magyaroknál nem említenek hun írást, inkább azt kell következtetni, hogy a székelyeknél találtatott írás, akármiféle legyen is az, aligha hun lehet. Mi már bizonyosabb? Árpádék hunossága, vagy a székelyeké? A krónikák szerint bizonyosan Árpádéké: a hún írást tehát előbb ezeknél kell keresni.

Azt mondja Szabó Károly, azt nem igen lehet gondolni, hogy a székelyek mostani hazájokban szerezték volna meg azt az írást, azért is hunnak kell lenni. Hogy írást lehet szerezni, vagy koholni, azt épen Szabó mutatta meg; mi lehetetlen volna abban, ha az úgynevezett ősi székelyírást is valahogyan szerzettnek vagy koholtnak is gondolnók? Én nem mondhatom, hogy koholt az az írás, ámbár ósdiságot nem mutat is: de annyi bizonyos, hogy hun eredete még kétségesebb mint valósága. Első itt a palaeographiai megvitatás, a többi kérdés azután következik.

A „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft“ IV. köt II. füzetében Steinthal Miklosich értéközését: *Die Verba impersonalia im Slavischen*“, Bécs, 1865. megismertetvén, alkalmat talál néminek elmondására, a mit érdemes megjegyeznünk.

„Ezen jeles értéközés, úgymond Steinthal, többet ad mintsem ígér. Mert nemcsak rendkívüli tudóssággal felhasználja az indogerman nyelveket a szláv syntaxis földerítésére, hanem az úgynevezett személytelen igék (verba impersonalia) fogalmát is alaposan megvitatja, minden korbeli grammatikusok s az újabb kor bölcsészeinek nézeteit azon igékre nézve felhozván és élesen megbírálván.“

Heyse a személytelen igét alanytalanak nevezi, s Miklosich követi abban. Megengedve is azt, hogy itt valóban olyan itéletekről vagy mondatokról vagy igékről volna szó, a melyekben nincsen alany: Steinthal mégis ok és következés nélkülinek tartja a régi nevezet elhagyását. A dologra nézve tökéletesen egy az alany és a személy; csak arra nézve van különbség, hogy a személy grammatikai, az alany logikai elnevezés. A személytelen alanytalan is, s az alanytalan személytelen. Sőt most már az alany is grammatikai elnevezés; a személynek szótani, az alanynak mondattani jelentése van. Ebben: *puet me*, ott van a személyi rag *t*, de nincsen alany.

Steinthal azt állította volt, hogy nincs alanytalan és személytelen ige, mert igét alany és személy nélkül gondolni sem lehet. Az ellen Miklosich azt mondja: A nyelvtudomány történetei egynél több esetet mutatnak fel, hogy valamit nem is gondolhatónak véltünk, míg tények nem kényszerítettek rá, hogy mégis gondoljuk. Abból, úgymond Miklosich, hogy a *verbum finitum* okvetlenül valamely személyben áll, nem foly még az alany létének szüksége; addig tehát lehet azon állításhoz ragaszkodni, hogy vannak alanytalan mondatok, míg azokban az alanyt fel nem mutatják. Steinthal helyesebbnek tartja így okoskodni:

Mint hogy a személyi rag okvetlenül az alany létre mutat, tehát nem engedhető meg azon állítás, hogy alanytalan mondatok vannak, sőt azoknak alanyait föl kell keresni. Elfogadhat-e alanytalan itéleteket a logikus? Míg fenn áll emez értelmezés: „Az itélet két fogalomnak egybekapcsolása, melynek egyike az alanynak, másika a mondománynak alakjába öltözött“, — addig alanytalan itéletről nem lehet szó. De Herbart szerint vannak fogalmak, melyek magokban is állanak; ezek határozatlan vagy független mondományok,

melyek a személytelen igék alakjában tűnnek elő, p. o. „es donnert“ mennydörög, a mi annyit teszen, hogy mennydörgés van. A személytelen ige tehát nem fejez ki alanytalan ítéletet, hanem egy magában állított fogalmat, mely alany gyanánt van, s melynek mondománya épen a logikai állítás, p. o. fagy, annyit teszen: fagyás van. Így áll a dolog logikailag, de grammatikailag megfordítva áll. Logikailag a személytelen alany, de grammatikailag az mondomány; mert ez: *fagy* ige, az ige pedig okvetlenül mondomány, mely alanyra mutat. Azt mondjuk-e már: ámbár a személytelen ige alanyra mutat, a nyelv felfogása szerint ott még sincs alany? vagy inkább keressünk-e alanyt, mivel az ige arra utasít?

Steinthal azt tartotta volt, hogy előbb volt ez: *Jupiter pluit*, azután lett a *pluit* személytelen igévé; más szóval, Steinthal azt gondolta volt, hogy a mostani személytelen igéknek mythicus alanyaik voltak. Most előbbvalónak hiszi a személytelenséget, „das impersonale ist durchaus ursprünglich.“ A személytelen olyan cselekvést jelöl, melynek alanya titkosnak vagy ismeretlennek tartatik; a nyelv ilyen esetekben is kénytelen alanyt hozzátenni a cselekvőhöz, de olyat teszen hozzá, a melyet kimondani vagy nem lehet, vagy nem kell; p. o. ha azt mondjuk: fagy, villámlik stb. elmésen játszik a nyelv a személytelen igével, mert oly alanyra utasít, a melyet fel nem bír, vagy fel nem akar mutatni. S kiterjeszti az elmés játékot olyan körülményekre, tapasztalásokra is, melyeket nem akar személyesíteni, mikor például németül mondják: es hungert mich, vagy finnül: minua isottaa. — Végre Miklosich értékezésének fő érdeme abban áll, úgymond Steinthal, hogy szerinte nem az igéket kell személyesekre és személytelenekre osztani, mert legtöbb vagy minden ige személyesül és személytelenül állhat a mondatban; hanem hogy a mondatok teszik ki ama különbséget. Így az átható és benható közti különbség is nem az igéket, hanem azoknak szereplését illeti a mondatokban.

HUNFALVY PÁL.

SZÓ-TAGLALÁSOK,

ÉS VALAMI A MAGYAR SZÓKÉPZÉS ISKOLAI TANÍTÁSÁRÓL.

(Olvastatott az 1866. dec. 10-kén tartott akad. ülésen.)

A szó-elemzés, vagyis a szó-képzők kitalálása és az alaprésztől való elválasztása, tudvalevőleg igen könnyű dolog, mikor oly szót kell elemezni, melynek az alaprésze is, melytől képezve van, még önállólag megvan az élő nyelvben, úgy hogy csak emezt meg a képzett szót egymás mellé kell tartani, s a mi az utóbbiban többnek, járuléknak mutatkozik, az egyszermind a keresett szóképző is. P. o. *ember*, *ember-ség*, *ember-i*, *ember-ked* stb. Az ilyen szembetűnő szóképzők elválasztását, vagyis, hogy úgy mondjam, a közönséges szóképzést, tanítja már az elemi oktatásra szánt nyelvtan is, s e tanításnak bölcs célja és haszna egyfelől az, hogy az elemzés a gyermeki elmét az analysis műtétében gyakorolja, másfelől a gyermeket az analogia szerint való öntudatos szóalkotásra elésegíti. De épen e kettős haszna kedvéért meg kell e tanítástól kívánni, hogy szorosan helyes és alapos legyen, a mi mellett az egyszerű világos előadás magától értetődő kellék.

A t. osztály talán megengedi, hogy próbául egy legújabb elemi magyar nyelvtannak ebbeli tanítását röviden szemügyre vegyem; mert úgy hiszem, a m. akadémiai nyelvtudományi akár osztály, akár bizottság, ha már a nagy áramlású irodalmi nyelv fejlődését nem szabályozhatja is, legalább bírálólólag örködhethék az iskolai magyar nyelvtanítás felett, hogy az ne szentesítsen oly hibákat és ferdeségeket, melyeket sajnálva látunk az irodalomban elterjedni, s hogy

s hogy másrészt a nyelvtudományunk haladásából is már valami kevés az iskolai tanításba átszivárogjon ¹⁾.

Gergely Lajos, marosvásárhelyi köztanító, irt egy nyelvtant ily cízzel: „A magyar nyelvtan elemei. Elemi és népiskoláknak. I. Rész. Szótan.“ Kolozsvár 1866. A „szóképzés“-t csak olyképen tárgyalja, hogy a tanítványokkal a szóképzőket észrevéteti, a nélkül, hogy annak magyarázatába ereszkedjék, hogy az egyes képzők mit jelentenek. Helyesen határozza ugyan meg a szóképzők mivoltát, mint a melyek által „bármely szóból egy egészen *más értelmű* szót lehet alkotni, képezni“ (43. pont); de mégsem bírja a szoragoktól értelmesen megkülönböztetni, mert ez utóbbiakról (49. p.) csak azt tudja mondani, hogy „nem változtatják meg a szó értelmét, hanem csak némileg *módosítják*, s már ezen módosítást nevezük szoragozásnak.“ Ez már érthetetlen beszéd, a melyből azt látjuk, hogy van olyan bár elemi nyelvtanító, a ki még semmi magyar grammatikából nem bírta a *viszony*-ragok és *viszony*-szók fogalmát elsajátítani. Továbbá, ha szerző úr helyesen értelmezi is a szóképzők mivoltát, mégis nagyot vét az alkalmazásban, ha p. o. a határozókat (adverbiumokat) is képzett szóknak veszi, p. o. *nagyon* szerinte a *nagy*-hoz képest épen olyan képzett szó, a milyen p. o. *halász* a *hal*-hoz képest, mintha bizony a *nagyon*-nak egészen más szóértelme volna, mint a *nagy*-nak; egy szóval a határozók képzését a szóképzéshez számítja, mely által „egészen más értelmű“ szók képeztetnek. Igaz, e részben Gergely úr semmi újítást nem követett el, sőt inkább csak a régi hagyományhoz ragaszkodott; s annyiival kevésbé lehet azért őt vétkelleni, mert magasabb rendű tankönyvek is ugyanazt tesszik, p. o. Ihász Gábor „magyar nyelvtana“, melynek már a 12-dik kiadása megjelent, szintén a szóképzést három szakaszban tárgyalja: 1) névképzők; 2) igeképzők; 3) határozóképzők ²⁾.

¹⁾ Hogy csak egyet említsék, jó ideje már úgy-e bár, hogy a „tárgyi igeragozásról“ tudomásunk van. De hiába keresnők ennek magyarázatát elemi nyelvtanban, sőt alig hiszem, hogy gymnasiumi tankönyvben, tán az egy Riedlét kivéve, arról egy szóval való említést találánk. Az akadémia miatt akár még száz osztendeig tartja magát fenn a „határozatlan és határozott igeragozásokról“ való alaptalan régi tanítás.

²⁾ Mennyire összezavarják még a viszonyrag és szóképző fogalmát, mutatja ugyancsak Ihász G. tankönyve, a ki mint névragokat, egy sorban a *be*, *ra*, *től* stb. ragokkal, fölhozza a *bb* (*abb*, *ebb*) *fokragot*, meg a többesi *k-t* (19. §.). Furcsa az is, hogy a *névragok* között van egy *ül*, *ül* mint helyettesítő-*rag*, meg a határozó-

Egyáltalában hibáztatni lehet azt, hogy G. úr a szóragozás *előtt* ismerteti a szóképzést; mert a kis tanítvány, a ki a szót úgy ismeri, a mint a nyelvben alkalmaztatik, tehát több esetben ragosnak mintsem ragtalanoknak, csak akkor foghatja meg a pusztá, ragtalan szót, mikor előbb a különböző ragokkal s azok elválasztásával barátkozott meg; mert hiszen szóképzésről szólván, csak pusztá, ragtalan szó, vagyis *szóló* képzését értjük. A névszóknak *szótője* előfordul ugyan tisztán magára is, mint egyesszámi nominativus, de az igéknek *tője* igen sok esetben egy alakban sem mutatkozik tisztán magára, úgy hogy az elvont igetű ismertetése elkerülhetetlenül szükséges. Ha ezt tesszük, nem kell, úgy mint Gergely úr nyelvtárában, némely igéképzőket *ik*-esen hozni fel, mintha az *ik* az igeszóképzőhöz tartoznék, (p. o. *por-zik*, *pirosodik*, *zöldellik*, *fénylik*). — Gergely úr különben igen okosan csak olyan képzett szót vesz tekintetbe, melyeknek alapja is, mint élő szó, a nyelvben megvan. A képzett szó alapját, melyhez a képző járúl, ő *gyökszó*-nak nevezi, mi helyett jobban szeretnők az *alapszó* nevezetet használva; mert noha ő az elvont gyökökkel nem bajlódik is, mégis meglehet, hogy egyik-másik tanítványával később más értelmű szógyököket ismertetnek meg, a mikor aztán a Gergely-féle *gyökszók* fogalma (p. o. Kolozsvár is *gyökszava kolozsvári*-nak, *szorgalmas* ennek: szorgalmasabb) szegénynek a fejében zavart fog okozni. — Végre megérdemli figyelmünket, hogy ezen népiskolai nyelvtanban az elészámlált főnévképzők között megvan a *nok*, *nök* is, (p. o. *tárnok*, *mérnök*) és az *ár*, *ér* (p. o. *kádár*, *pintér*); de hiányzik, talán csak

képzők között egy *ul*, *ül* (p. o. *boldogul*, *emberül*), a melyről tüzetesen azt tanítja, hogy az *ül*, *ül* névragtól való megkülönböztetésre rövid *u*, *ü*-vel kell írni. Ilyen az iskolai nyelvszabályozás. Ehhez azonban már Gergely úr is ért, ki úgy látszik nagy ellenszenvvel van a hosszú *í* iránt, s azt csak némelykor önkényes megkülönböztetésre kasználja, p. o. *ír* (scribit): ellenben *ír* (unguentum), *sír* (ige): ellenben *sír* (sepulcrum). Tanítványai természetesen elhiszik, hogy ezen böles megkülönböztetés alapos, s követni fogják legalább írásban, ha azért nem hagyják is el „közbeszédbeli“ rossz ejtésüket. Itt figyelembe kell venni G. úrnak ezen böles jegyzetét: „Az emberek igen nagy része nem tud helyesen írni és beszélni. Az ily emberek beszédét nevezik *közbeszéd*-nek. Az oly emberek beszédét, kik úgy beszélnek mint a magyar nyelvtan kívánja, nevezik *művelt beszéd*-nek. A művelten beszélni akaró igyekezhetik tehát, hogy p. o. G. úr nyelvtana szerint az *íron*-ban lehető röviden ojtse mind az *i*-t, mind az *o*-t; hogy vajjon azután a szegény közbeszédű nép érti-e is, az más dolog.

véletlenből, a *da, de* (p. o. *szálloda, járda*). Hogy is felejtethnők ki a *nök, nők* képzőt az új-magyar nyelv grammatikájából? Ihász is szépen magyarázza ugyancsak ezen új nyelv képezményei szerint: „hivatalt, tisztséget jelentő főneveket alkot, mind nevekből, mind igékből, ú. m. *el-nök, fő-nök, ír-nök, mér-nök, parancs-nök, szó-nök, ülnök* stb.“ Riedl „Magyar nyelvtan“ 86. l. ezt mondja róla: *nök, nők* az újabb nyelvben igen gyakran használtatik személynevek képzésére oly törzsekből, melyek hivatalt vagy méltóságot jelentenek, p. o. *tanácsnok, hivatalnok, díjnök, titoknok, írnök, látnök, vésnök* stb.“ Azon nincs mit csodálkozni, hogy a *nök* képző már a magyar képzők között helyet foglal, hiszen a szörnyeteges *nök*-os szók is betolakodtak már az „újabb“ nyelv régi jó magyar szavai közé (megjegyzem itt, hogy Ballagi szótárában van ez is: *tétnök*, der Thä-ter, és *várnök* ebben: *várnök*-kar Geniekorps.) De mit vélekedik erre a komolyan bíráló magyar nyelvtudomány? Az ugyan eldöntötte már, hogy a *nök* olyan képző, mely *de jure* csak néhány idegen eredetű szóban van meg, s melynek mint nem magyar szóképző elemnek nincs is joga, hogy magyar alapszóból új magyar szót alkosson. Az ugyan kárhóztatja mint csudaszülötteket a már vele alkotott és lábra kapott új szokat *) — és mégis kénytelen elnézni, hogy ugyanazt a hybrida-képzőt az iskolai magyar nyelvtanítókönyvek épen úgy ismertetik, s ennél fogva hallgatva használatra is ajánlják, minden rosszaló megjegyzés nélkül, mint akár-mely más ősrégi magyar képzőt. Nem kellene-e neki inkább a nyelvtaníróktól követelni, hogy ha már elkerülhete tlennek látják ilyen és hasonló korcs szóképzéseket is tekintetbe venni, legalább bélyegezzék is meg olyanoknak, s igyekezzenek figyelmeztetésökkel azoknak tovább burjadzását megakadályozni. Napról napra szaporodik az irodalomban e szószörnyetegek száma, s a tanuló ifjúnak, ki az iskolai nyelvtanítás alatt már azoknak mintaképeivel megbarátkozott, nincs módjában, hogy többé fölöttük elszörnyülködjek, sőt mi-helyest az író tollat fogja, maga is bátor „szó-csinár“-nak csap föl. A grammatikusnak a valódi népnyelv időszerinti állása, s annak változásai iránt ugyan tisztelettel kell viseltetnie, de az egyesek önké-

*) Már a Magyar nyelv Rendszere (1847) azt mondta: „Elég ebből annyi a mi megvan, sőt az is sok. A ki ilyen idéetlen szót csinált, mint *göndnök*, s nem jutott eszébe, hogy ezt ragozni is kell: *göndnöknek, göndnököknek*, igen sok jótétre s imára lesz szüksége, hogy a súlyos bűnből kivetkezhessék.“

nyéből eredő irodalmi nyelv gazdagítások ellen már szabad neki elfogulatlan bíráló szavazatát is hallatni.

De térjünk vissza a szótaglalásra. Eddig ennek csak azon nemét tartottuk szem előtt, mely önállólag meglevő alapszóból képzett szókkal foglalkozik; melynek műtéte tehát úgyszólván csak a képzett szónak az alapszóval való egyszerű egybehasonlítására szorítkozik, s így semmi nehézséggel sem jár. Csakis ezen szóképzés ismertetése véleményünk szerint elemi nyelvtanítókönyvbe való.

Azonban van sok szó a magyar nyelvben, melyre ez az egyszerű taglalás nem alkalmazható; mert a szó elég hosszú arra, hogy képzővel képzettnek véljük, de nincs meg a nyelvben az illető alapszó, melyből származtassuk, s miután az alapszónak se terjedelmét se mivoltát nem ismerjük, azt sem határozhatjuk meg, hogy mit jelent az elválasztandó képző, vagy legalább micsoda *dynamicus* értéke van neki. Az ilyen szókat a józan nyelvvizsgáló egyszerűen taglalhatatlanoknak állítja, legalább egyelőre, s azon eljárást, mely mégis ilyen szóból bizonyos képzőket elválaszt, a nélkül hogy az alapszónak megvolt létezését tudná bebizonyítani, nem szótaglalásnak vagy elemzésnek, hanem önkényes szóvagdalásnak, pusztá játéknak fogja tartani, melynek se alapja, se célja nincsen. Így p. o. nagyon könnyű azt mondani, hogy *fősvény* így taglalódik: *fős+vény*, de hogy mit tesz a *fős*, annak szabatos tudásával senki sem bír; lehetne bár így is taglalni: *fösve+eny*, vagy *fösv+eny*, vagy még mélyebben behatólag *fö+s+vény*, — ugyanazon joggal s ugyanazon eredménnyel. Tudvalevőleg az újabbkori magyar szócsínálók, különösen ilyen önkényes szótaglalást is használtak föl, hogy rövid alapszókat kerítsenek vagy szakítsanak ki, melyek mivoltáról nem tudván számot adni, *brevi manu* valami jelentést rájuk decretáltak. Így az *imád*-ből hasították ki az *ima* szót, melynek „imádságot“ kell jelenteni; az *ismer*-ből az *isme*-t; *tanít*, *tanúl*, *tanu*-ból a *tan*-t = német „Lehre“; a *gyúl*, *gyújt*-ből *gyu*-t ebben: *gyu-fa*, és most ennek mintájára *gyutús*-puska stb., s a kinek elég erős nyelviszi idegei vannak, nézze csak végig az orvosi s egyéb tudományok műszavait. Ezek mind csak az alaptalan s jogosulatlan szótaglalásnak praktikus következményei. — Igen fájlalni való tehát, hogy az ilyen szótaglalásokban már iskolai grammatikáink is gyönyörködnek, s azokat a rendes szóképzés tanításába becsúztatják. Valóban csudálni való, mily bátran és ügyesen járnak el némely nyelvtanítók a

beható szótaglalásban. Például szolgálhat Nogáll János, nagyváradi kanonok úr magyar nyelvtana született magyarok számára (4-dik kiadás, Eger 1864). Ez tudja és tanítja, hogy *megye* = *megy*+*e*, *mente* = *ment*+*e* (miért nem = *men*+*te*?), hogy *veréb* (idegen szó) = *ver*+*éb*, *ércz* = *ér*+*cz*, hogy *ebéd* = *e*+*véd*, *szabad* = *szab*+*ad* („a mi meg van szabva“), hogy *don* képző van *tulajdon*-ban, hogy *küld*, *enged* = *kül*-*d*, *eng*-*ed*, hogy *gyalog*, *hanyag*, *öreg*, *beteg*, *meleg* szóknak *g* képzőjük van, hogy *düh*, *méh*, *terh*-től elválasztható a *h* mint képző, az *alak*, *árok*-tól meg *ak*, *ok*; *guzsaly*-tól *aly*, *korcsma*-tól *ma* (talán *korcs*-tól származik?); hogy *kormány* = *kor*+*mány*, *fővény* = *fő*+*vény*, hogy *keresztény* a *kereszt*-ből van képezve *ény* képzővel („tehát nem *keresztényén*“); *telep*, *talp*-ban van *p* képző, sőt hogy *szülz* és *méz* is képzett szók = *szül*-*z*, *mé*-*z*. — Már ha azt kérdeznők Nogáll úrtól, micsoda hát a *szül*, a melyből *szülz*, vagy a *tal*, melyből *talp* lesz, igazán nem tudna mást felelni, mit hogy azok a képzett szók elvagdalt darabjai, melyekhez a képzőül elvagdalt darabokat hozzá kell tenni, hogy az ép szavak elálljanak. Ihász grammatikája sem tartózkodik ilyenműszótaglalási példakkal az egyes szóképzőket illusztrálni; taglalva hozza föl ezeket: *csárda*, *sanda*, *szende* (az újabb *csillagda*, *járda*, *képezde* mellett) a *da*, *de* képzőhöz; *hanyag*, *meleg*, *öreg* az *ag*, *eg*-hez; *alak*, *homok*, *kerek*, az *ak*, *ek*-hez; *harap*, *talap*, *telep* az *ap*, *ep*-hez; *gyönyör*, *nyomor* az *or*, *ör*-hez; *arasz*, *retesz* az *asz*, *esz*-hez; *kormány*, *zsákmány* a *mány*, *mény*-hez; *fővény* a *vány*, *vény*-hez; elválasztja a *kezd*, *küld*, *küzd*, *old*, *szid* igék *d*-jét, mintha az *éled*, *mosdik*-nak a *d*-jével azonos volna (így akár az *ad* ige is = *a*+*d*-nek mondható, meg *áld* = *ál*+*d*-nak, a mi igazi betűző elemzés lenne); ő érti a *gyötör*, *kever*, *esmér*, *igér*, *kísér* igék alapszavait; neki az *arat*, *mutat*, *siet*, *vezet*-beli *at*, *et* ugyanaz a mi a *kongat*, *mozgat*-beli *at*, *et* stb. — No de sem Ihász sem Nogáll uraknak sem másoknak nem lehet ezen alap nélkül való szótaglalásokat saját vétköül felróni; e részben csak a M. nyelv Rendszere tekintélyének hódoltak, s nem egy esetben még most is az akadémiai Nagy Szótár szóelemzéseivel igazolhatják eljárásukat. E mellett még azt kell tekintetbe venni, hogy a magyar nyelv újabb iskolák számára író grammatikusai, épen úgy mint a M. nyelv Rendszere, a nyelvújítás szócsinálmányait a régi magyar szókkal egyenlő jöguakká fogadják el, s azok közül is az illető szóképzőkhöz való példákat válogatják, p. o. ilyen szókat is

mint: *eszély, kelme, eszme, alany, ülep, jogar, részvény, sürgöny, mozdony, talány, estély* stb. illusztráló példaszóknak használnak. Ezt teszi még Riedl legújabb „Magyar nyelvtana“ is, kinek másrészt megint azt az érdemét kell elismerni, hogy a szóképzők előadásában oly szó taglalásától óvakodik, melyeknek semmi másként létező alapszavát nem tudja kimutatni, s többhelyt arra figyelmezteti a tanulót, hogy ilyeneket nem kell s nem lehet elemezni: p. o. az *ár, ér* képzőnél a *kulcsár, tanár, futár, áldozár, csillár* példák után azt mondja: „ettől meg kell különböztetni a homályos, a gyöktől *el nem választható r, ár, ér* képzőt, mely fő- és melléknevekben fordul elé, p. o. *agyar, gödör, egér, gunár, madár, kenyér, sugár, számár, szekér* stb. és *sudár, kövér, csapodár, botor, göndör* stb.“; vagy az *asz, esz* képzőnél, az elemezhető példák után: „különböztetni nagyobb részt *homályos*, mint ezekben: *pimasz, ravasz*“. Különböztet Riedl úr, még egy másik helyen is ad jó példát a nyelvtanítóknak, azt mondván a *cza, cze* képzőről, hogy idegen eredetű, s csak is idegen nyelvekből átvett szókon fordul elé, p. o. *apácza* (abbatissa), *kancza* (szláv: *konica*), *utcza* (ulica), *pálcza* (palica), *lócza* (lavica), *pincze* (pivnica), *gerlicze* (hrdlíca) stb. — csak hogy még más helyen is hasonlót mondhatott volna. — A mit tehát a magyar nyelvtanítóknak, kik iskolák számára írják munkáikat, e részben ajánlani, sőt tőlük követelni kell, az óvatos szorítkozás arra, a mit valóban tudnak, s a miről számot tudnak adni; ohajtani való volna az is, hogy a nem rendes képzőkkel jól rosszul csinált, vagy hosszabb régi szókból erőszakosan elrövidített új szókat egy külön szakaszban, nyelvészeti értékük kellő méltánylása mellett, tárgyalják, s már a tanuló ifjuságnak egy kis fogalmat adnának arról, hogy milyen szókat szabad képezni, a nélkül hogy a nyelv ősi szóalkotásaiban kifejezett fejlődési törvényeit megsértenők. A magyar szóképzésnek az iskolákban való előadásától főleg azt a hasznót kellene ohajtani, hogy ellene működjek azon könyelmű szófaragásnak, mely valamely új szót csinál akár-hogy, s jó voltát és jogosultságát csak a szerint itéli meg, a mint egy háromszori „kóstoló“ elmondás azt a füllel meg tudja kedveltetni.

E szerint, ha t. i. csak azon szókat tartjuk taglalhatóknak, melyeknek alapszavait s képzőit a magyar nyelvből ismerjük, nagy része a magyar szóknak örök időkre elemzetlennek maradna, s a magyar nyelvtudomány e részben csakugyan nagyon tehetetlennek

mutakoznék. De vajjon nem lehet-e e bajon az által segíteni, hogy az ismeretlen alapszó helyébe valami úgynevezett „elavult törzset“ vagy „elvont gyököt“ teszünk, s ehhez ragasztván a képzőt, a szófejtést kísértjük meg? „Elavult“ törzset készséggel elfogadunk, föltéve hogy az „elavult“ szó a maga igazi értelmében használtassék, oly szóról, mely történeti bizonyítékok (nyelvemlékek) szerint valamikor a nyelvben valóban élt, s most már a használatból kivészett; de nem fogadhatjuk el a csak „felvételes“ vagy „hypothetice elavult“ törzset, mely nem más mint pusztá abstractio, s melyet helyesen „elvont törzsnek“ kell nevezni. Ilyennek, valamint az „elvont gyöknek“ mindig csak subjectiv értéke van, s nem olynemű, hogy „objectiv biztosság“ szerint a szófejtés alapját tehetné. Ilyen elvont törzsek és gyökök nem pótolják a szótaglálónak a létező vagy létezettnek bizonyítható alapszókat. Szükségesnek látom ezen óvástételt, mert a M.ny.Szótára épen ilyenekkel eszközli sok szóelemzéseit, merő subjectiv abstractiókat nyelvtörténeti adatok gyanánt használván. Mert különben nem tudom, hogyan lehet ilyen szótaglálásokról számot adni, a milyenek a következők: *harang* = *haran-og*, *koporsó* = *kop-or-s-ó* („igenév az elavult *koporos* vagy inkább *koporoz* igéből“), *kebel* = *keb-el* („*keb* elvont gyöke *kebel*-nek“) *kantár* = *kam-t-ár* stb. Nem volna nehéz azt is megmutatni, mily bizonytalan alapú sokszor ily elvont gyök, p. o. ha azt mondjuk, hogy „*kamat*-nak gyöke *kam*, s jelent tőképézésért kikötött kárpótlást,“ hogy tudjuk meg azt, hogy épen *kam* és nem *ka* a gyök s az *m* még a képzőhöz tartozik? s hogy tudjuk meg azt, hogy ez a gyök „a tőképézésért kikötött kárpótlást“ jelent, azaz tulajdonképen ugyanazt, a mit maga a *kamat* szó, úgy hogy a képző semmi változást nem tett a gyök jelentésén? (Mellékesleg mondva, *kamat* a déli-szláv révén átjutott görög szó: *κάματος*, új-gör. = *foenus*, melynek görög gyöke ugyan *kam*, de a mint tudjuk, korántsem jelentett magában *kamatot*). Vagy miért a *csúnya*-nak elvont gyöke *csúny* v. *csún* és nem szintannyi joggal *csú* is, a mi, ha úgy tetszik a *csúf*-ból is kiválik? Ezt csak merő subjectiv tetszés döntheti el, s mielőtt ehhez folyamodnánk, azt hiszem, jobb az egész elemzést is abban hagyni.

Azonban van egy mód, melyen az elvont törzset is, történeti értelemben vett „elavulttá“ lehet emelni, vagyis más szóval, úgy vonhatni el az alapszót, hogy az valóban létezettnek bebizonyúljon. Ezt a módot nyújtják nekünk sok esetben a rokon nyelvek, midőn

oly szókat is lelünk bennök fennmaradva, melyek valamikor megvoltak a magyar nyelvben is, de melyeknek ez csak továbbképzettjeit tartotta meg. Hogyan lehet ily úton objective biztos szó-taglalásokat eszközölni, egynéhány példával fogom a t. osztálynak bemutatni, egyszersmind az illető szóképző értékét is föl világosítván.

Kemény. Sovány.

Van több akár *ny*, akár *ény*, *ány* végű nevszó, mint p. o. *kemény*, *sovány* is; de a magyar nyelvkincsben már nincsenek meg a *kemény*, *sovány*-nál egyszerűbb alapszók; teszem *keme*, *sova* vagy *kem*, *sov*. A M. ny. Szótára ezen utóbbi alakokat „vonta el“ alapúl, s a *kemény*-re azt véli „hogy talán a *kő* szóval lehetne viszonyba hozni, mintha volna *kővény*, *kevény*, *kemény*.“ A *sov* jelentése meg szerinte = „üres, fogyatkozott.“ Itt azon bajban vagyunk, hogy nem ismerve az alapszót, a képzőt se tudjuk igazán meghatározni, hogy csak *ny*-e, vagy *ány*, *ény*-e a képző? Segítséget csak kívülről várhatunk, mert a magyar nyelv körén belül semmi okoskodó bölcseség nem tudja életre hozni, a mi egyszer elveszett.

Segít is a mordvin nyelv, a melyben megvannak e szók: *kemä* „kemény, erősen tartó; fösvény“ (= tenax; épen így jelent a cseremis *pengede* is erősen tartót és fösvényt); és *šuva* (moksa dial.) vagy *čova* (erza d.) „vékony“. Ezen tanúság szerint a *kemény*, *sovány* alapszavaiúl elvonom ezeket: *keme*, *sova*, valódi „elavultságokat“ a még létező mordvin *kemä*, *šuva* v. *čova*-val bizonyítván, melyekkel látnivalólag teljesen egyezők; mert a „vékony“ és „sovány“ jelentésükre nézve sem különböznek lényegesen. Így a *kemény* és *sovány*-nak képzője csak *ny* volna, mely az alapszó értelmén semmi föltetsző változást nem okoz. Oly képző pedig, melynek oly kevésbé változtató értéke volna, csak valami nyomatékosító vagy kicsinyítő képző lehet, melyet a nyelvhasználat hamar meg szokott szokni, s többé nem is érezni, a mely épen az a körülmény, mely aztán az alapszónak a nyelvből való eltünését is elésegíti*). S az *ny*-t mint kicsinyítő képzőt, szintén a mordvin nyelvből mutathatom be, a melynek legrendesebb névszó-kicsinyítője *nä*, szerfelett gyakran használtatik, a mint a NyK. V. 1-ső füzetében közlött erza-mord-

*) V.ö. a román nyelvek köréből, francia: *oreille* = auricula, *oiseau* = avicellus stb., mind eredeti diminutívumok, melyek mellől az egyszerű alapszók elvesztek.

vin vagy az Ahlqvist grammatikájabeli moksa-mordvin textusokból látható. Példák: olga rúd: olganä v. olginä, káskav zsák: káskavnä zacskó, kev kö: kevnä, kujmä kosár: kujmenä, kud ház: kudnä (erzáúl kudo: kudine), jolma kicsiny: jolmanä, čora fiú, legény: čoranä (e.-m. čorine), täštä csillag: täštänä (e.-m. tešče: tešcene), stíf leány: stifnä, narmin madár: narminnä, pajgä harang: pajgenä csengetyű, panda hegy: pandinä, vaza borjú: vaznä, reve (erza) juh: revene stb. Meg kell jegyezni, hogy néha az egyik dialectusban csak a kicsinyített szóalak van meg, vagy hogy a kicsinyített alak az alapalak mellett különbség nélkül használtatik, a mi világosan a képző-érték clenyszésére mutat, p. o. šov késhát, erza-d. csak šovone; šuva, šuvanä vékony (Regulynál csak a kicsinyített alak van); t'oždü és t'oždänü könnyű, erz. csak šoždine; erz. s'ov és s'ovone szárny; n'rhkä rövid, erz. n'rhkine; erz. povo fajd (= finn pyy), moksaúl povnä; vaša és vašenü csikó (Ahlqvistnál csak az utóbbi). Így történik, hogy a kicsinyítés érezhetővé tételére a nä képző ismételve kitétetik, p. o. šuvanänü (ebből: šuvanä, ebből: šuva). — Ezen nä kicsinyítő képzővel azonosnak tartván a magy. ny-t a kemény, sovány szókban, ezeket képzőstül ellenébe állíthatjuk a mordvin šuvanä-nek (= sovány), melyet meg is találunk, és mordvin kemänü-nek (kemény), melyet rend szerint képezhetünk. A magyar ny az említett szók végén, a mint látni való, hátul kopott képzőalak; épen úgy áll a magy. mony ellenében a mordvin mona, finn muna-nak.

Hogy egy magy. ny-nek joggal eredeti kicsinyítő értéket tulajdoníthatunk, abból is kitűnik, hogy néhány olyan szó, mely jelentésénél fogva a kicsinyítést legtermészetesebben elfogadja, épen ny-vel is fordul elé, t. i. maga a kicsinységet jelentő kicsiny (v.ö. kicsi, kicsi-d, kis), melyről Riedl nem helyesen egy csiny képzőt von le (M. Nyelvt. 82. l.) és piczi-ny (v.ö. piczi). Megjegyzem, hogy az erza-mordvin viškine kicsiny szintén a ne (nä) képzőt láttatja. Az említett ny-nek ezen értelmezése mindenesetre alaposabb és elfogadhatóbb, mint a M. ny. Szótára szerint azt pusztá „kisarjadzásnak“ tartani, a mely szófejtési expediens amúgy is nagyon kétes természetű.

Alacsony. A M. ny. Szótára így magyarázza: „gyöke al, s képzője a kicsinyítő acs, melyből u vagy ó tulajdonságot jelező képzővel lett alacsó v. alacsu, s végre ebből n toldalékkal fejlett ki alacson.“ A

gyöke igaz világos, hogy *al*, de a közvetítő *alacs*, *alacsó* merő felvételen alapúlnak. Ha annak, a mi a vég *ny* v. *n* előtt van, történeti alapját keressük, ezt már nem a magyarban, de igen is a finnben találjuk, a hol *alhaise* jelent „alacsony“-t, és ennek megfelel a magyar *alacso-*, mely még csak a kicsinyítő *ny*-vel van megtoldva az *alacsony*-ban. A kicsinyítés nagyon illő a szó értelméhez. Az *alacsony*-nak alapszavát, *alacso*-t, a finn *alhaise* ellenébe tartván, megint a finn nyelv annak további elemzésére is segít. Ugyanis *alhaise* a közönséges *ise* melléknévképző által (= magy. *s*), az *alhaból* *cred*, mely substantive van véve = alatt való tér, mert viszonyragokkal helyadverbiumokat képez: *alhaalla* alatt, *alhaalle* lefelé, *alhaalta* alulról. E szerint az egész *alacsony* szónak helyes taglalása: *ala-cso+ny*.

Asszony — a H. Beszéd szerint: *ahszin* v. *akszin* (*ahszony*, *akszony*). „E szónak eredetét megfejteni, még eddig nem sikerült az elemzőknek“ — mondja a M. Ny. Szótára, s maga részéről azt *ágzó*, *ágazó*-nak fejtegeti, a nemzedéki szaporításra nézve, melynek egy-egy fajtát sarját *ág*-nak mondjuk. Ezen szófejtés látnivalólag úgy szóalaki mint szóértelmi akadályokba ütközik: mert hogy *ágazó+ny*-ből *asszony* lehetne, több mint valószínűtlen; aztán az *asszony* szónak semmi köze nincs a nemzedéki szaporításhoz, mert nem a szülő nőt jelenti, hanem csupa tisztelő czímszó, melynek a genealogicus nomenclaturában semmi helye nincsen. — Más alap az *asszony* szó számára már régen ki van mutatva a finn *akka*-ban, mely „*asszony*“-nyal jelentésileg eléggé jól egyező. (V.ö. mordvin *aka* néne; cseremiszlül is *akaj* néne, a mi a tatár-csuvással is közös. Kétség nélkül az *öregebb*-ség alapérteleme e szónak, a mire nézve a *senior*-nak fejlődését a román nyelvekben vehetni egybe). Ezzel állította egybe Hunfalvy P. az 1853-ki *Értesítő*-ben, kiindulva a régi *achscin* alakból. De csak félig helyes az, a mit ott tovább mond, hogy *szin*, *szony* képző azonos a *cson* képzővel (*alacsony*-ban), s még nem tudjuk azt is, micsoda és mire való hát az a *szony* képző? — A fentebbiek alapján most így elemzem az egész *asszony* (*ahszony*) szót. Az *ny*, *n* eredeti kicsinyítő képző elhagyása után megmaradó *ahszo*-(*ahszi*-) tökéletesen visszatükröződik a finn *akkase*-ban, ez pedig az *akka*-nak diminutivuma. Az egész szó tehát így taglalódik: *ah-szo+ny* (*ah-szi+n*) = *akka-se+nä*. A kicsinyített alak az *asszony*-ban mint megszólító szóban, kétségtelenül eredetileg csak

kedvességet akart kifejezni. A finn ember, p. o. így szólítja meg feleségét: *akkaseni „akkácskám“* (asszonyom).

Nöstény. Kétség nélkül a nő szótól származik, melynek megfelelőjét (*neu*) p. o. a vogul nyelv is a „nöstény“ állat megjelelésére használja (p. o. *neu pol'te* n. fajd, *neu amp* n. eb, szuka). De a képzésről még nem tudunk számot adni. De azt hiszem nem tévedek, ha szintén kicsinyítő képzőket keresek benne, v.ö. a latin *femella* (= *feminula*) és német *weibchen*. A nöstény-beli *nöste*-t egybeállítom a finn *neitse* szóval, mely fiatal (kis) nőt = leányt jelent, s nyilván szintén egy nő-t jelentő szóból származik, mely maga ily rövid alakban a finnben nincs meg (használtatik *naise*), s ugyancsak a magyar nő, mordvin *ni*-nek felelne meg. A *nöstény* tehát így taglaldik: *nö-ste-ny* (= *neitse-nyä*). Arra nézve, hogy a magyar szóban *st* (azaz *št*) áll a finn szóbeli *ts*-nek ellenében, figyelmeztetek, hogy már a finn nyelv körén belül *ts* egynek mutatkozik *ht*-vel, még pedig ez utóbbi a rokon nyelvek szerint eredetibbnek, v.ö. *otso* és *ohto* medve, mordv. *ofta*, épen úgy mint mordv. *kafta* kettő = finn *kahte*. Így a finn *metsä* (erdő)-nek dialecticus páralakja *mehtä*, az *itse* (maga)-nak *ihte* stb. Már pedig a finn *ht*-nek ellenében találjuk a magy. *st* (*št*)-t ebben: = *estve est*, finn *ehto*. A finn *ht*-nek, épen úgy mint a magyarban, megfelel *št* a cseremiszbén is, p. o. cser. *mošte*-(tudni, birni, érteni) = f. *mahta*-, cs. *vaštar* kora jávor = f. *vahtera* v. *vahteri*, cs. *tošta*-(magában bízni, merni) = f. *tohti*, cs. *vaštalde* cserélni = f. *vaihta*-. A cseremiszbé *št* pedig ugyancsak egy fokozatban áll a magyar *st* (*št*)-vel, a mint az *ostor* szó = cser. *voštor*, *vašter* (virga) mutatja. Ennyi a magyar *nöstény*-beli *ste* képzőnek hangviszonyairól a finn *neitse*-beli *tse*-hez. Hozzá teszem, hogy mint külön képző a magyar *ste*-(*šte*)-hez analog *štö* találatik a cseremiszbé *üštö* (öv) szóbán, ezt akár a magy. *öv* mellé akár a finn *vyö* mellé tartva.

Legény. Ezt a szót se lehet, a magyar nyelv terén, semmiképpen elemezni vagy taglalni, ha csak a M. Ny. Szótárával nem akarjuk a *leng* igét benne fölfedezni, s a *legény*-t a mozgékony élénkségről *leng-ény*-nek magyarázni; a M. Ny. Szót. hozzá teszi, hogy ez a *leng* v. *leg* legközelebb rokon a *ledér* szónak *led* gyökével, mintha volna *ledény*, azaz: erejének önérzetében ledérkedő, csapongó. No azt hiszem megköszöni a magyar legény nevének ezen dicső voltát; azt sem tudom, hogyan kerül ki a *lengés*-ből a bátorság és erő-

teljesség fogalma, melyet a *legény* szóhoz kötünk. Ne elméskedjünk, hanem valljuk be egyenesen, hogy nem tudjuk, miért teszen a *legény* szó juvenis-t. Azt azonban tehetjük, hogy a *legény* szónak a magyarban már nem élő alapszavát mutassuk ki, s így egyik képzőt is biztossággal elválaszszuk. Ugyanis a finnben megvan az *ylkä* szó, mely különösen „völegényt“ jelent, tehát olyasmit, a mire a magyar nyelv is kizárólagosan a *legény* szót használja, mely egyszerűs mind a házasság-emberhez való ellentétet is foglal magában (v. ö. *agg legény*). A finn *ylkä*-nek megfelelő része a *legény* szónak pedig *lege*, mely alak az *ylkä*-től csak könnyű hangtranspositio által különbözik. A *legény* ezen kívül még a fenn tárgyalt *ny* kicsinyítő képzőt vette föl; úgy a mint a mordvinban a hasonjelentésű *coranä*, *corine* a megfelelő *nä*, *ne* képzővel alakult. *Legény* tehát, a mennyire biztosan lehet taglalni; *lege+ny* = finn *ylkä+nä*.

Edény (vas). — A megfelelő cseremiszi *ate* szerint = *ede+ny*. A kicsinyítés éppen úgy ment végbe, mint a mordvin *kädgenä*-ben (l. NyK. V. 119.) a *kädgä* (edény)-hez képest.

Az *ny* képzőt mint eredetileg kicsinyítőt még több más magyar névszókban is gyaníthatni, melyeken ilyen értelem-módosítás eleinte nagyon alkalmasan történhetett, p. o. ezekben: *leány* (a *legény*-nek amúgyis párosa), *szegény* (sajnálkozó szó), *hitvány*, *keskeny*, *szerény*, *vékony*, *ösvény* (cseremisziül *izi korna* azaz: kis út); de ez eddig csak gyanítás lehet, míg az illető alapszók, mint valóban „elavultakat“ s nem csak elvontakat ki nem mutathatjuk. Azt sem nyomozom most, hogy az *eleven*, *szökevény*, *jövevény* féle *n*, *ny* végű szókat lehet-e a tárgyalt *ny* = mord. *nä* képzővel s a finn *va*, *vä* féleknek megfelelő régi participialis alakokkal, mint alapszókkal, magyarázni.

Ha ily úton, valóban létezett alapszók kimutatásával, a homályos képzésű szók megfejtésére törekszünk, nem fogunk ugyan oly könnyű szerrel e munkának végére járhatni, mint ha tetszés szerint a szókat darabokra vagdaljuk, s rá dictáljuk, hogy ez legyen gyök, ez meg ilyen vagy olyan képző, kisarjadzás vagy toldalék: de a kevesebb, a mit tudni fogunk, képzelődéstől mentt, biztos tudás lesz.

AZ AZ, EZ MUTATÓ NÉVMÁSOKRÓL,
TEKINTETTEL FOGARASI ÚR MONGOL „ILYEN“-ÉRE.

(Olvastott az 1867. jan. 14-kén tartott akad. ülésen.)

Nem régen Fogarasi úr húzomosh idő óta tett mongol tanulmányait jelentvén be (NyK. V, 280. stb. ll.), s azok fontosságát azon állítására fektetvén, hogy miután „a magyar, továbbá a turk vagy tatár és mongol népfajok a legalaposabb történelmi kútfők és kutatások szerint mindnyájan a legközelebbi testvérek, ezt most a nyelvbuvároknak nyelvészetiileg is be kell bizonyítani“ — a mely bebizonyítást (ha ugyan a történelmi kútfők tanúságtétele után még szükség van rá) ő nem csak lehetségesnek tart, hanem maga meg is ígért, — egyúttal azon gyakorlati hasznot is meg akarta mutatni, melyet a magyar nyelvtudomány ezen szoros mongol-magyar rokonságból húzhat, melynél fogva a magyar nyelv még a maga szavainak helyes-írását illető kérdésekben is a mongol nyelv szabályozó tekintélyét segítségül hívhatja.

Fölfedezte ugyanis Fogarasi úr, hogy a mongolban *ejin* (*ejn*) a. m. ily módon, így, ígyen, és *ejimü* (*ejmu*) a. m. *ilyen*; tehát a mongolban mindig csak egy *j*-vel vannak az illető szók, s ezért a magyar *ilyen* is igazán csak egyszerű *ly*-vel tartozik lenni. Eddigelé F. úr csak az *ilyen*-nél állapodott meg, hanem következetességéről föltehető, hogy majd egyebeket is, p. o. a *bennetek*, *bennünket* szókat is beperli, hogy ezek is, mint a mongol *ben* accutativusi rag, csak *n*-nel irassanak. Így, ha következetességében sikeresen halad, majd az egész magy. nyelvet annyira megmongolosítja, hogy a finnezők többé semmi finn rokonságot nem bírnak rajta fölfedezni. Addig is legyen szabad Fogarasi úrnak, említett mongol beköszöntéséhez csatolt né. mely további elmékedéseit és tantételeit kissé fontolóra vennem, s mennyire alapos voltukat elfogulatlanul vizsgáltnom.

I.

Először is nézzük meg az *a*, *e* mutató szócskát, melyből Fogarasi úr a magyar mutató névmásokat valamennyit származtatja. Az adott példák: *ott van a! oda menj a! olyan-a! úgy-a! itt van e! ide jőj e! ilyen e! így e!* (l. M. Ny. Szótára), *ott a szobában a! így folyt róla a víz e! a lábai ilyen vastagok voltak e!* (Fogarasi Ny. K. V, 284.) — annyit mindenesetre mutatnak, hogy ezen szócskák vagy utó-hangok demonstratív távolságra és közelségre vonatkoznak; de egyszersmind az is szembetűnő, hogy csak *megelőző*, az *az* vagy *ez* sorához tartozó névmási alak után állhatnak, s tehát csak ilyen helyzetben jelentenek, vagy helyesebben mondva, éreztetnek valamit. Mert az világosnál világosabb, hogy magokban semmi értelmi értékük nincsen, minthogy a mondat értelméhez semmi új fogalmat nem adnak hozzá. E szócskák tehát valósággal csak a megelőző, értelmes névmásoknak üres visszahangoztatásai, dadogólag megszakadó ismétlései. Mint ilyenek, melyek a kifejlődött mutató névmások lételét és tetteles, még pedig megelőző eléfordulását föltételezik, nem lehetnek egyszersmind ugyanazon névmásoknak szülő anyái. Némileg hasonlítanak a francia *là* és *ci*-hez a *celui-ci* és *celui-là*-ban, vagy ezekben: *ce livre-ci, cette femme-là*, a melyek tudvalevőleg kifejlődött pronomenekből eredő adverbiumok. — Ámde Fogarasi úr azt mondja, hogy az *a*, *e* mutató szócska megvan még az *amaz, emez* stb. *am, em*-ében, mely nem más mint az *a*, *e*-nek toldalékos változata. Váltig mondhatja és taníthatja ő ezt, minden elfogulatlan ember ott csak valami *am* és *em* szócskát lát, mely az *az, ez*-féle névmások helyviszonyi jelentését csak nyomatékosan kiemeli, s mely épen csak a rákövetkező *az, ez*-féle névmás hangzóminősége szerint kapja meg vagy tartja meg saját hangzóminőségét; mely egy szóval olyan, a milyen a török *bu* és *ol* névmások előtt használt *iş, uş*: *iş-bu, iş-ol, uş-ol* (a jakutban: *su-bu* és *s-ól*, a csuvasban *ša*: *ša-ga, ša-va*), tehát épenséggel nem mutatónévmási gyök, melyben eredetileg a jellemző és jelentős hangzókülönbség is megvolt volna. Mert elfogulatlan ember meg nem foghatja, miért használt volna a magyar nyelv toldalékhangul épen *m-et*, a mit különben hiatus elkerülésére soha sem teszen, de más nyelv sem teszi; s szintoly kevéssé elégíthet ki a „toldalékhang“-féle ké-

nyelmes, de üres és igazán mondva csak a nemtudás egyenes bevallását elkerülő szófejtegető eszköz.

Fogarasi úr továbbá azt mondja, hogy a magyar *a*, *e* úgynevezett mutató szócska a törökben is szerepel, például külván fel ilyen rendesen parancsoló mondatokat: *bak-a! gel-e! bak-szen-a!* anin kulaj var-*a!* (olv.: — *kolajë* —.) Fő bizonyítéka tulajdonképpen az, hogy neki tetszik ezeket a magyar *a*, *e* mutatószócskával fordítani, s e mellett nem veszi észre, hogy a török mondatokban semmiféle vonatkozás sincs demonstratív közelségre vagy távolságra, hogy ott az *a*, *e* encliticus interjectio, — s innen a hangzókülönbség, — melynek célja és értéke csak a mondás nyomatékosítása vagy általában figyelemgerjesztés, olyan a milyen a magyar *szaz* ezekben: *lássad-sza*, *hozd-sza* stb. vagy a *no!* szócska; nem veszi észre, hogy a magyar fordításokba is, éppen csak a maga kedveltjei iránt való előszeretetből csúsztatta be az *a*, *e* mutatószócskát: mert azt hiszem ugyan, hogy magyarul van: *oda* néz *a*, *ide* jöjj *e*, de azt nem mondják hogy: *ládd-a! jöjj-e!* Ily lábon áll a mutató *a*, *e*-nek a törökben való szereplése; azaz hogy szerepel ugyan a törökben valami *a*, *e*, csakhogynem olyan és nem az, a milyen és a mi a magyar *a*, *e*.

Végre Fogarasi úr a mongol nyelvre is hivatkozik; de csalatkoznánk, ha azt várnók, hogy már ott a magyar *a*, *e* mutatószócskát kimutatja. Kihozza ugyanis több névmási alakokból, hogy egy *ez* jelentésű mongol névmásnak tiszta törzse *ej* (a mit neki el akarunk hinni, noha meg nem mutatja, miképen vannak az *ejin* így és *ejimü* [*ejmu*] szók képezve), vagy a gyöke *e*. A tény tehát az, hogy van egy *e* mongol mutató névmásgyök; de ebből elfogulatlan ember még nem látja azt is, hogy milyen természetű az a mongol *e*, jelesen még nem foghatja meg, hogy ez a magyar *e* ezekben: „itt van *e*“ stb., azaz valami értelmetlen indulatszócska; sőt jobban nézve a dolgot észre veszi, hogy az az *e* nem is gyök, melyből csak képeztetnék mutató névmás, hanem csakugyan már kész kifejlődött értelmes, a grammatikai kategóriának egész határozottságával bíró mutató névmástő, mert *de* raggal többes-számba tehető: *ede* = ezek, a mi képtelenség, ha az *e* csak mutató indulatszó. Elfogulatlan ember hamar észre venné azt is, hogy a mongolban nem is lehet olyan *a*, *e* szócska mint a magyarban, mert ott az „*az* és *ez*“ jelentésű névmások nincsenek úgy hangzóminőségileg megkülönböztetve, mint a magyarban, lévén ugyanis *te*, illetőleg *tere*, a magyar

„az“, és *e*, illetőleg *ene*, a magyar „ez“, (többszörösen *ede* ezek, *tede* azok, *ejin* így, *tejin* úgy stb.) — Még kevésbé értem, mit akar Fogarasi úr a mongol *anu*, *inu* alanymutatóval bizonyítani, mely szerinte világosan a fentebbi *ene* névmás változata (egy szóval sem bizonyítván, hogy a mongol nyelvben ilyen változások vannak) és a magyar névelőnek felelne meg. Az említett *anu*, *inu* szócskának ezen (talán magyaros?) sajátosságai csak F. úrnak merő ráfogásai, melyekre őt az ő mongol kútforrása, a Schmidt-féle grammatika előadása legkevésbé föl nem jogosítja. Ennek 44. §-ában, a honnan F. úr példáit is vette, ugyanis még ezt is olvassuk: Auch substantivische Adjective, Zahlwörter und persönliche Pronomina, können, wenn sie das Subject bilden, diese Partikeln (*anu*, *inu*) auf sich folgen lassen.“ Összevethetők még ugyanannak 174. és 192. §-ai is. Hasonlóképen csupa ráfogás az is, ha F. úr a mongol *ene*-t a magy. *eme* (emez), az *anu*, *inu*-t pedig *eme*, *ama*-val fordítja, csak hogy a mongol-magyar hasonlóság jobban kitűnjék. — Utoljára F. úr még a mongol *á* vocativusi particulához folyamodik, p. o. bakši minu *á!* = tanítóm *ó!* Mindenesetre F. úr erősebb képzelő tehetséggel bír, mint a milyennel más halandó dicsekedhetik; én legalább megvallom, nem bírom föl észszel, mi összefüggése van egy mongol vagy más nyelvű vocativusi *ó!*-nak a mutató névmással. Ilyen tehát a magyar *a*, *e* mutató szócskának szereplése a mongol nyelvben. De F. úr még tovább megyen, s fölfedezi, hogy a *szanszkrit* nyelvben Bopp F. glossariuma szerint „*a* stirps demonstrativa“ és szintén Böhtlingk *szanszkrit Szótárában* „*a* Pronominalstamm der 1-ten und 3-ten Person.“ Itt van hát az *a* mutató névmás gyök, egy régi szent nyelvben. De minek a gyöke? Talán a magyar *az*, *olyan*-é stb? De hiszen ez F. úr *tana* szerint az indulatszói mutató *a*, és evvel csak nem akarja F. úr egy rangba állítani a *szanszkrit* *a*-t, mely oly categoricus névmás, nemcsak gyök, hanem tő (Pronominalstamm, thema, stirps), hogy genitívusa p. o. *a-sja*, épen úgy mint a *ta*-nak *ta-sja*, vagy akármely *a*-végű névszótőnek, p. o. *purusa*-nak *purusa-sja*. Hiába kiált itt föl Fogarasi úr: „Boldog isten hol vannak ezektől legtöbb nyelvészeink? Nekünk még azt is hibául rótták föl, hogy a N. Szótárban gyököket írunk stb.“ Hígye meg F. úr, ha a Nagy Szótár t. írói csak úgy határozzák meg, s csak úgy írják a magyar gyököket, mint ama „legkitünőbb *szanszkrit szótárírók*“, senki sem róvja föl nekik hibául, senki sem ócsárolja

azért. De bocsánatot kérek, ha akár Böhtlingk és Roth „kitünő szótárírók“, akár Bopp Ferencz, Pott, Benfey stb. „kitünő árja nyelvészek“ a Nagy Szótár sok magyar gyökdeductióit olvashatnák, kivált azokat, melyek az árja nyelvek terére is kiterjednek, vagy a melyekkel a „tudva levő idegen szokat“ a magyar nyelv „ösi birtokául“ akarják meghódítani: bizony azt mondanák, ez nem a mi tudományunk szelleme és eljárása! A ki jelesen arról akar magának fogalmat szerezní, hogy milyen az egyik „legkitünőbb szanszkrit szótárírónak“, Böhtlingknek, ebbeli eljárása egy altaji nyelvre alkalmazva, az forgassa egy kicsit annak jakut grammatikáját és szótárát, s meggyőződhetik, mily különbség van e között és a Nagy Szótár elvei és eljárása között.

II.

Miután így a magyar *a*, *e* mutató vagy indulatszócskának sem önállóságát és primär-voltát, sem a török, mongol vagy szanszkrit nyelvben létezését el nem ismerhetjük, abból az *az*, *ez* s a többi mutató névmásalakokat sem származtathatjuk. De miből származnak hát? Ha ezt a kérdést úgy értjük, hogy miből származik a *catagorice* kifejelett egyszerű mutató névmástó, azt kell felelnünk, hogy az nem tudhatja már a mai nyelvtudomány, s kár is azon a fejét törni, míg annyi kérdés vár még megoldatlanul, melyekre inkább reménylhetjük, hogy meg fogunk felelhetni. És ha tudományunk nem akar lába alól minden alapot veszíteni, mindenek előtt óvakodni kell neki a tudakosságtól, mely az alaptalan képzeletek szülő anyja. Ha tehát a török nyelvben egyszerű mutató névmástó *bun* v. *mun*, és *on* v. *an*, ha a mongolban ilyenek *e* és *te* mutatkozik, vagy a szanszkritban *a* és *ta*, mind ezekről a józan nyelvtudomány csak annyit mondhat, hogy azok mutató névmástók, és azt mondják is p. o. a szanszkrit s a megfelelő árja nyelvekbeli alakokról a kitünő és legkitünőbb szanszkrit szótárírók és árja nyelvészek, a kikre Fogarasi úr annyira szeret hivatkozni. A mit a nyelvtudomány e részben még bonczolást vihet véghez, az mind csak a l a k i, nem jelentésfejtegető. Így p. o. a mongol *ede* (= ezek)-ből kitünik az *e* mint mutató névmástó, ámde a singularisa *ene* (= ez) az *e*-n kívül még *ne*-vel van továbbképezve; alakilag bonczolható alak ez, a nélkül, hogy az *e* eredetibb jelentéséről többet tudnánk mondani, mint hogy ez közelre mutató névmástó; az *ene* éppen csak névmás

többől lett új névmástö. Hasonlóképen alakilag bonczolható a mongol *tere* (= az), a pluralisi *te-de* szerint; a szanszkritban az *a* mellett ragasztatik *ana* is stb.

Ilyen alakilag való bonczolást megenged talán a magyar *az*, *ez* is; a melyekben a *z*, a mint F. úr is akarja, képző-elemnek vehető, mely, a mire még egyes nyomok a magyar régiségből mutatnak (*ad* = az), igen alkalmasoképen *d* hangból állhatott elé, épen úgy, mint a *kéz*, *víz*, *méz*, *vezetni* szók *z*-je rokonsági tanúság és physiologiai okoknál fogva ilyen eredetű. Csak hogy az előbbieket után, a megmaradó *a*, *e*-t már nem tartjuk még határozatlan jelentésű gyökhangnak, hanem categoricus mutató névmástönek, a melyből az ismert korban használt *az*, *ez* tök képeztettek. A mi pedig a *z*, illetőleg *d* képző-elemet illeti, Fogarasi úrnak ebbeli sejtelmét nyelvrokonsági tanúságokkal tudnám támogatni, nem ugyan a mongol, török vagy szanszkrit nyelvekből, hanem a keleti-finn vagyis ugor nyelvekből. Ugyanis a cseremiszből van, mint egyszerű és még használatban is levő két mutató névmástö: *tu* (az) és *ti*, *te* (ez); de ezek mellett közönségesebb használatuak *tudo* (az) és *tide* (ez); tehát a *do*, *de*, mely p. o. a *kudo* (= mely)-ben is előfordúl, volna az, a mi a magyar *z*, illetőleg *d*-nek felelne meg. Ugyanott a cseremiszből van *mo*, *ma* = kérdő *mi* névmás; de *ma* mellett *mada* is, a mely az osztják *met*-vel is egyező. A mordvinban van a cseremiszi *ti*-nek megfelelőleg *tü* (ez), és e mellett *tétü* v. *tite*, tehát *tü*, *te* képzőelemmel, s a mordvin *mezü*, *mez* (= mi) már épen úgy *z*-t mutat föl, mint a magyar mutató *az*, *ez*. Megtaláltunk volna e szerint az ugor nyelvekben egy *d*-féle (*do*, *de*; *te*) vagy *z*-féle képzőelemet, mely kérdő és mutató névmástökből nyanyily jelentésű töket képez; s hogy evvel egy s ugyanaz a magyar *az*, *ez*-nek *z*-je, mely valamikor *d* volt, azt elfogadható nézetnek veszi tán F. úr is, a ki különben a magyar nyelvnek az egész altaji törzsszel való hasonlítását ajánlja. Azonban F. úrnak a magyar *az*, *ez*-nek *z*-jét illető, imént támogatott sejtelme alkalmas szolgálat, hogy én is a magam részéről egy az *az*, *ez*-t illető másik sejtellemmel lépjek elé. Azt hiszem t. i., hogy a magyar mutató névmások eredetileg nem csupa önhangzón, hanem úgy mint a finn és ugor nyelvekbeliek, *t* mássalhangzón kezdődtek, azaz hogy egyszerű töjük nem *a*, *e* (illetőleg *o*, *e*), hanem *to*, *te* volt. Ezen vélekedésemet ajánlják a következő figyelembevételék. Nem szólva arról, hogy az altaji nyelvek között a

finn-ugor csoport a magyarnak legközelebbi rokona, — a miről most nem akarok vitatkozni, — való, hogy a két magyar mutatónévmásnak azon sajátága, hogy egyéb hasonformaságuk mellett épen csak a mély és magashangú vocalis által különböznek egymástól, még pedig úgy, hogy a mélyhang (o, később a) a távolabbra mutató névmásnak, s a magashang (é, később i és e) a közelebbre mutatónak jut, e sajátág se a mongol, se a török mutatónévmásokat, sem a szanszkritbelieket nem illeti, de megvan épen úgy mint a magyarban, a finn-ugor nyelvekben. Ugyanis közelre mutató névmástó a finnben *tä*, a cseremiszen *tí*, *te*, a mordvinban *tü*, *te*, az osztjákban *te* (tema, v.ö. *tette* = itt), a vogulban *tü*; ellenben távolra mutató névmástó a finn *tuo*, a cseremiszen *tu*, *to*, a mordvinban, az osztjákban, a vogulban *to*. Ezt látván akaratlanul is az ember azon gondolatra jő, hogy a magyar *e* (*ez*) és *o* (*oz*, *az*) is, melyek hangzó-különbségök-nél fogva nyilván a finn-ugor mutató névmásokhoz szítanak, ezekhez valamikor még hasonlóbbak, velök még tökéletesebben egyezők voltak, — azaz hogy az elejükön még *t* volt, mely most elenyészett. Hogy ez nem lehetetlen, mutatja több magyar szó példája, melyek a megfelelő finn-ugor nyelvekbeliekhez képest épen egy kezdő *t* híjával vannak: m. *egér* = vog. *tänger* (= mord. *šejjer*); m. *öl* (orgyia) = vog. *täl*, *tel* (finn. *syli*, cser. *šülő*, *šel*), v.ö. *ölelni* = vog. *täljelém* m. *arasz* = vog. *taras*, m. *aszni* = vog. *tasém* (száradok); m. *ev* (enni) = vog. *tém*, osztj. *tëvem* (= mord. *sevan*, finn. *syön*); m. *ősz* (autumnus) = vog. *tüksi*, finn *sykkse*, cser. *šeže*; m. *újj* (digitus) = oszt. *tuj*, vog. *tu'le*; m. *ó*, *av*-(avult, ócska) = osztj. *tábat*. A finnben, cseremiszen és mordvinban, a mint látjuk, némely ilyen szó elején való osztják-vogul *t* már sziszegővé (*s*, *š*) lett (*syli*, *syön*, *sykkse*, cser. *šülő*, *šeže*, mord. *šejjer*, *sevan*), a mivé talán a magyar szókban is lett, mielőtt egészen elenyészett volna. Azért az eredeti kezdő mássalhangzó elenyészését illetőleg, tekintetbe jő itt p. o. a magyar *epe* szó is, a mord. *säpä*, finn. *sappi* ellenében, m. *olvadni* a f. *sulaan*, mord. *solan* ellenében. De felhozhatok egy érdekes esetet, melyben a finnben is még *t* van, s melyből egyszersmind a magyar szónak mivoltát is jobban megismerjük. A bizonyító és megengedő *ugyan* (csak *ugyan*, *ugyan*-csak, *ugyan*-az; *ugyan* = quidem, zwar), mely tudvalevőleg egészen más, mint a névmási adverbium *úgyan* (= úgy), egybeállítható a jelentésileg tökéletesen egyező finn *tosin* adverbiummal; a *tosin* a *tote* névszótötől képzett adverbium, a mely *tote*

„veritas“-t jelent. E szerint az *ugyan* etymologice annyi volna, mint: „vero, revera“, v.ö. zwar = zewäre (v.ö. a tót *tén istj: ugyanaz, ténto istj: ugyanez, istj* bizonyos, ó szláv *istü* „qui vere est“, és „idem“; oroszul is *istj: ugyanaz*, és *istina veritas, istinno vero, revera*) Alapszava *ugy* pedig, a kezdő *t* megmaradásával, a finnben *tote*; az egész *ugyan* finnre áttéve így hangzanék: *toden* vagy *totena*, v.ö. *hogy, hogyan* = mord. *koda, kodana*, finn *kuten*. — No de ezt ne fessegessük; annyi az előbbi példákból is világos, hogy igenis a magy. *o, e* mutató névmásnak lehetett eredetileg *to, te* alakja, úgy a mint a finn-ugor nyelvekbeli mutató névmásoknak. De nem csak lehetett, hanem csakugyan volt is *to, te* az eredeti magyar mutató névmásalak, a mint annak még egykét ragos és összetett alakban való kivételes fönmaradta bizonyítja. Ugyanis *te* és *to* közelre és távolra mutató névmástő van még a *té-tova* (*teve-tova*)-ban (v.ö. *ide s tova*), *tél-túl*-ban; a *to* még a *taval* (ellentét: ez idén), *túl* (in ulteriore parte; ellentéte *innen*) és régi *tahát*, most *tehát* = akkor szókbán. Nem hihető, hogy a magyarban *o* és *to*, *e* és *te* eredetileg egymás mellett mint külön mutató névmástők léteztek volna; ellenben tapasztalati tény, hogy a nyelvekben néha egyes képzett vagy ragozott alakokban valamely szónak régibb alakja marad meg, míg a közönséges alak tovább s tovább elkopott vagy elváltozott. Így p. o. a felnémet nyelv a *hi* névmást csak a *heute* (ma) (gót *himma daga, ho-die*) szóban, meg a *hier, her* helyadverbiumokban örzi meg (gót *his, hija, hita* = hic, haec, hoc), míg az más testvérnyelvekben még önállólag is dívik. Egy hasonló jelenséget, csak megfordított irányban, látunk egyik ugor nyelvben, a votjákban. Ebben ugyanis a rendes mutató névmástők *so*, ebből: *to* = az, és *ta*, ebből: *tü* = ez. Ámde a távolra mutató hely- és módadverbiumokban elenyészett már, épen úgy mint a magyarban a közönséges egyszerű névmásban is, az előhangú mássalhangzó: *otin* = ott, *otsi* = oda, *otis* = onnan, *ozi, ož* = úgy (ellenben *soku* akkor, és a közelre mutatók: *atın* itt, *tatsi* ide, *tatıs* innen, *tazi, taz* így). Egyik közelre mutató, alakban is hiányzik már az előhangú mássalhangzó: *eče* ilyen, így (ellenben: *soče* olyan, úgy). A votjákra nézve pedig, látni való, nem járja kétféle eredeti mutató névmástőt felvenni (*to, te* és *o, e*), melyekről már a legközelebbi szomszédja, a cseremisiz, nem tud semmit.

Ha e szerint nagyon valószínű, hogy ne mondjam bizonyos

hogy a magyar *az, ez* alapszava *o, e* eredetileg nem más volt mint *to, te* mutató névmástő: megint ez is esik a latba azon amúgy is tarthatatlan nézet ellenére, hogy a magyar mutató névmások a fent említett *a, e* úgynevezett mutató szócskából eredtek. Mert ez maga is csak akkor állhatott elé, mikor már a *t*-vesztett alakok *o, e* megvoltak.

III.

Közelebbi vizsgálatot kívánnak most még a kétségtelenül mutató névmástőből eredt névmási helyadverbiumok: *ott, itt*; *oda, ide* stb., és milyenségi adjectivumok: *olyan, ilyen (olyatén, ilyetén)*, kivált azon kérdés eldöntésére, melyet tenni úgy Fogarasi úr is mint a N. Szótár is elmulasztotta: melyik mutató névmástőből valók ezek, az egyszerű *o, e*-ből-*e*, vagy a tovább képzett *oz, ez* (illetőleg *od, ed*)-ből?

1) *Ott, itt*; *oda, ide*. A dolog természete kívánja, s a rokonnyelvek tanúsága, a mongol és török nyelveké is, bizonyítja, hogy ezekben teljes, categoricus jelentésű mutató névmástő legyen meg alapúl: mong. *ende* itt (v.ö. *ene* képzett mutató névmástő), *tende* ott (az *ene*-hez hasonló *tene*-t tesz föl), *esergü* ide, *tesergü* oda megint az *e, te* egyszerű névmástőket mutatják, melyek mellett a *sergü* olyan szónak tűnik föl mint a tatár *jirge* (*bu-jirge, o-jirge*) vagy török *araja*, (*buraja, oraja* = *bu-araja, o-araja*; *araja* az *ara* szónak dativusa). Az *itt, ott* a török-tatárban *bunda* (*munda*), *onda* (*anda*), a teljes de egyszerű mutató névmás locativusai. Más tekintetből is tanúságos az ugor nyelvekkel való összeállítás, kivált ha arra emlékezünk, hogy az *o, e* magyar névmástőknek hajdan *to, te* alakjuk volt.

m. *ott*: vog. *tot*, osztj. *totta, totti*; votj. *otîn*, cser. *tušto*, mord. *tosa, toso*.

m. *itt*: vog. *tit*, osztj. *tette, tetti*; votj. *tatîn*, cser. *tîšte*, mord. *t'asa, tese* és *tenese*.

m. *oda*: vog. *tú*, osztj. *togot, togonam*; votj. *otsi*, cser. *tuško, tuš*, mord. *toza, tozov* és *tov, toj*.

m. *ide*: osztj. *tege, tegenam*; votj. *tatsi*, cser. *tîške, tiš*, mord. *t'aza* és *tej, te* v. *tev, tenev, tenej*.

Ezekből annyit látunk, hogy az egyszerű és tovább képzett mutató névmástők egyaránt szolgálhatnak a helyadverbiumoknak

alapúl; az utóbbira nézve például szolgál különösen a mordvin *tenese* (*tese* mellett) és *tenej*, *tenev* (*tej*, *tev* mellett). Azonban könnyen megtetszik, hogy mi áll a magyar alakokhoz legközelebb. Ez kétség kívül a vog. *tot*, osztj. *totta*, *totti* = m. *ott* (**tott*) és osztj. *tette* *tetti* = m. *itt*, *ett* (**tett*). A m. *tova*-nak mása a mordvin *tov*, épen úgy, a mint *hova*-nak a mord. *kov*; de *tov*-nak mellékalakja levén *toj*, ez egy eredeti *tog*, *togo* alakra mutat, melyet az osztj. *togo*-nam-ban is találunk. Hasonlóképen a m. *té* (**teve*, ebben: *té-tova*) = mord. *tev*, *tej*, osztj. *tege*. Az *oda*-nak képzésmódját föltaláljuk az osztj. *χoda* = *hova*-ban, és a mordvin *toza*, *tozov* = *oda*-ban; szintígy *ide* = mord. *t'aza*-ban, a *z* állván *d* helyett, mint *mezä*, *mez* „mi“-ben is = osztj. *met*, cser. *mada*.

A mi most az egyszerű vagy tovább képzett névmástöböl való képzést illeti, kétségtelen, hogy *té-tová*-ban csak az egyszerű mutató névmástök, még pedig eredeti teljes alakjokban szolgálnak alapúl, úgy mint a mord. *tov*, osztj. *togo*-ban is, vagy a mord. *tev*, *tej* és osztj. *tege*-ben. Ennek ellenében az *oda*, *ede* (*ide*) alakok *d*-je legegyszerűbben a továbbképzett névmás (*od*, *ed* = *oz*, *ez*) *d*-jének magyarázódik meg, mely később *z* lett (*öz*, *ez*); mint *z* megvan ez a mordvin *toza*, *t'aza*-ban is, a melyekben nem a *z* az irányrag, a mint világosan mutatja a *toz a*-nak erzamordvin páralakja *tozov*, melyben csak *v* az irányrag. Így a magyar *oda*, *ede* nem *o+da*, *e+de*, hanem *od+a*, *ed+e* (az *a*, *e* mint helyrag rövidítve ebből *á*, *é*, v.ö. *hová* és *hova*, és Györé, *al-á* stb.); s a mordvin *toza*, *t'aza* e h. *tüza* (= *toz-a*, *faz-a*)-ban egyszersmind a magyar *oz*, *ez* (**toz*, **tez*) hű mása tükröződik vissza. Végre az *ott*, *ett*-ben, valamint a megfelelő vog. *tot*, *tit*, osztj. *totta*, *tette*-ben, már a kettős *tt* miatt, az *od*, *ed* tovább képzett alakot vehetjük alapúl, mert látni való, hogy az *oda*, *ide*-vel együtt a *hol*, *hova* vagy *túl*, *tova* képzésétől különböznek. Az *ott*, *itt*-ben szereplő locativusi rag természetéről majd más alkalommal szólnunk; itt még csak az *ottan*, *itten*-re nézve figyelmeztetek a votják *ot'in*, *tat'in*-ra, melyben az *n* korántsem csupa toldalék, hanem a locativusi viszonyitást fejezi ki.

2) Most már az *ilyen*, *olyan* (*ily*, *oly*) képzéséhez is határozottabban hozzá szólhatunk. Fogarasi úrnak az „ilyen névmás a mongol nyelv szerint“-féle czikke (NyK. V, 280.) főleg arra van irányozva, hogy az *ilyen*-nek az egyszerű *ly*-t vindicálja, a „finnezök“ ellenében, kik abban kettős *lly*-nek benne rejlését hirdetik. Valóban

ha ezek a finnezők az *ilyen, olyan*-nak a kettős *lly*-ét költötték s csak azután iparkodtak azt a finn nyelvből valahogy kimagyarázni, mint nyelvhamisítók kárhozatra méltók; de a mongolozók sem érdemelnek mint nyelvrontók kevesebb jutalmat, ha a meglevő kettős *lly*-et önkényesen egyszerűsítették, s aztán a mongol nyelvvel igazolják magukat. Ámde van-e az *ilyen, olyan*-nak kettős *lly*-e vagy sem, az oly dolog, a melyet tisztán a magyar nyelv terén constatálni kell, értve itt a mai népnyelvet s a régibb magyar nyelvet, kizárva pedig az akadémiái helyesírást s az újabb irodalomannyi megannyi subjectív okoskodással áthatott helyesírási ususát. E kérdésbe sem mongol sem finn nyelvtudomány nem szólhat bele, melyekhez, ha szükség lesz, csak akkor folyamodunk, ha akár az egy *ly*-t akár a kettős *lly*-et meg akarjuk magyarázni. Pedig a kérdésre a kívánt felelet nagyon könnyen megszerezhető. A magyar közejtés, melybe még semmi finn vagy mongol tudomány be nem folyhatott, legalább még 1846-ban a Magyar nyelv Rendszere tanúsága szerint, kettős *lly*-vel volt (*illeyen, ollyan*), s még 1865-ben sem tagadhatja meg a M. Ny. Szótára azt a vallomást: hogy az *ilyen*-t „köz szokás szerint kettős *ll*-lel vagyis *lly*-lyel írják és n y o m a t o s a n ejtik.“ Más részről a Grammatici linguae Hungaricae veteres, kik szintén még finn és mongol ismeretek nélkül szükölködtek, kik azonban mégsem voltak olyan rettenetes nyelvregulatorok mint a mi nyelvújítóink, valamint általában a Scriptorum Hungaricorum veteres is bizonyítják, hogy ez a kettős *ll*-lel való közejtés körülbelül azóta uralkodott, a mióta magyar nyelvről valamit tudunk. Itt tehát okoskodásnak nincs helye, midőn factummal állunk szemben, melyet, ha lelkiismeretesek akarunk lenni, tisztelnünk kell, még ha nem tudnók is megmagyarázni. Tehát lássuk már, lehet-e az *illeyen, ollyan*-nak, mint igazi teljes magyar alaknak kettős *ll*-jét megfejteni, akár a finn akár a mongol nyelv segítségével?

Az *illeyen, ollyan*-féle pronomina qualitatis, a mennyire más nyelvek e képzésbe bepillantást engednek, szükségképen két részből állanak: teljes jelentésű mutató névmásból (tehát nem csak mutató gyökből), és egy a hasonlatosságot kifejezhető szóból, melynek anyagi értéke lehet „kép, species, faj, nem, mód, forma.“ Tehát valóságos összetett szók. Ilyen a szanszkrit *sa-dŗca* talis, tkp. e-képi, vagy e-kinézésű; ilyen a német *solcher* (= gót *sva-leiks*, v.ö. *welcher* = *hvê-leiks*); ilyen a tatár *mundak* ilyen, *ondak* olyan, vagy *mundaj*,

mundi is, melyekből a teljes *mun* mutató névmástő kitetszik; ilyen, p. o. a cseremiszt *tugahe* olyan és *tegehe* ilyen (v.ö. *u-gahe* új-hoz hasonló, újféle). De megtörténik az is, hogy a két szó nem is képez igazi összetételt, hanem csak syntacticus kapcsolatban áll, mint a török *anîn-gibi*, *munuñ-kivi*, sőt tatárul *munuñ-di* is; ezek szóról szóra azt teszik, hogy: *ejus-species*, *hujus-species*, s mondható p. o. ez is: *benim-gibi* (tat. *meniñ-di*) *mei-species*. Ilyen természetűek egyáltalában a finn nyelv pronomina qualitatis-ai, p. o. *tälläinen* e h. *tänläinen*, *tuommainen* e h. *tuon-moinen*, épen úgy a mint *minun-lainen* „mei-genusú“, vagy *suuremmainen* (e h. *suuren-moinen*) „magni species, nagyszerű.“ A magyar *ilyen*, *olylan*-ban tehát szintén egy a török *gibi*-nek értékileg megfelelő képző szót kell keresnünk, mely kétség nélkül *l* betűn kozdódott, s melynek ez a jelentése: „képü v. nemü“. Ennek képét viseli tehát a *-lyen*, *-lyan* vagy *-lyetén*, *lyatén*. E képzőszónak eredeti önálló alakjáról, úgy szintén a hosszabb *-lyetén*, *-lyatén* alaknak miképen való képeztetéséről, biztosat nem mondhatunk még; de tekintetbe ajánlhatjuk a finn *lai* „genus, species“ szót, s figyelembe ajánlhatjuk a magy. *lag*, *leg*, cser. *la* hasonlító ragot s a török *lejin*-t. Ez legalább valami, míg a MnySzótára az *ily*-nek *ly*-ére csak azt mondja, hogy *ly* képzővel a *me*, *i*, *o* elavúlt gyökökből ered: *mely*, *ily*, *oly*, ugyanazon *ly* képzővel, mely *bagoly*, *csekély* stbiben van; az *-en*, *-etén* (*ily-en*, *ily-etén*) szórészeket pedig avval rázza le, hogy „toldalékoknak“ kereszteli. A mi azután a kettős *ll* magyarozatát illeti, ennek két útját jelölhetem meg. A névmás ugyanis a qualitätsjelentő szó előtt vagy genitivusban állott, a török és finn nyelvek módja szerint, a milyen casus, még pedig *n* raggal, bizonyosan megvolt valamikor a magyarban is (a *ten*-magad, *ön*-maga, *min*-magunk tanúsága szerint), úgy hogy *ellyen*, *ollyan* ezekből assimilálódtak: **onlyan*, *enlyen*, s ez a *millyen*-re is alkalmazható (**minlyen*); vagy pedig a qualitätsjelentő szó előtt a névmásnak *d*-vel tovább képzett alakja állott (a melyről fentebb szó volt), úgy hogy az *ellyen*, *ollyan*, ebből assimilálódtott: *edlyen*, *odlyan*, s ez a módja is alkalmazható a *millyen*, (*melly*)-re, (*mid-lyen*), miután a *d* (*z*)-vel való továbbképzés a rokon ugor nyelvekben a kérdő névmásokra is kiterjed, a minek jelesen a magyar *meddig*-ben van meg a nyoma (v.ö. *addig*, *eddig*, s ellentétül *míg*). Így tehát a kettős *lly*-re nézve van akár kétféle magyarozat; nekem, de ez csak subjectiv nézet, az utóbbi tetszik valószínűbbnek, mely az *ollyan*, *ellyen*

szókat egészen az *afféle*, *efféle*, *minemü* hasonfajú szók sorába rendeli.

A mongol nyelvből Fogarasi úr nem magyarázhatja meg az *ilyen*-nek kettős *lly*-ét, de az egyszerű *ly*-t sem, ha ez volna az igazi. A mongolban *ejin* (*ejn*) a. m. „*ígyen*“, és *ejimü* (*ejmu*) a. m. „*ilyen*.“ Azt elhiszszük, ha nem mondja is meg F. úr, hogy *ejin*-ben és *ejimü*-ben van egy „módot“ jelentő szó; de mondja meg F. úr, a *jin*-e az, vagy a *jimü*, vagy a *mü*? Tudja-e hogy a *j* csakugyan *l* volt, tudja-e hogy nem az egyszerű névmástő valamely továbbképzője? Ebből a tanúság az, hogy oly dolgokkal, melyek magok sem világosak, nem lehet más homályosokat világossá tenni.

Azt hiszem, már nem kell Fog. úrnak említett cikke végén formulázva felállított nyolcz pontjára, melyekben az *a*, *e* mutató szócskáról s a magyar mutatónévmásokról, kivált az *ilyen*-ről való tanait előadja, különösen felelni. Meg van azokra a fentebbiekben felelve, többnyire czáfolólag, de részint elismerőleg is. Csak arra vagyok bátor Fog. urat kérni, hogy ne emeljen ki, mint nyelvész, dicsérrőleg oly eljárást, mely a „régibb hosszú szók helyébe jelennen a tiszta gyököket teszi, úgy hogy p. o. *ragaszték* helyett ezzel élünk: *rag*, *gyökér* helyett ezzel: *gyök*, *dicsőségrevágás* helyett ezzel: *dicsvág* stb. (l. a 8 dik pontját), azt az eljárást, mely némi következetességgel folytatva majd az egész magyar szóképzést sarkaiból kiforgatja; mert megtörténhetik, hogy ha egynéhány évtized előtt ez eljárás feltalálót és gyakorlót igazán meg nem kövezték is, majd az utókor kritikája dobja rá a követ.

BUDENZ JÓZSEF.

A HÉBER תִּנְּ PARTICULARÓL.

Böttcher héber nyelvtanában a particulákról így ír: „Bei weitem die meisten Partikeln sind aus Nennwörtern hervorgegangen, und einzelne dabei in ihrer Geltung als Redetheile unklar oder unstet geworden“ ¹⁾. Folytatólag az תִּנְּ szót említvén meg ezt a nehezen megismerhető particulák közé sorozza: „Solch ein unklar gewordener Redetheil ist das vielgebrauchte und darum hier vorauszunehmende Wörtchen תִּנְּ, das herkömlich als „Accusativ-Zeichen“ gilt, aber nur nach der grossen Mehrzahl der Beispiele so heissen kann.“ B. ezen szót névmási eredetűnek mondja, azt hívén, hogy eredetileg תִּנְּ-nak hangzott. Ezen תִּנְּ szerinte előbb תִּנְּ-ás úgy azután תִּנְּ, תִּנְּ alakká gyengült. A *quod* latin névmást a תִּנְּ-hoz hasonlítván ²⁾, eredeti értelmét „id quod est“ körülírással adja vissza. B. a görög τὸ névmásra (ilyen mondatokban mint τὸ τῆς γῆς, τὸ ἐμὸν = τῆν γῆν, ἐμέ) emlékezve a sémi תִּנְּ-nek szerinte helyes megfejtésénél, a classicaí nyelvekre való megemlékezés közt az תִּנְּ szó eredeti jelentését feledni látszik. Dillmann aethiop nyelvtanában az תִּנְּ szó eredetéről így elmélkedik: „Aus dem *ka, ki, ku*, das in der 2-ten und 1-ten Person erscheint, und das . . . auch als allgemeineres Deutewort vorkommt, wurde endlich ein Abstractum *kiját*, abgekürzt *kijá* Selbstheit, welches mit angehängten Suffixen zum Ausdruck des Begriffs selbst dient und dem arab. كَيْبًا und hebr. תִּנְּ entspricht“ ³⁾. Ezen meggyőződést Dillmann Ewaldal osztja ⁴⁾.

¹⁾ Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache von F. Böttcher. L. az első kötet 317. és 318. lapjait.

²⁾ Die aus ältester Sprachverwandtschaft oder nach zufällig gleicher Lautbildung für gleichen Sinn mit *quod* übereintrifft, stb.

³⁾ Grammatik der äthiopischen Sprache. L. a 99. lapot.

⁴⁾ L. nyelvtanának 105. §.

Böttcher az Ewald és Dillmann megfejtésével nincsen megelégedve, s erre vonatkozólag szavai ezek: „Einer Urform „*kiöt*“ ist das Selbst gar nicht abzusehen, und das hebräische ׀ nicht zu entnehmen.“ Ewaldot és Dillmant a kérdés illetén megfejtéséhez egyenesen az aethiop *kijà* szó vezethette. Ezen megoldási kísérletet is egyoldalunak tartom.

Az ׀ az ó-héber nyelvben igen gyakori particula lévén, míg a déli sémi nyelvekben aránylag ritkán fordul elé, már ennél fogva is méltányosnak látszik ezen szó megfejtésénél mindenek előtt az ó-héber nyelvre tekinteni. Az arab *أَيَّ* névmási raggal két oknál fogva használtatik: 1) a nagyobb nyomaték kedvéért; 2) ne hogy az ige végéhez két névmási ragot egymás után kellessék kötni. Ezenkívül eléltáljuk főnév előtt is — de ritkán =; itt az utána

következő főnevet kiemeli. Az *أَيَّكَ* = cave tibi, vigyázz stb. Itt is a személy éles kiemelése a főczél (= te magad). Az aethiop nyelvben a névmásragok összekötése eléfordulhatván, a *kijà* mindég nagyobb nyomaték végett használtatik. Az ó-héberben az ׀ használata, mint már mondva volt, gyakoribb. Innét biztosabb tanúságokat meríthetünk.

Mindenek előtt két ׀ szócska különböztetendő meg. Ezen eredetileg különböző két szó az idő folyamában egyformává vált. A kettőről külön-külön fogunk szólni.

׀ névmási jelentése = maga (*avtós*, ipse, selbst); mint főnév jelt teszen (eredetileg a dolog magvát, lényét, jelentette*). Itt már most elérkeztünk a megvitatandó kérdéshez; vajjon ׀ eredetileg a dolog magvát jelentette-e, vagy pedig egyszerűen a dologra reá mutatott? Mindenesetre a rendes sémi demonstrativumtól különbözött, nem volt ez se ó se *óde*, hanem *avtós* (*avtáh, avtó*). Ezen mondatban: *אֵת וְלֹא תִּנְתֵּן אֶת־הָעִיר הַזֹּאת בְּיַד מֶלֶךְ אֲשׁוּר* az *אֵת* = *avtáh*, maga. Ezen arab mondatban: *إذا بلغ الرجل الستين فإيا* az *إيا* mint erősítés fordul elé *inna* értelmében; az általa bevezetett személyek hathatósan emeltetnek ki (valóban ő, ő maga; valóban a leányok, stb). *إياك وأسد* = te magad és az orosz-

*) Lényeg és jel az ős nép előtt még egy köz határon belül eső fogalom volt.

lán! (= félj az oroszlántól. **ایاک ان, ایاک من** = őrizkedj (cave a, cave ne); ezen két mondatban minden gond a személy kiemelésére s a fenyegető veszélyre van fordítva. Ilyen felkiáltás rövidséggel jár, e rövidség magyarázza meg az őrizkedést jelentő ige kimaradását.

Fontos körülmény, hogy az **אָת** után következő névszót névelő vezeteli a mondatba be; az **אָת** status constructusban szerepel az utána következő genitivus előtt ¹⁾. Az **אָת** után következő névelő kimaradása kevés eset kivételével csak az emelkedettebb stílusban található, p. o. **אָת־צַדִּיקִים** (a példabeszédek k. 13. r. 21. v.) stb. Mind ez névszó természetére mutat. Az **אָת** mint névszó a syr, cháld nyelvben is eljön **אָתָא** és **אָת**, **אָתָא** alakban). Ide tartozik a syr *jot* szó (= természet, lényeg stb) ²⁾. Ezen *jot*-ról így ír Bar Ali: **ذات الشيء ونفسه وشخصه**. A cháldban is eljön ezen alak (**אָת**) a tárgyeset megjelelésére (az utána következő névszó legtöbbszörire status emphaticusban áll). Az **אָת** személyragokkal jövén összeköttetésbe, hol megtartja hosszú magánhangzóját, hol megrövidíti azt (**אָתִי** és **אָתִי**). **אָתִי** kettőt tehet: a) = az én jelem; b) engem.

Ezen **אָת** a héber, syr, cháld nyelvben, mint láttuk, különösen a tárgyeset jele gyanánt szerepel. A déli sémi nyelvekben a tárgyesetnek saját jele lévén (az *a* magánhangzó), az eredeti jelelés ki-pótlására nem volt szükség más eszközhöz folyamodni. Hogy az **אָת** nem szükségkép a tárgyesetnek jele, hanem a casus rectus előtt is állhat, itt mindenek előtt kiemelendő.

Az igetárgy előtt az **אָת** a cselekvő ige átható cselekedetében foglalt intensiót találóan fejezi ki, p. o. **קָטַל אָת הָאִישׁ** (= meg-

¹⁾ A héber nyelvben ritkán előforduló **אָת הָבֵית**-féle constructio árámi és arab utánzás (aramismus et arabismus).

²⁾ Az **אָ** és **אָ** többször cseréltetik fel; sok ide tartozó példát hozhatnék fel, de egygyel beérem: a Targumimok nyelvében **אָתָא** (= jönni) helyett **אָתָא** is előfordúlhat (I. Mozes V-ik k. 33. r. 16-ik versét). Érdekesnek tartom e helyen Dillmann idézni: „Dem weichsten Hauchlaut **אָ** allein kommt es zu, dass er in gewissen Fällen in einen Halbvokal übergeht. Im Arabischen und Syrischen ist diess häufiger, im Aethiopischen kommt zwar in der Wurzelbildung auch derartiges vor, sont aber ist diese Erscheinung auf einen Fall beschränkt. Nämlich wenn das Wörtchen **אָ** (= nicht) einer ersten Person Sing. Imperf. oder Subj., oder einem mit **אָ** anfangenden Causativ- oder Reflexiv-Stamm vortritt, geht **אָ** regelmässig in **יאָ** über.

ölte magát a férfit). Itt az ölésnek transitióját emeli ki az אֵת, a transitio teljességét fejezi ki (megölte magát a férfit). Az éjszaki sémi nyelvek a tárgyeset jelét (az *a* magánhangzót) elveszítvén, az אֵת (*jat, jot*)-nél alkalmasabb eszközhöz se folyamodhattak az elveszített jel kipótlására. Ilyeténképen gyengült meg az eredeti értelmében a személy és tárgy lényét, magvát jelentő אֵת elannyira, hogy utóbb a tárgyeset jelénél többet nem jelentett. A Genesis első r. első versében előforduló אֵת הַשָּׁמַיִם tulajdonkép *αὐτὸν τὸν οὐρανόν* nem több mint *τὸν οὐρανόν*.

Úgy látszik, hogy a birtokragozással bíró nyelvekben az *αὐτός*, ipse fogalmát a személy és tárgy lényét, velejét, testét s más ezekhez hasonlót jelentő birtokraggal ellátott névszó fejezi ki. Így látjuk ezt az altai nyelvekben, így a sémiekből. Az utóbbiakban az אֵת mellett még több ide tartozó szó létezik, úgy mint: אֵת, נֶפֶשׁ, עֵצָה, בָּרָה; a syr כְּנוּמָא (*knum'o*), az arab عَيْن (p. o. *هو هو عين*). Ezek mind névszók lévén, a belőlük vont analogia az אֵת-ra nézve visszautasíthatatlannak látszik. Hogyan légyen az אֵת eredetileg névmás, hogy lehessen első alakának a בָּרָה alakot, első értelmének az „id quod est“ körülírást tartani? Ezen feltevés ellen szól minden analogia, az אֵת névszói használata*), a regimen genitivi, melyben áll az utána következő névszó előtt, ezen szónak legegyszerűbb s legtermészetesebb etymológiája. Mind ez mind megannyi fontos körülmény.

Ígaz, hogy a héber nyelvben az אֵת (= esse, essentia, ipse) elé a viszony praepositíói nem járúlnak, ilyen constructiók mint אֵת, עַד אֵת, אֵת, עַל אֵת, אֵת, בְּאֵתוֹ, אֵת, לְאֵתוֹ, stb. nem fordulnak elő, s ez az a körülmény, a melyre Böttcher legtöbb súlyt fektet. Ámde gondoljuk meg, hogy a héber nyelvben az אֵת idő múltával az accusativus különös jelévé vált, s hogy ezen használata elannyira lekötve tartotta, hogy más használatra tehetetlenné lön. Úgy is elég sok vele egy osztályba eső névszó van a héberben, mely elé praepositio tehető, nem volt reá különös szükség.

A déli sémi nyelvekben leginkább (az aethiopianban egyedül) nagyobb nyomaték végett használtatik az אֵת-nak megfelelő **إِيَّا**

*) Mely a legtöbb sémi nyelvekben feltalálható.

kijá. Ezekben mint a nyelvtények bizonyítják nem kapott fel, használata nem terjedt el.

Ámde máskép áll a dolog az árámi nyelvekben és a számáritánban. Ezen nyelvekben a *jat*, *jot* eredeti értelmében gyökerező tehetségeit mind kifejelesztette. A *syr men joto* = maga magától; a számáritánban eléfordul *בְּיָתָהּ יוֹמָהּ* stb. Ide tartozó példa a Targumimok nyelvében, a rabbinismus irodalmában eléforduló *בְּיָתָהּ* (בְּיָתָהּ), *לְיָתָהּ*; a *syr kvot*, 'akvot (= mint)¹⁾. A rabb. irataiban *בְּ*, *לְ* praepositio előzheti meg az *אֵת* szócskát, mely távolról reá mutató névmás lesz. Ezen értelemcserét itt mindenek előtt megjegyzendőnek tartom. Az eredeti ipse a rabb. könyveiben iste-t jelent. Az árámi *jat* is több példában hasonló szolgálatot végez, p. o. *לֵי יִתְהוּן לֵא* (דֵּין הַנִּיין לֵי²⁾) stb.

Mind ezekből látjuk, hogy Böttcher ellenvetése nem elháríthatatlan akadály, mely meggyőződésünknek útját állhatná. Miért nem kérdezi B., hogy a *syr knumo*, vagy az arab 'ain fent említett használata mi okból nem található fel a rokon nyelvekben?

E kérdést nem teszi fel, tudva, hogy a rokon nyelvek hasonló szempontból kiindulva különböző eszközöket ragadhatnak meg. E tudománya megőrizhette volna az *אֵת* particulárol való eléadásában egy pár méltatlan követeléstől.

Dillmann, mint láttuk, a *kiját* particulát mutató névmásból eredt abstractumnak tartja. Ezen névszó-eredeztetés ellentében áll azon fontos nyelvtény nyel, hogy névmásból eredt főnevek a sémi nyelvekben csak megelőző philosophiai igények nyomán támadtak. Az így támadt szó nem tartozik a nyelv eredeti birtokához, későbbi hozzászerzés ez.

Buxtorf nem hijában hozza az *אֵיבֹת* (többese *אֵיבֹתִים*) szót s többi társát cháld szótárának rabbinico-philosophicum mellékletében³⁾. Ilyen későbbi képzés a *syr* nyelvben az 'aikanojuto (= minőség), az 'ainojuto szók. Az új arab is bír ilyen képzést felmutatni.

Térjünk vissza az *אֵת* használatára a rabbinismus irodalmában. Mint láttuk, már az árámi *jat* is több példában hasonló szolgál-

¹⁾ A *בְּיָתָהּ* = *בְּיָתָהּ* (יָתָהּ helyett áll); 'akvot = 'aik + vot (jot helyett).

²⁾ Genes r. sect. 9.

³⁾ Kisebb cháld szótárát értem.

latot végez. Az eredeti „ipse, iste“ értelmét vette fel: **הֵמָּא שֶׁל אוֹתוֹ** = peccatum istius viri; **אוֹתוֹ הֵעֵבֵר** = azon szolgál; **בְּאוֹתוֹ** = in ista via; **אוֹתוֹ לֹא עָדִים** = az, kinek tanúi vannak, meg van kötve, az kinek nincsenek tanúi szabad. **אוֹתוֹ** távolról mutató névmássá változván anynyit is tett, mint egy bizonyos (a ki nem neveztetik meg, tehát nem hic, hanem iste), p. o. **אוֹתוֹ הַגִּמּוֹן** = egy bizonyos püspök mondotta neki (non notus hic, sed ignotus iste). Megjegyzendő, hogy a rabb. irataiban előforduló **אוֹת** szócskában a mater lectionis (ו) pontosan kitétetik; az ilyen epenthesiset kedveli a rabb. írásmód. Vége az **אוֹתוֹ** alakban a harmadik személy raga is feltűnik. A nyelvek új átváltozásában kedvelve van a vonatkozás illetéknépen való kiemelése.

E nyelvjelenség az üres pleonasmussal nem egyet jelent.

A mi az **אוֹת** alakját illeti, ez nőnemű alak. **אוֹת** eredetileg. 'avj-at-nak hangozhatott.

Az *av*, o-ba vonatván össze az 'avj+at alakból **אוֹת** vált. Gesenius ezen particulát helytelenül származtatja egy nem létező **אוֹת** alakból. Az így megtalált **אוֹת** szót én részemről legszívesebben a **אוֹת** (אוֹת) szóval együtt a **אוֹת** (אוֹת) igegek szócsaládjába soroznám. **אוֹת** tehát már alkatrészeinél fogva a syr *hojuto*, *haujonuto*-val egy szó, s eredetileg lényegét jelentett. Az aspiraták ezen változásánál jusson eszünkbe Dillmann-nak az aethiop aspiraták fejezetében tett ezen megjegyzése: Es reisst oft, namentlich in Volksmundarten, eine gewisse Bequemlichkeit der Aussprache ein, die alles schwierigere aufgibt, und sich mit den nöthigsten und wesentlichsten

Lauten behilft^(*) Az arab **أَيَّا**, **أَيَّا** szinte az *avj+at* helyett áll. A *j*-nek megkettőztetése a *v* helyett áll. Ez itt egy tešdid compensativum

Ezen 'ijja, 'ajja az arab **أَيَّا** szóval szorosán függ össze.

Ezen szóban assimilatio, tešdid compensativum helyett medda áll. A medda itt egy elveszett elifre mutat, mely a wâw-ot helyettesítette. A két félmagánhangzó az aleffel együtt a legfolyékonyabb s leglágyabb három sémi hang, melyeknek egymásba való átmenete túlon túl ismeretes. Az **أَيَّا** szónak értelme: signum, miraculum, in-

*) L. Aethiop nyelvtenának 35-ik. l.

dividuum, singularis persona, versus seu comma Corani. A héber אִת is jelenthet csodát: אִת הוּא מוֹפֵת וּמוֹפֵת הוּא אִת¹⁾.

Térjünk át az aethiop *kijá* alakra. Itt mindenek előtt Dillmann idézem: „Aus der Vergleichung der Wurzeln des Aethiop. und der übrigen semitischen Sprachen ergibt sich, dass jenes zwar oft weichere und gelindere Laute erhalten oder aus härteren entwickelt hat, noch häufiger aber härtere und dumpfere Laute für die weicheren der andern Sprachen zeigt“²⁾. Az aethiop alf némely szóban a többi sémi nyelvben előforduló kaf betű helyett áll, p. o. 'ebêr (= vén asszony); az alf itt a kaf helyét tölti be az 'ebêr az arab كَبِير³⁾-nál egy és ugyanazon szó lévén. Ezen két betű ilyenképen való felcserélését fordított arányban az aethiop hangtan Dillmann szavával eléadott sajátságára igazolni látszik³⁾.

Mielőtt az אִת-tal véleményem szerint megegyező reflexiv ige képzéseket tárgyalnám, az arab 'ijja szóra még egyszer visszatérek. S. de Sacy ezen szócskára vonatkozólag a többi közt így szól: Quelquefois aussi, pour donner plus d'énergie à l'expression, on emploie en même temps le pronom affixe et le pronom isolé composé, comme dans cet exemple: وَأَيَّيَ قَاتَّقُونِي et moi, craignez moi, c'est-à-dire et moi, je suis celui que vous devez craindre⁴⁾. Ezen أَيَّيَ szócskát

névmási ragozásával együtt az arab nyelvészek ضَيْرٌ مَنصُوبٌ⁵⁾-nak hívják.

A Hithpael alak הִת elötételét, úgyszinte az arab V, VI, VIII, X s az aethiop reflexiv-passiv igető-képzésben előforduló t betűt Geseniuszal s másokkal hajlandó vagyok az אִת megrövidítésének tartani.

Ezen הִת helyett a cháldban אִת, a syrben אִת szerepel. A

¹⁾ L. a Sifré debé Rab פִּי נִשָּׂא בִּן.

²⁾ L. Aethiop nyelvt. 34-ik l.

³⁾ Az arab nyelvben előfordul az 'ijja kezdő elifje h betűbe való megerősödése.

⁴⁾ L. arab nyelvtana második kiadásának 462-ik l.

⁵⁾ ضَيْرٌ = pronomen affixum.

passivum a reflexivumból indulván ki, ennek jele használtatott annak is kifejezésére. A reflexivum kifejezésére hol lehetett alkalmasabb eszköz az אֶת-*nál!* Azok, kik az egész nyelvépületet pronominalis gyökökre szeretnék alapítani, különös szemmel nézik ezen elméletet. Íme itt példát szolgáltatunk arra, hogy egy abstract névszó *t* kihangzása, a nőnem jele igetőképzést viszen végbe. Ámde a „*pronomina ante omnia*“ rideg tant túlhaladta az idő.

Ezen itt leírt ת-*től* jól megkülönböztetendő egy másik ת, mely ragokkal ellátva *i* magányhangzóval ejtik, אֶתִי, אֶתְךָ stb. Ez a közelséget jelenti. Eredetére nézve אֶתְּ = közeledni (a kalban ezen értelem szokatlan). Ezen אֶתְּ szóval hozom én kapcsolatba az אֶתְּ praepositíót; אֶתְּ előbb אֶתְּ-be húzatott össze, utóbb ת-*vé* rövidült. A személyes névmásragok az ת szócskához járulván, az *e* betű *i*-*vé* gyengül (illetőleg eredeti *i* magányhangzóját nyeri vissza), így p. o. אֶתִי (= nálam). A dages itt dages compensativum, két betű assimilatióját jelenti. Ezek szerint egy eredeti *ina* alakhoz értünk. Ez már magában fontos eredmény, mely még többet nyer fontosságban, ha az *in* assyr praepositíót (= -ban, -ben) is ide vonjuk. Már a bibliai héberben találhatunk ehhez analogont; אֶתְּ מִי אֵין כִּמֹּן אֶתְּ = quis talia nesciret? (Job, 12, 3) = kinek nincsen ez lelkében? וְהִלְךְ מִדֵּי שָׁנָה בְּשָׁנָה וְסִבֵּב בֵּית־אֵל וְהִגְלִיף וְהִמְצִיף אֶתְּ יִשְׂרָאֵל אֶתְּ כָּל הַמְּקוֹמוֹת הָאֵלֶּה (Sámuel 1. k. 7. r. 16-ik v.) = mind ezen helyekben bírói tisztet teljesített. Ezen két mondatban az ת egyenesen a -ban, -ben értelmét fejezi ki.

Az ת továbbá az assyr *an* (= -hoz, -hez) praepositívóval is egy eredetű.

Az attributíót jól fejezi ki ezen előrag. Az új-görög nyelvben a régi dativus helyett *εἰς* tárgyessettel construálva fordul elé. Ide tartozik még az arab ^ع conjunctio. A conjunctio causalis és finalis dativussal igen jól adható vissza.

Valami cselekvés, állapot vagy szenvedés bizonyos ézt megkívánó oknak tulajdonítatik; azon okban rejlik a modus indicativus célja.

Ezen mondat: „tanulok, hogy tudásom hasznát vehessem“, azon kérdésre felel meg, hogy „minek tanulsz“ (cui bono)? A haszon céljának tulajdonítom e mondatban tanulásomat. Ennélfogva

a héber אַפּוד (apud, penes, ad, in *) stb. értelmében); az assyr *in, an* praepositiók, az arab ^فأَنْ conjunctio, mind szorosán együvé tartoznak, s az אַנִּי (انى) szócsaládba sorozandók.

Ezen második אַפּוד-re nézve megjegyzendő, hogy újabb bibliai könyvekben összekapcsolásba jövén névmásragokkal, az előbbi אַפּוד analogiájára *o* magánhangzóval ejtetik, p. o. אַפּודִי stb. Így találjuk a királyok két könyvében, Jeremiásznál, Ezechielnél.

A nyelvek újabb korszakában az alakromlás egyik hatalmas tényezője az analogia, mint ez a Nyelvt. Közl.-ben megjelent két értekezésem ide tartozó helyei megmutatják.

Mind a két אַפּוד-ben a *t* betű a nőnemnek jele. Az eredeti gyök itt és ott Boppal szólva verbalis (Verbal-Wurzel). Egyszersmind arra nézve is példa ezen אַפּוד mint válik két különböző gyök, két különböző alak az idő folyamában egyformává.

Sokan vannak, kik az utóbb említett אַפּוד-ben egy interjectionalis אַפּוד szócskát vélnek felfedezhetni. Ezek hypothesisét, úgy gondolom, értekezésünk eléggé elenyésztette. Az interjectio az érzés közvetlen kifejezése lévén, ezen kifejezésben kimeríti magát. A fogalom meguevezése, viszonyai kifejezésével együtt, a nyelvteremtés egy nemesebb termő ágáról hajt ki.

Végül az első אַפּוד (= *avtós, éavtós*)-hoz még egyszer visszatérek. Mózes 4-ik k. 6. r. 13. v.-ben írva találhatik: וַיִּזְכֹּר תְּוֹכַחַת וַיִּזְכֹּר יְמֵי נַחֲשׁוֹת מִלֵּאֵת יְמֵי נַחֲשׁוֹת אֶתְּוֹכַחַת אֶתְּוֹכַחַת מִלֵּאֵת מִלֵּאֵת (הַתְּוֹכַחַת ל. ö. h. v.)

A sifre debe Rab ezen helyhez érve következő megjegyzést tesz: יְבִיא אוֹתוֹ (ובני) אַחֲרַיִם מִבְּיָאִים אוֹתוֹ וְהֵלֵא הוּא מִבְּיָא אֶתְּעַצְמוֹ זֶה אַחַת מִשְׁלֹשָׁה אַתִּים שְׁהִיָּה רַבִּי יִשְׁמַעֵל דּוֹרֵשׁ בְּתוֹרָה

A בִּיא ige Hifil alakjának constructiója a reflexivummal nem egyedül álló eset, ott van a הֵלֵךְ ige Hithpael alakja ambulare, sich ergehen értelmében (a הֵלֵךְ szótag tudvalevőleg az אַפּוד meggyengülése).

GR. KUUN GÉZA.

*) Apud „in“ értelemben a latin írónál egy pár helyen előfordúl, p. o. apud Hierosolyma (Suet. Vesp. 93.); apud Palaestinam (Eutr. 7. 13). stb.

A MAGAS-MAGNUS-FÉLE MAGYAR-ÁRJA HASONLAT.

(Olvastatott az 1867. febr. 11-kén tartott akad. ülésen).

Azon gyök hasonlatok közül, melyek elvéve a magyar nyelv között egyfelől s az árja nyelvek között másfelől találkoznak (természetesen nem tekintve a kölcsönvétel útján a magyar nyelvbe bejutott árja, különösen szláv eredetű szókat), — kitűnő helyet foglal el ez is, hogy a magy. *magas* hasonlít a latin *magnus*, gör. *μέγας*, szanszkrit *mahat*-hoz. A magyar szóban *mag* s az árja szókban *mag*, *meγ*, *mah* (*magh*): ez valóban nem csak némi hasonlóság, hanem a hangoknak tökéletes egyezése; s nem lehet csudálni, hogy a múlt havi nyelvtudományi osztályülésben egyik tisztelt tagtársunk, a magyar-árja rokonságot akarván védeni, legelőször is a *magas-magnus*-féle hasonlatot hozta föl mint olyat, a melytől az ember meggyőző erejét el nem tagadhatja. S hogy már az előtt, másoknak is akadt meg figyelmök e hasonlaton, azt szintén elhihetjük, a nélkül, hogy most az illető könyvhelyeket kikutatnók. Hiszen a dolog oly kézzel fogható, a melyet Péter is észre vehet, ha Pál észreveszi. S mégis van a dologban egy kis bökkenő, melyet nem vettek észre, de a mely utóvégre, közelebbről fontolóra véve, az egész szép és tetszetes hasonlatot semmivé teszi. Immár tehát lássuk, micsoda bökkenő az.

A *magas* és *magnus*, *μέγας*, *mahat* úgynevezett gyök hasonlat akar lenni; megelégszik ezért avval, hogy mind kétfelől *mag* mutatkozik mint a szónak gyökrésze. Elégedjünk meg mi is evvel, s ne gondoljunk avval, a mit a szanszkritozó árja nyelvészek kisütöttek, hogy a *magnus* stb. árja szók gyöke, grammatikai jellemére nézve, ige szó, t. i. a szanszkrit *mah* = *manh* ige gyök, melynek „nőni“ a jelentése, s melytől a szkr. *mahat* (*mahant*) participialis képzés ál-

tal származik. Mondom, ne gondoljunk vele, akár igaz, akár nem; mert a magyar *mag*-nak grammatikai jellemét úgy sem ismerjük, legjobb tehát, ha az árja *mag*-ét sem feszegetjük. Megelőgszünk pedig a gyökrészek (magyar *mag* és árja *mag*) egyezésével annyival inkább, mert az árja szókban (*magno*, *μεγα* és *μεγαλο*, *mahat*, *mahánt*), sem egyeznek, úgy látszik, a szóképzők, s annyira csak nem mehetünk, hogy a magy. *magas*-nak még szóképzőre való egyezését is kívánók. Idáig e szerint még jó rendin van a szénánk. De hát a bökkenő, hol van a bökkenő? Talán nem azt jelenti-e a *magnus*, *μέγας*, *mahat*, a mit a magyar *magas*? Az a csekély különbség, hogy a *magnus* nem épenséggel „magast” hanem „nagyot” jelent, csak nem riaszthat meg bennünket, mikor akárhányszor is látjuk, hogy a „nagy” állatok egyszersmind „magasak” is, és megfordítva, s hogy általában a két tulajdonság számtalan esetben karöltve s egyesítve jár? Mintha bizony nem tudnók, hogy milyen sokkal különb és merészebb változásokat és ugrásokat tettek sokszor a nyelvek fejlődésében egyes szók jelentései, teszem azt, hogy a német *schlecht* valamikor egyenest „derekast”*) jelentett, s most már „rosszat” teszen, vagy hogy a francia *ville* város szón, melyhez most akár százezer háromeletes ház fogalmát köthetjük, néhai Cicero és Horatius urak idejében még a falunál is kevesebbet, akár csak egy nyomorult szegény majort értettek. Ez mind nagyon igaz és helyes; de mégis a *magas* és *magnus* szók jentésében van a bökkenő, mely azoknak érdemleges hasonlítását meg nem engedi.

Ugyanis, a milyen igaz, hogy a szók jelentései változhatnak és változnak a fogalmak haladásával és módosulásával, a mire a nyelvek történeteiben, a mennyire azokról emlékek tanuskodnak, elég bizonyítékot lehetünk: — szintoly igaz az is, hogy vannak fogalmak, melyek között létezhetik ugyan bizonyos hasonlóság, de melyek mégis oly érdemlegesen különbözök, hogy a nyelvek az egyiknek kifejezésére használt szóra soha sem ruházzák rá a másikat. Ilyen két, élesen különbözö, bár nem ellentétes fogalom a *magas*-nak és a *nagy*-nak a fogalma, mely két fogalom különbözését mathematicus határozottsággal lehet kifejezni, tudván és mondván,

*) Példák: Wer kann das krumme schlecht machen? Hiob ist schlecht und recht. — A régi jelentés ől még ezekben: *schlechtin*, *schlechterdings*, *schlechtweg*.

hogy a „magas“ a testeknek csak egy dimensiójára vonatkozik, t. i. az alulról fölfelé valóra, míg a „nagy“ a testeknek minden lehető dimensiójára rámutat, s egyszersmind a testnek tartalmi mennyiségét is képzelteti velünk. S hogy, a mi itt fődolog, azon nyelvek és népek, melyek észjárása kérdésünkre nézve döntő fontossággal bír, az altaji és árja nyelvek és népek elejétől fogva a „nagy“ és „magas“ fogalmak különböző voltát csakugyan fölfogták és különbözönek akarták kifejezni, hogy a hallgató össze ne zavarja a mit a beszéllő meg akar különböztetni, azt avval mutatják meg, hogy valamennyien a *nagy*-nak és a *magas*-nak külön fogalmait szintoly külön, semmi alaki egyezést nem sejtető szókkal fejezik ki, a mit bizony nem tesznek vala, ha nekik az egyik csak annyit ér mint a másik. Ugyanis külön szók vannak a „nagy“-ra és „magas“-ra, az árja nyelvekben :

szanszkrit	<i>mahat</i>	nagy	—	<i>úrdhva</i>	magas
persa	<i>buzurk</i>	„	—	<i>bálá</i>	„
görög	<i>μέγας</i>	„	—	<i>ὑψηλός</i>	„
latin	<i>magnus</i>	„	—	<i>altus</i>	„
(francia	<i>grand</i>	„	—	<i>haut</i>	„)
német	<i>grosz</i>	„	—	<i>hoch</i>	„
szláv	<i>великий,</i>	„	—	<i>высокий</i>	„
	<i>большой</i>				

Az altaji nyelvekben :

mongol	<i>jeke</i>	nagy	—	<i>degetu</i>	magas
török	<i>büyük, ulu</i>	„	—	<i>jüksek</i>	„
osztják	<i>éne</i>	„	—	<i>kereš, ógor</i>	„
mordvin	<i>ине, оѳу</i>	„	—	<i>seri</i>	„
votják	<i>жуžit</i>	„	—	<i>bazim</i>	„
cseremisiz	<i>kugo</i>	„	—	<i>kükš</i>	„
finn	<i>suuri, iso</i>	„	—	<i>korkea</i>	„
magyar	<i>nagy, öreg</i>	„	—	<i>magas.</i>	„

Így vélekedik a nyelvek észjárása a „magas“ és „nagy“ fogalmak különböző voltáról, s e szavazatot el kell fogadnunk, mert nem akarunk bölesebbek lenni mint a nyelvek magok ; mert tanulmányozzuk őket, hogy szellemi és alaki mivoltukat s annak történetét kifürkészszük, de nem oktatjuk, hogy saját subjectiv képzelményeinket valódi észjárásuk helyébe csúsztassuk. Hogy áll most, eze-

ket tekintve, a *magas-magnus* (*mag-mag*)-féle hasonlat? A bizony a szó szoros értelmében föllábon áll, vagyis az úgynevezett sántító hasonlatok közé tartozik, melyek tudvalevőleg semmit sem érnek. Mert az alaki egyezéscnek, mely a *magas* és *magnus* gyökrészeire nézve a lehető legtökéletesebb, ellenében áll a szófogalmak kiegészíthetetlen különbözőése, egy plus és egy minus — facit semmi. A ki ellenben mégis a *magas-magnus* féle magyar-árja hasonlatot elfogadni vagy védeni akarja, annak pártfogásába ajánlhatom p.o. ezt is, hogy a magy. *haj* *crinis* = német *heu* *foenum*, a mint abban az ismeretes mondókában fordul elő, hogy a németnek *rossz* (*ross*) a lova, *szél* (*seele*) a lelke, *haj* a szénája. De hiszen itt mindjárt van megint egy hasonlat (magy. *szél* = német *seele*) mely, a szófogalmi oldalát tekintve, sokkal jobb mint a *magas-magnus*-féle, mert a latin *anima*, *animus* = görög *ἄνεμος* analogiájára támaszkodhatik.

A szók által jelölt fogalmak különbözőségéről vagy rokonságáról a nyelvész csak a nyelvek bizonyágtételeiből, nem pedig saját eszéből, meríthet magának megállható ítéletet. A mint így tapasztaltuk, hogy a „nagy“ fogalom rokonául a „magas“ fogalmat a nyelvek nem ismerik el, úgy másrészt ugyanezeknek tanuságtétele mutatja nekünk e fogalmak valódi rokonait. A „nagy“ fogalom rokonának fölismerhetjük e szerint a „sokat“, abból p.o., hogy a németben a „sok“-nak comparativusa (*mehr*, a gótban *maizō*, *mais*) nem egyéb, mint a latin *majus* (*magius*) és *magis*, azaz a *magnus*, *μέγας* szók comparativusa; a szláv *болѣ* (több) a *большой* (nagy) pozitívus mellett áll; épen így a finn *enempi* (több, azaz „sokabb“) comparativusa az osztják, vogul, mordvin *êne*, *îne* szónak, mely „nagyot“ jelent. A „nagy“ és „sok“ jelentésű szók tehát úgyszólván eredeti synonymumok. A „nagy“-nak továbbá rokona a „vastag“ fogalom, a mit abból láthatunk, hogy a finn *paksu* (vastag) szónak az erza-mordvin *pokš* felel meg, mely egyenesen „nagyot“ teszen (negative: *a-pokš* kicsiny), v. ö. magy. *tömrdek*, mely most nagyságra és sokaságra vonatkozik, s régebben még vastagot jelentett (*tömrdek nyakú*), vagy *öreg* (a *nagy*-nak synonymuma) ebben: *öreg kása*. — A „magas“-nak értelmi rokona gyanánt ellenben, a nyelvek a „felső, fentvaló“ fogalmat mutatják föl; ugyanis a „felső, superior, summus“ ugyanazon tér-dimensiónak, melyre a „magas“ jelentésű szók vonatkoznak, legkiválóbb pontját, az egyik szembe-tűnő végpontját illeti. Erre nézve megemlékezhetünk arról, hogy

in altum, in die höhe annyi mint *sursum, nach oben*; hogy a szanszkrit *upari* (fölött) a görög *ὑψηλός, ὑπαρος* családjába való; hozzátehetjük, hogy a cseremisiz *küks* (magas) locativusa *küšnő* a. m. fent, *küšnöső* fent való; vagy hogy a mongol *degetu* (magas) mellett *degere* áll, mely a. m. fent, fölött, vagy *degeksej* = föl, fölfelé.

Így tanuskodnak a „magas“ és „nagy“ szók fogalmi rokonságairól magok a nyelvek. Mindenesetre a hasonlító nyelvésznek, ha már csakugyan jelentés-egyeztetésre szorúl, ily biztosan kimutatható s objective észlelhető fogalom-rokonságok analogiájára kell támaszkodnia, s azokon túl nem mehet. Mert különben a szójelentések egyeztetése kényes dolog, mely könnyen veszedelmes játékká válik, mihelyest az ember, elméjének csak vajmi kis megerötetésével, két különböző fogalom közt valami tertium comparationis akar találni, s avval azokat, mint valami hiddal, egybe akarja kötni. Tertium comparationis mindig akad, kivált ha az ember egy kicsit az „ars mnemonica“ fortélyait érti. Legyen szabad egy példát hozni föl arra, hogy mit praestálhat e tekintetben az élénk mozgású emberi elme. Van a magyarban e szó: *deli* és *delia, dalia* (jelentése: szép, csinos — emberről mondva), meg ezen szó *dél* (meridies), s ettől *déli*. Föltetszik egyszeriben a tetemes alaki egyezés a *deli* és *déli* között, s nem csuda ha ez valakit arra viszen, hogy a jelentések egyeztetését is megkísértse. Volt is köztünk nyelvész, a ki azt valóban megkísértette. De nem találván a nyelvek történeteiben arra példát, hogy egy „meridianus“ jelentésű szó a „conspicuus, insignis“ értelmet fölvette volna, saját elméje találékonyságához folyamodott, s így a *deli* és *déli* közt a tertium comparationis mindjárt ki is került. Azt mondta t. i., hogy *deli* a *dél*-ből származik, azt jelentvén tulajdonképen, hogy „olyan mint a *déli* nap.“ Megvolt tehát: *dél*-kor szépen süt a nap, s e naphoz hasonlít a *deli* ifju. Nem szólva most arról, hogy a *deli* nem is magyar, hanem kölcsönvett idegen szó (török *deli* bolond, melynek furcsa a magyarországi történetiája), vizsgáljuk meg, hogy vajjon a talált tertium comparationis valóban rokonsági kapocs-e, vagy rabláncz, mely a *deli* és *déli* fogalmakat erőszakosan összebilincseli? A *deli* jelentése, az említett magyarázat szerint, hasonlat útján támadt volna: *déli* n a p-hoz hasonló. Ebben nyilván a nap (= sol) a tárgy, melyről hasonlat vétetik. Megengedve, hogy e tárgy a hasonlatra alkalmas, mégis különös, hogy a nyelv épen e tárgyat hallgatná el, s helyette csak oly

esetleges attributumát mondaná, mely magát a tárgyat ingyen sem juttatja eszünkbe. Mert azt senki sem hitetheti el velünk, hogy a *déli* szó, pusztán ejtve, eszünkbe juttatná a napot mint ragyogó égi testet; ha valamire emlékeztet, az legfelelebb az e b ó d lehet, vagy a siesta, melyek napirendünk szerint déltájba esnek (v.ö. *delelni*, *mittagen*). Egyszóval a *déli* sehogy sem foglalja magában a nap (sol) képzetét. De feltéve, hogy a *déli* szó hallatára mindenki csak a déli nap-ra gondolna, ki hallotta azt már, hogy a déli nap valami különös szép legyen, *κατ' ἔξοχὴν déli* legyen, úgy hogy hozzá egy szép csinos termetű embert lehessen hasonlítani? Soha nem is hallottam, hogy valaki (talán buzgó astronomusokat kivéve) a déli nap nézésében gyönyörködött volna, hanem ellenkezőleg csak a felkelő és leáldozó napot szoktuk kedves és költői lelket elragadó látványnak tekinteni, melynek kedvéért néha meredek hegyeket is megmásznak. Végre komolyan hiheti-e valaki, hogy egészséges észjárású és ízlésű nép szép emberi termetet a golyó vagy nagy tál alakú naphoz hasonlíthatott volna, akármilyen fényes és ragyogó is az? Annak meg kellene engedni, hogy ez is jó hasonlat: „olyan szép legény, mint egy aranygombóc.” Mindezekből kitetszik, hogy a *déli* és *déli* fogalmak között oly nagy hézag tátong, melyet az égből lekapott nap sem hídalhat át, melynek átugrására pedig legkevésbé komoly nyelvész érezhet magában kedvet vagy hivatást.

Az imént eléadott és megbírált példával azt akartam láthatóvá tenni, mily eredményekre vezet a tapasztalati tényektől eltérő fogalomgyezetetés bizonyos közvetítő tertium comparativum segítségével. Ennek úgyszólván minden lehetséges, mert alig van oly két tárgy, melyeken valamennyire éles elme valamely bár legáltalánosabb közös tulajdonságot nem bírna fölfedezni. S ha e mellé még oly alakgyezetetést gondolunk, mely jó sok licentiákkal és privilegiumokkal s mindenféle bajból segítő fortélyokkal rendelkezik, még az sem lehetetlen, hogy valaki az egész nyelvnek valamennyi szavait egymással rokonnak, s mintegy egy nagy szócsaládot képezőnek mutathassa föl, körülbelül úgy, a mint még nem igen régen egy magyar nyelv tudós az egész magyar nyelvet az egyetlen egy ő hangból deriválta és deducálta. Ennyire ugyan nem megy az újabb magyar szócsaládosítás, de az tagadhatatlan, hogy a szócsaládok összekerítése végett a fogalom-egyeztetés dolgában sok szabadságot enged magának. Avagy nem nagy merészség-e, p. o. a *mondani* ige

köré oly módon egy családot gyűjteni, hogy azt találjuk, hogy „alap-értelmére rokon a *mocz* (*moczczan*), *mokog* és *moz* (*mozzan*, *mozog*) szókhoz, mennyiben a *mondás* szájmozgatás által történik. Mennyiben pedig ennek tudósító értesítő jelentése van, megegyezik vele hangokban is: *mutat*, azaz bizonyos jel által értesít.“ Azután ide tartoznak még „mind azon szók is, melyek szájmozgatásra vonatkoznak, mint még a magyar *mohó*, *majzol*, *mákol*.“ E családot (*mond*, *moz*-, *mutat*, *mohó* stb.) tehát a „mozgás“-nak valami legáltalánosabb fogalma tartja össze. De ilyen fogalmat, mint tertium comparationis, mily sokféle cselekvéshez nem lehet hozzá kötni! Ha a *mondás* szájmozgatás által történik, akkor p. o. azt is monhatjuk, hogy a *mos* ige is értelmileg ide tartozik, mert a *mosás* nem esik meg kézmozgatás nélkül; akkor a *hallás* is ezekkel értelmileg rokon, mert a *dobhártya* rezgő *mozgását* tételezi föl; vagy a *repülés*, mert nem egyéb mint szárnymozgatás, et sic porro. A szócsaládok meghatározása ekképen jóformán csak a rendező önkényétől függ, a mint azokat szűkebbre akarja vonni, vagy tágabbra nyújtani. Ebben, a mint látjuk, az alaki egyezés sem gördít neki nagy akadályokat útjába, mert a fentebbi család egyes tagjainak együtt maradhatására elég volt, hogy valamennyiben az *m* betű van meg. Maga a szócsaládosítás ellen a nyelvtudománynak in principio nem lehet kifogása; de vissza kell utasítania oly szócsaládosítást, mely a csupa elmefuttatás sikamlós jegére van építve, s így minden pillanatban — ha a jég megolvad — a vízbe eshetik.

De térjünk vissza a magyar-árja hasonlatokhoz. Tudom, hogy a magyar-árja rokonság vitatói még sok más oly hasonlatot hoznak föl, a milyen a *magas-magnus*-féle, s talán ennél még jobbat is. A M. Ny. Szótára Előbeszédében egy egész 150 számra menő lajstrom magyar-szanszkrit s egyéb árja hasonlatok vannak közölve. Ez mindenesetre tetemes szám, a mely már magában is följosogítana, hogy abban ne csak vak találkozást lássunk. De megjegyzem, hogy e hasonlatokhoz vajmi sok kifogás fér, s nem tudom mennyi marad meg belőlük kellő megrostálás után, és milyen az a mi belőlük talán megmarad. Ha a t. osztályt a dolog nem untatja, majd más alkalommal e tárgyat folytatom.

BUDENZ JÓZSEF.

TÖRÖK (JAKUT) SZÓFEJTEGETÉSEK BÍRÁLATA.

(Olvasatott az 1867. márczius 11-kén tartott akad. ülésen.)

„Turáni gyöknyomozások“ (Turanische Wurzelforschungen) czím alatt, az 1866-ki Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft-ban Dr. *Blau O.*-nak, a jó nevű orientalistának és porosz consulnak, egy értekezését találjuk, mely, mint tisztán az altaji nyelvek terén álló megérdemli figyelmünket, de egyszersmind tartalmánál fogva bírálatra is fölhív. Úgyis ritkán merül föl a német s általában a külföldi tudományos irodalomban valami, a mi szorosan az altaji nyelvtudományba való volna; a török nyelvet a kelet-tudósok jobbadán nem magáért a nyelvért tanulmányozzák, hanem az irodalom, s a benne visszatükröződő iszlámi világ megismerése végett. Ezért már eleve is őszinte örömmel fogadja a magyar-altaji nyelvész egy orientalistának oly munkálatát, mely csupa nyelvalakok bonczolgatásával és fejtegetésével foglalkozik.

Dr. Blau gyöknyomozásait „turániak“-nak nevezi, s erről is rá ismerünk az orientalistára, kinek szeme előtt a dicső Sahnâmebeli „turâniân“ lebegnek, ha csak ez elnevezés alatt nem Max Müller tekintélyének hatása lappang. Nevezhette volna bár „török“ vagy „turk“ nyomozásoknak, ha az „altaji“ specifice nyelvtudományi elnevezés nem tetszett; mert csakugyan az oszmanli-török, a jakut, a csuvas, s a koibal-tatár nyelveken kívül azokban semmi más nyelvekről szó sem fordul elé; ezek pedig mind a turk családba valók. No de ez non multum facit ad rem; lássuk inkább a „res“ miben áll, miről és mit szól a nyelvészködő orientalista úr.

Blau úr először is a jakut kérdő és indefinitív *tuox* „mi“ névmást, mely a török nyelvekben közönségesen elterjedt „*ne v. ni*“ mellett nagyon elszigetelve áll, egy török igegyökre akarja vissza-

vezetni; azután a jakut $suox =$ tör. joq („nincsen“) szónak olyképen való fölbonczolását kíséri meg, hogy annak egyik alkatrészét épen az említett $tuox$ („mi“) névmás tenné, eredetibb jelentésében véve; ugyanovvel elemzi végre a $čox$ („sok“) szót is.

I.

Egy „mi“ jelentésű egyszerű névmástő jelentésfejtegető származtatása nyelvtudományunk mai állásánál fogva eléggé meglepő dolog, s kíváncsian kérdezzük, vajjon mily subtilis okoskodással vitte ezt a nehéz dolgot végbe az ilyen kérdéstől sem visszariadó bátor nyelvész elmc. Blau úrnak ebbeli okoskodása a következő: A török dox igegyök, ezen oszmani ígében $doxmaq$ „oriri, keletkezni, lenni (entstehen, werden)“, nem maradt ugyan fenn a jakutban, de ha megvolna, a véghangzó szabályos megkeményülésével „ $tuox$ “ (azaz: $tuox$)-nak hangzanék, s föltehető, hogy a pronominalis névszó $tuox$ ($tuox$) azonegy avval a török dox igegyökkel. Mert a hangalakokra nézve ennek semmi sem áll útjában: a török szókezdő d a jakutban rendszeren t (p.o. $doñ$ jég = jak. $toñ$, $dolu$ jégeső = $tolon$). Továbbá vannak a jakutban oly névszótök, melyek igtőkötől semmiben sem különböznek (p.o. $ás$ éhség és éhezni, $tén$ lélegzet, lélegzeni, $sát$ szégyen és szégyenkedni, $bük$ hajlított = tör. $bük$ -mek hajlítani, $sík$ varrás = tör. $čik$ -mek varrni, $üör$ nyáj, azaz agmen = tör. $sür$ -mek „agere“ stb., v.ö. Böhtlingk jakut gramm. 235. §.); vagy pedig, a minek itt különösen hasznát vesszük, a névszó az igtőtől csak megnyújtott vagy diphthongizált hangzója által különbözik, mint $bís$ „rés, hasadék“, ettől: $bís$ metszeni, $üör$ „ $ἀγλή$ “, nyáj“ ettől: $űr$ „ $ἀγειν$ “, hajtani“, oszm. $sür$ -mek, megjegyzevén, hogy a szorosabb törökbeli szókezdő s a jakutban közönségesen elmarad); $ís$ „füst, köd“ ettől: $ís$ „spargere.“*) Böhtlingk, azt mondja Blau úr, az ilyen névszókról azt tartja, hogy időjárással megvolt képzüket csak elvesztették; s erre nézve Blau úr a jak. $tuox$ -ról is azt állítja, hogy a képzüjét restituálva, az oszmani dox -nak felel meg, mely „ortus“ (kelet, keletkezés)-t jelent. Ő azonban a szónak concret vagy passiv értelmet is tulajdonít (a jak. $bük$ „hajlított, inflexus“ hasonlatosságára = olyas a mi keletkezett, lett, do-

*) Ez utóbbi példa nem ér semmit, mert az $ís$ „spargere“ s -vesztéssel = török $sač$ -maq, $ís$ „füst“ pedig = tör. is „bűz, bűdös gőz.“

log (Entstandenes, Gewordenes, ein Ding, Wesen).“ Ebből indulván ki azután a jakut *tuog* jelentései fejlődési rendükben így mutathatók föl: a „Gewordenes, Ding, Wesen“-ből lesz először a *tuog*-nak indefinit jelentése „valami (etwas, irgend etwas, irgend ein)“; azután ebből a kérdő jelentése „mi (was).“ Hasonló jelentési fejlődés, úgy mond, a jak. *usarábüt* „valami, valamely“ szóban is tűnik föl, mely nyilván nomen praeteriti-je valamely *usará* igetőnek, ez utóbbi alighanem ús „faber“-től származván, úgy hogy tulajdonképen „fabricatum“, azután általában „dolog“ volna a jelentése. Ímez Blau úrnak okoskodása, melylyel a jak. *tuog* névmás eredetét fejtegeti.

A jakut *tuog*-nak a török *doğ* igegyökkel való alaki egyezése ellen nem lehet semmi kifogásunk; még az ellen sem, hogy a *tuog* lehet képzővesztett szó, s megfelelhet egy török *doyu* nomen actionis-nak; sőt engedékenységünkben még tovább mehetünk, s elfogadhatjuk azt is, hogy ezen tör. *doyu*, ha valamikor a jakutban is megvolt, ismert nomen actionis-féle jelentésétől eltérőleg, valóban azt jelentette, hogy „ortum quid, Entstandenes, ein Ding, Wesen“, mert ezt, meglevő analógiákból legalább valószínűvé lehet tenni, ámbár a török nyelvek ilyen érteményre inkább *toğum* vagy *toğyan*-féle képzős alakot használnának, s másrészt az „Entstandenes“-féle jelentésből a „Ding, Wesen“-re való átmenet a nyelvek fejlődésében nem épen közönségesnek mondható; én legalább nem tudok rá hamarjában példát, s Blau úr ilyent fölhozni nem tartotta szükségesnek, noha látni való, hogy ilyen átmenetet már csak hosszas szóhasználat koptató hatása eredményezhetett. De megengedjük, hogy egy *tuoyu*-féle szó a jakutban már tudja isten hány száz vagy ezer évvel ezelőtt — hiszen úgy sem tudunk semmit annak nyelvtörténeti chronológiájáról, — azt jelentette, hogy „Ding, Wesen.“ De még itt sem fogytunk ki a liberalis concessiókból, mert íme készséggel elhiszszük Blau úrnak még azt is, hogy a „Ding, Wesen“ jelentésből egyszeriben lehet pronomen indefinitum „valami, valamely (etwas, irgend etwas, irgend ein)“; noha erre megint csak a franczia *rien* (= lat. *rem*) nyújt némi analógiát, mely azonban csak negatio mellett bír pronomen indefinitum-féle jelentéssel (*ne — rien*), a minnek megint csak az az oka, hogy a tulajdonképen való pronomen indefinitum mellöle cl van hagyva (je n' ai rien = non habeo rem, azaz tkp. non habeo ullam rem, vagy aliquam unam rem, mintegy: *aucune rien*). A török *bir şey* = valami (tkp. „una res“-)ben

szintén nem a *šej* „dolog“, hanem a számnév *bir* „egy“ az indefinitum, mert különben is a *bir* a „valamely“ jelentéssel használtatik. No de legyen meg a „Ding, Wesen, res“-ből lett pronomen indefinitum; de már itt vége engedékenységünknek. Mert a mit Blau úr továbbá alajt, hogy az akármilyképen keletkezett indefinitumból fejlődik azután a *mi*-féle interrogativum, az homlokegyenest ellenkezik minden nyelvtörténeti tudásunkkal. Úgy tudjuk eddigelé, hogy ellenkezőleg a pronomen interrogativumból lesz az indefinitum, a miről főleg az tanuskodik, hogy ennek az utóbbinak kifejezésére többnyire különbözőféle segédszók használtatnak: *aliquis, quivis, quidam, valaki, valami* stb., *etwas, irgendwer* stb., szkrit *kas-čid, kim-čid* stb., a törökben: *kimse, nesne* (*bir k., bir n., her kimse*), *kim bolsa* stb. Az indefinitumi jelentés eléállása e mellett főleg azon alapszik, hogy a kérdő névmás, sajátos emelt hangnyomatékát, az úgynevezett kérdő hangot elveszti, mely azt fejezi ki, hogy valamely ismeretlen vagy nem tudott névszói fogalmat egyszersmind megismerni, megtudni óhajtunk (lásd erről NyK. V, 21. l.). Így a kérdő hang nélkül ejtett pronomen interrogativum egyéb segédszó nélkül is indefinitivumúl szolgál, mint p.o. a görög *τις, τι* (*τις, τι* ellenében) vagy a magyar *ki* (*ki* jobbra, *ki* balra; *ki-ki*) stb. Azonban, miután azt látjuk, hogy a nyelvek ugyanazon egy szót egyszersmind kérdő és határozatlan névmás gyanánt használják, csak a hangoztatás által különböztetvén meg a jelentéseket, melyeknek közössége abban áll, hogy mindegyik egy ismeretlen nem-tudott névszói fogalomra, azt helyettesítőleg vonatkozik, mégis kétség foroghat fenn, hogy melyik jelentés az eredeti, s vajjon nem lehet-e a dolog úgy is, hogy a hangsúlytalan indefinitum a hozzájáruló hangsúly által interrogativummá emeltetik? Egy kissé subtilis kérdés ez, de épen nem fölösleges; eddigi nyelvbölcseletünk még nem ad rá felcletet, kísérsük meg tehát magunk, a hogy tudunk, rá megfelelni. A nyelvalkotó korszakban fölmerült vala oly névszónak szüksége, mely egy közelebbről nem tudott névfogalomnak a helyét pótolja; oly szó vala tehát keletkezendő, mely jelentésében épen valaminek *nem-tudását* vala kifejezendő. Képzeljük már most, milyen érzés támadhatott az emberiség gyermekkorában élő ember lelkében, ki akkor egyidőben gondolkozását és nyelvét fejlesztí vala, mikor észre vette, hogy valamit nem tud? Nemde azon óhajtás és türelmetlen kívánás, hogy vajha azt megtudná. Ebből

következtethetjük, hogy nem-tudott fogalmat kifejező szó eleinte nem lehetett azon hangoztatás nélkül, mely abban egyszersmind a megtudás óhajtatását fejezi ki, azaz más szóval: a *ki, mi, quis, τίς*-féle szók eredetileg csak hangsúlyosan ejtethettek, k é r d ő névmások értékével. Mondhatnók azt is, hogy természet szerint a kérdés előbb való mint a felelet; az indefinit „valaki, valami“ pedig csak egy kérdőleg ejtett *ki, mi?*-re a feleletet tartalmazza, melynek a beszéllő nem tudott más határozott fogalmi tartalmat adni. Különben a nyelvek is az illető névmásalakok kérdő jelentésének az által is oda itélik az elsőbbséget, eredetibbséget, hogy nem a kérdő, hanem rendszeren a határozatlan jelentést iparkodnak holmi segédszók által megjelölni, valamint az által, hogy a pronomen indefinitumot az „egy“ számnévvel és egyéb főnevekkel pótolják, a mi arra mutat, hogy a „*ki, mi*“-féle alakokat inkább kérdőknek, mint határozatlanoknak akarják érteni. Így p.o. a török *bir şey* „valami“ (tkp. „egy dolog“), *bir vaqt* „valamikor“ (tkp. „egy idő“), *bir jirde* „valahol“ (tkp. „egy helyen“) stb. indefinitivumok mintegy csak a kérdő névmásalakok kikerülésére vannak alkotva; így látjuk, hogy a magyar *ki, mi*, magára semmi egyéb segédszó nélkül, csak igen megszorított mértékben jelenthet indefinitumot.

Ha tehát a jakut *tuox „mi“* kérdő és határozatlan értelemben vehető névmásnak bizonyosan a kérdő jelentése az eredeti, azt épen ez oknál fogva nem lehet a határozatlanból származtatni; pedig Blau úr a *tuox* névmást, a *dox* „oriri“ igeegyökből úgy a hogy fejtegetvén, csak az indefinit jelentésig viheti föl a *tuox* jelentését, bármennyire igyekszünk is az ő állításait a legengedekényebben elfogadni és támogatni; a mi azon túl van, a *tuox*-nak kérdő jelentése, az neki elérhetetlen. Pedig ez a *tuox*-nak főjelentése. E mellett, a *tuox*-nak, mikor magára áll, tulajdonképen nincs is határozatlan jelentése, bár lehetne bizony az más nyelvek példája szerint; de azért még sincs, s ki tehet róla, hogy a jakut nyelv nem azt tette, a mi Blau úrnak kellene, ki aztán megint azt észre vagy számba nem vette, a mit a jakut nyelv valóban tett. Ugyanis a jakut nyelv, a *tuox*-ot határozatlan értelemben (= „valami“) akarván értetni, okvetetlenül egy *da* vagy *dayanə* particulát csap utána (*tuox da*; épen így *kim da* v. *kim dayanə* = „valaki“), melynek jelentése = magy. „is“; aztán jobbadán csak negatív mondatokban használja a *tuox*-ot pronomen indefinitumnak, p.o. *tuoxa da suox* = „mije is nincsen“

v. „semmije sincs“; *tuoxum da valzarin axlibappin* = „mim is fájására nem emlékszem“, azaz: „nem emlékszem, hogy valamim fájna“; *tuoxtan dayani ürdük* = „mitől is magas“, azaz: „akármínél is magasabb.“

Blau úrnak e szerint nem sikerült az egyszerű jakut kérdő névmást *tuox*, jelentésének fokonként való emelkedését fölfejtven, a török *toy* igegyökre vezetni vissza. Fejtegetése a *tuox* igazi jelentését el sem éri, s különben is nagyon erőtetett. A törökben, mint általában az altaji nyelvekben, van legalább két egyszerű kérdő névmástó: személykérdő és dologkérdő: *ki* és *mi*, törökül *kim* és *ne, ni*, finnül *ken* és *mi* stb. — Ilyen a jakutban is *kim* és *tuox*. Semmi sem jogosít föl azon fölvételre, hogy ezeknek egyike régibb legyen a másiknál, p.o. a jak. *kim* eredeti névmás legyen, a *tuox* meg csak egy nomen verbaleből úgyszólván kölcsön vétetett legyen.

Különös ugyan, hogy a jakut nyelv, melynek névmásai különben oly jól egyeznek a többi török nyelvek névmásaival, melyben különösen a személykérdő *kim* egészen úgy megvan, mint a többi törökségben, mégis a dologkérdő névmásban eltér a közönséges török *ne, ni*-től. De van egyéb is a jakutban, a mit a többi törökségben hiába keresünk, p.o. a *kini* „ö“, 3-dik személynévmás, melyet a török nyelvek az *ol* „az“ mutatóval pótolnak; *iti* mutató névmás stb. Hasonló eltéréssel van a csuvasban egy *ku, kon* „ez“ mutató névmás, a török *bu, bun (mun)* ellenében; eltér a csuvas a dologkérdő *min*-jével is, mely *m*-en s nem *n*-en kezdődik, úgy mint a finn-ugor nyelvekbeli dologkérdő (*mi*). A jakut *tuox* azonban talán a karagasz *tü*-vel áll összefüggésben, vagy ha tetszik, a mongol *jayun*-nal.

II.

A török *joq* = „nincsen“-nek megfelelő jakut alak *suox*, miután a szorosabb török szóeleji *j* helyett a jakutban igen rendszeren *s* mutatkozik (p.o. *suol* út = *jol, sir* hely, föld = *jer, jir*; *samir* eső = *jaymur, jaumur* stb.) Ezt a *suox* alakot Blau úr elemezhetőnek tartja, még pedig olyformán, hogy az **su-tuox*-ból vonódott volna össze. A *tuox* benne ugyancsak a fent tárgyalt jak. *tuox* névmás lenne, az ő jelentés-fejtegetése szerint; az első rész *su* pedig egy elötétes negatív vagy privatív particula, a melyet ő még több jakut szón is vél föltatálhatni. Így *suox* (s természetesen a tör. *joq* is) = **su-*

tuox, eredetileg azt tenné, hogy „nem-keletkezett, nem-lett (nicht-geworden)“, a mi körülbelül a. m. „meg nem levő (nicht vorhanden).“ — E szóboncsolás, meg kell vallani, elég elmés, sőt talán kelletlenül is elmésőbb. De vizsgáljuk meg az alapot, melyre fektetve van, még pedig úgy, hogy a *tuox*-ot, mely mint a jakut kérdő névmás fentebbi czáfolatunk szerint nem lehet a *dox* igével azonos, most nem is névmásnak, hanem ettől külön önálló a *dox* igéhez tartozó nomen verbalenak vesszük, hogy itt is Blau úrnak minden lehető concessiót tegyünk. Az alap pedig, melyre Blau úr a *suox* szétbontását fekteti, azon fölfedezése, hogy a jakutban egy *su*, *sü*-féle előtétés particula (prae-*fix*) létezik, olyan a milyen a gör. *α* privatívum vagy a német *un* praefixum. E fölfedezés meglepő, mert ellenkezik azon eddigi tudásunkkal, hogy nem csak a török, hanem általában az altaji nyelvek a szóképzésre nem élnek praefixumokkal, hanem csak suffixumokkal, s ezt az usust a fosztónevek képzésében is mutatják, a hol vannak ilyenek, p. o. a török *atsiz* névtelen (*at* név), csuvas *iriksir* akaratlan, kénytelen (*irik* szabad akarát), finn *nimettömi* névtelen (*nimi*) stb. Némely tatár dialectusokban, s így a jakutban is, nincs meg a török *siz* (csuvas *sir*)-féle fosztó melléknévképzés; ott az ilyen melléknevek a lételtagadó igével íratnak körül, p. o. kojbál *ire-dox* tkp. „férje nincs“ = férjetlen (oszm. török *ersiz*), jak. *äri suox* u. a. Ezen tények merő ellentétben állanak Blau úr fölfedezésével, s azt egyelőre sem nagyon ajánlják. Azonban mivel bizonyítja a jak. *si*, *su* fosztó vagy tagadó praefixumát? Mindössze nyolcz jakut szóval, melyek *s*-en kezdődnek, s melyeknek németül negative kifejezett jelentéséből („unzureichend, unbeladen, unbekleidet“ stb.) a positiv részeket („zureichend, bekleidet“ stb.) annyira-mennyire megegyező egyéb jakut szókból ki akarja mutatni. Mennyire sikerül ez neki, lássuk egyes példáin.

1.) *siridäx* „nicht hinreichend, wenig“ neki ebből keletkezik: *si* + *ärdäx* (ausreichend, ausdauernd). A hangalokról nem szólva semmit (mert *ärdäx*-nek hosszú *ä*-je van), meg kell jegyezni, hogy Blau úr az *ärdäx* jelentését kissé meghamisítja, mert oda csúsztatja az „ausreichend“-et az „ausdauernd“ mellé, pedig az egészen más mint ez, s Böhtlingk jak. szótárában így adja csak „von Ausdauer, unermüdlich; ettől: *är* Ausdauer.“ Ebből világos, mit jelent igazán *ärdäx*; de az is, hogy ennek negativuma nem lehet = „nicht hinreichend, wenig.“

2.) *sīmūja*, „Lüge“, azaz „unwahr“; szerinte *sī+mūja = māji* „Verstand“; tehát tulajdonképen „Unverstand, Missverständnis.“ Itt megint nem tekintve az alaki nehézségeket (mert szerinte is a praefixumnak kellene a főszó hangzójához alkalmazkodni, s az egész szónak magashangunak lennie), arra figyelmeztetek, hogy *māji* (= tatár *mije*) „agyvelőt“ s csak átvitelesen „eszét“ teszen; de azonkívül is, a mi eszünk járása szerint, az „ész“-nek negativuma nem „hazugság“ (mely ellenkezőleg rendesen nagyon is eszes), hanem „ostobaság“; ily észjárása van a jakutnak is, kinek *mājitu suoχ* (agyveleje nincs) = „ostoba.“

3.) *sīpsax* „nicht wohlgeschmeckend“; szerinte a *sī* meg *īpsa* (*ībis*) „sich anfügen“-ből fejthető meg, úgy hogy mintegy „*ἀναπτος*, *ineptus*, azaz: sich nicht anfügend, abstossend, abgeschmackt, fade“ volna. Legyen meg Blau úrnak öröme a szép görög-latin hasonlatban; de tudtomra sem *ἀναπτος*, sem *ineptus* nem jelentett soha sem „insipidus, insulsus“-t. Látszik, milyen ügyes jelentés-elcsavaró Blau úr.

4.) *sulumax* „unbeladen“, azaz szerinte „nicht tragend.“ A *tuluj* „tragen“ igetöből származhatik, úgy mond, egy *tulumax* névszó; ez a *su* praefixummal (*su-tulumax*) összerántva lenne *sulumax* = „nicht tragend, unbeladen.“ — Ebben is többféle hamisság van. Ugyanis a *tuluj* igéről Böhtlingk egy szóval sem mondja, hogy „tragen“, azaz „hordani“, hanem „aushalten, ertragen“, azaz „tűrni, szenvedni“; továbbá Blau úr ignorálja, hogy „*sulumax*“ nem csak „unbeladen“, hanem oly fáról is mondatik, melynek ágait lenyesték, héját lefejtették, meg oly nyilról, melynek csak egyszerű vashegye van; s nem akarja ebből megérteni, hogy a *sulumax*-nak igazi jelentése ez: „üres, fosztott — holmi külső függelékektől s appertinentiáktól“, nem pedig ez: „nem-hordozó.“

5.) *sīgīnnaχ* „nackt“, szerinte „unbekleidet.“ Ettől: *kīn* „hüvely“, lehetne ezt képezni: *kinnaχ* (azaz *kīnnāχ*) = „mit einer Scheide versehen“; *sīgīnnaχ* (e helyett: *sī-kīnnaχ*) tehát azt tenné hogy „ohne Scheide.“ — Az igaz ugyan, hogy a török a hüvelyéből kihúzott kardot „*jaln*, nudus“-nak nevezi, de azt senki sem hiszi, hogy ez más mint *tropicus* szóhasználat volna; ellenkezőleg hinni kell, hogy a „mez, öltözék“ és „kardhüvely“ között (mert csak ezt teszi a *kīn* szó) annyi különbséget tudott tenni, hogy a „meztelenség“ elnevezésére nem a „hüvelytelenség, toktalanság“-hoz folyamodott.

6.) *sibütaχ* „ungesattelt, unbehost“, azaz szerinte „ohne Hülle“; ennek második részében a *bütüj* „geschlossen, enveloppé“ szót lehetne fölismerni. Tudjuk már, hogy nem lehet Blau úrnak szótári adataiban bízni; s megnézvén Böhrlingket, azt találjuk, hogy *bütüj* = „dicht, geschlossen, ohne Zwischenraum“ (p.o. kerítés); meg *bütüj* mint ige = „sich so schliessen, dass keine Öffnung bleibt“; s csak a hasonlításúl (Kovalevszky szótára szerint) idézett mongol *büdekü* ige van így fordítva: „être couvert, être enveloppé, être bouché, fermé.“ Ha tehát *sibütaχ* valóban a *bütüj* negatívuma, azt kellene várni, hogy mindenek előtt e legyen a jelentése „undicht, schütter“, vagy „offen, klaffend“, a mitől az „ungesattelt, unbehost“ jelentésig még egy kis távolság van.

7. és 8.) *sololôχ* „unbeschäftigt“ és *sordôχ* „unglücklich.“ Ezekben sejti ugyan Blau úr a *su* fosztó praefixumát; de megvallja, hogy maga sem ismerheti föl jól a képzésüket, s tehát mi sem törődünk többet velük. Különben ezek a *solo* „otium“ és *sor* „Unglück“-től származó melléknevek.

Íme látjuk, hogy Blau úrnak a jak. *su, sĕ* fosztó praefixum bebizonyítására fölhozott példái mily gyarlók és semmit sem érők; dugába dőlnek részint belső hamisságok által, részint iszonyú erőtettségök által, mely egymaga is elég lett volna Blau úrral éreztetni, hogy az nem lehet igaz, a mit csak olyan nagy kínnal lehet kihozni. Blau úr nem igen törődik a nyelvek észjárásával; nem gondol arra, hogy valamely fogalomra az egyik nyelvnek lehet pozitív kifejezése (p.o. *nackt, nudus, tör. jalıñ*), a mire a másiknak csak negatív szava van (p.o. a *nudus*-nak megfelelő nagy. „*meztelen*“). A jakut szók, melyeket ő elemezni akar, mind ilyen pozitív kifejezések, mint a *nudus* a *meztelen* ellenében, vagy a *Lüge, hazugság* az „*unwahr*“ ellenében, s szorosán véve a negatív fordítás nem is adja meg a pozitív szónak teljes igazi értelmét, hanem csak megközelíti valamennyire, úgy hogy nagy kár vagy félreértés nélkül az egyiket a másik helyébe tehetjük.

Mit ér már most az igen gyarlón bebizonyított, azaz nem is bebizonyított *su, sĕ* negatív praefixumra, mint alapra fektetett *suoχ* = *su-tuoχ*-féle elemzés, kiki maga megítélheti. S ha megengednök is, hogy a *suoχ*, a mint Blau úr akarja, egy negatív praefixumból meg egy pozitív szóból áll, csudálatosnak kellene találnunk azt, hogy a jakut nyelv a lételtagadó ige componálására nem azt a posi-

tiv szót használta föl, melyet különben, úgy mint a többi török nyelvek is, a *suox*-nak ellentétéseinek tüntet föl, t. i. a *bâr* (tör. *bar*, *var*) „van, megvan, meglevő“ szót. Végre, a felvett *su-tuox* alaknak *suox*-vá, vagy egy felvett tör. *ju-toq* alaknak *joq*-vá való összevonását nem mondhatjuk ugyan lehetetlennek, de a jakutban erre csak egyetlenegy analog példa van (*üütük* = *ütüütük*) s a többi törökben egy: *toq* „jöllakotti“ e h. *toduq* (kojbál-tatár), illetőleg *tojuq*. A jakutban két önhangzó közti *t* hang egyáltalában nem enyészik el; *j*-vé válik csak a szorosabb törökben (oszmanli és déli tatár), p. o. jak. *atax* láb = *ajaq* (több példákat erre láthatni NyK. III, 241. l.), de ezen *j* sem szokott azután elenyészni; másrészt pedig ilyen jakut *t* hang ellenében a kojbálban *z* áll, p. o. *azaq* láb = jak. *atax* (tör. *ajaq*) s a csuvas-ban a *z*-ből fejlődött *r*, p. o. *ora* láb = *atax*, *ajaq*, *azaq* (lásd több példákat NyK. III, 242. l.). Nagyon téved tehát Blau úr abban is, ha a csuvas *sox* (*sjox*)-nak (= jak. *suox*, tör. *joq*) *j*-jében még a fölvett *sutuox*-beli *t*-nek a nyomát véli föltalálhatni; mert egy jakut *sutuox* alak csuvasra áttéve nem *sujox*-nak, hanem *surox*-nak hangzanék, kojbálul meg *suzox*-nak. A csuvas jésített s szóelején a szorosabb török *j*-nek rendes megfelelője, valamint a kojbál jésített *t* is. Így Blau úrnak alakfejtegetései is alaptalanok.

A jak. *suox*, tör. *joq* (csuv. *sox*, kojb. *tox*) „nincsen“ szó privativ fogalmat jelent ugyan, de azért csak oly positiv jellemű, mint a „*nudus*, hazugság“ stb. fent említett jakut szók. Positiv jelleme kitűnik azon mellékjelentésben is, melylyel p. o. a kojbálban *bír*, a hol egyenesen „szegényt“ teszen: *tox hiši* „szegény ember“ (kinek semmije sincs); v. ö. oszm. *joxsul* szegény. Mint a lételt tagadó szó különös sajátja a török nyelveknek, míg a finn-ugor nyelvek a lételt negatióval való körülírással tagadják: finn *ei ole* „non est“, cseremis *uke* (e h. *og-ulke*, l. NyK. IV, 100. l.), votják *ö-vil*, mordvin *af-uli*, s a magyar *nincsen* is eléggé világosan láttatja a *nem* praedicativ negatiót. Sajátja a török nyelveknek a meglevőséget jelentő *bar* is (jak. *bâr*, csuvas *por*), míg a finn-ugor nyelvek erre a fogalomra is a különben még verbum substantivumként szereplő *val* (= tör. *bol* „lenni“) igével élnek. A török tehát positive tagad, mikor p. o. azt mondja: *evim joq-tur*, a mi a szók jellemére ügyelve nem = „*domus mea non est*, házam nincsen“ (= *nem van*, finn: *ei ole*), hanem = *careo domo*, háznak *híjával* vagyok. S mert a *joq* positive tagadó, hozzá épen úgy járúlhat a *tur* „est“ verbum substantivum,

mint a *bar* „megvan“-hoz: *joq-tur*, *bar-dür*. Ezek sajátosságok, melyekre ügyelni kell, ha a nyelvek szellemébe is be akarunk hatni.

A kész *suox*-ból, akárhogy származott is, Blau úr még a jakut *soyotox* „alleinig, einzig“ szót magyarázza, azt *soy* és *atax* „támasz“-ból összetettnek tüntetvén föl, a mi szerint tkp. = „einer der keine Stütze hat.“ — Ebben is sok önkény és képzelődés van. — Ha valóban az *atax* rejlik az említett szóban, annak a török nyelvek szófűzési és szóképzési természete szerint az első helyen kellene állani; s ha másrészt a *soyotox*-nak (mely p.o. *bür* „egy“ előtt a magy. „csupán csak“-nak felel meg) van is fosztó értelme, úgy hogy *suox*-ból származhatnék, egyelőre még csak azt látjuk, hogy valami továbbképzője van, melyet még nem elemezhetünk. Mert az *atax* „láb; támasz“, szót abban látni, mégis egy kissé merész képzelet, miután a jakut nyelv az *atax*-nak „támasz“ jelentését csak egyenes, át nem vitt értelemben ismeri („Stütze, Pfosten“). Azután a „támasz nélkül való“ sem épen ugyanaz a mi a „társ nélkül való, egyedül való.“ — Nem szerencsésebb a jak. *soxxor* „félszemű“ szónak elemzése, mely szerint az *suox-χαραχ*-ből lett volna, mintegy *χαραχ suoχ* „szeme nincs.“ Mert a többi török nyelvek, melyekben *joq*-nak hangzik a *suox*, a „félszeműt, vakot“ nem *joqur*-nak, hanem *soqur*-nak hívják; a csuvasban is jésítetlen *s*-szel van *sokür*; a mongolban is megvan e szó, a hol pedig semmi *suox* nincsen; megvan a finnben is, *sokea*, azaz: *soketa* alakban, mely már a *χαραχ* „szem“-re nem enged többé gondolni sem.

III.

Blau úr már jóformán megfeneklett az erős bonczolásban s a jakut *tuox*-ot oly annyira üldözi, hogy még most sem tud neki békét hagyni. A török *čog* „sok“, is *oq*-on végződik, s ez elég, hogy vele a kedves *tuox*-ját gyaníttassa, a *č* pedig praefixum, egy a mennyiségjelentő *č*o képzővel a jak. *očo* „annyi“-ban, mely csakugyan a tatár-mongol *čaq* „mérték, idő“-ből származik. Szerinte tehát *čog*, ebből: *č*o-*tuox* annyi mint „nombre de choses“, azután egyszerűen „sok.“ Azt hiszem, nem kell magunkat ezen etymologia czáfolásával sokat fárasztani, miután már fentebb a „*tuox*“ névmásnak igazi és eredeti jelentéséről szóltunk. Csak azt emelem ki, hogy a „*čok*, sok, viel stb.“ pozitív fogalom, és sokkal egyszerűbb, sem hogy a nyelv-

nek annak kifejezésére csak mesterséges compositióhoz kellett volna folyamodni. Rokonságban állanak vele a nyelvek bizonyágtételei szerint, a „nagy“ fogalom (l. a 54. lapon); továbbá a „multitudo“ valamely fajtát jelentő szók, p.o. a magy. *nyáj* „grex“ alkalmasint = csuvas *nomaj* „sok“ (v.ö. az *m* kiszorítására nézve, magy. *nyúl* lepus = mord. *nomül*), vagy a finn *paljo* „sok“ a magy. „falka“ mellett. Hogy a török *čog* szintén ilyen specialisabb jelentésből indult-e ki, azt nem tudjuk, bár lehetségesnek tartjuk. Hogy azonban a *čog* egy ős altaji szó, melynek nem csak török elemekből kellett összealakulni, mutatja az, hogy a finn-ugor nyelvekben is hasonló egyszerű alakban előfordúl: magy. *sok*, cseremisiz *šuka* „sok“, finn *sakea* „sűrű.“

Blau úr a fentebbiekben megbirált cikkét mint elsőt adván, még több hasonlót ígér. Bár mennyire szeretjük is, hogy ő ilyenekkel foglalkozik, de még sem óhajthatjuk, hogy még több olyan szófejtegetéseket adjon, a milyeneket ezen első cikkében közöl. Mert a haszontalanságnak nagy bőségét látván, keservesen föl kelleni kiáltanunk: esőt adtál uram, de nincs köszönet benne!

BUDENZ JÓZSEF.

...

ÉSZJÁRATI TALÁLKOZÁSOK A MAGYAR ÉS FINN NYELVBEN.

(Olvastattott az 1867. apr. 15-kén tartott akad. ülésben.)

Az összehasonlító nyelvészet egyik élő nevezetessége Müller Miksa Ferdinánd, az összes létező eddig ismeretes nyelveket szótag, ragozó, és belidomuló nyelvekre osztályozván, további megkülönböztetés okáért az elsőket háznépi (patriarchális), a másodikat turáni, vagyis költözködő (nomád), végre a harmadikat államnyelveknek nevezte el, s közöttök körülbelül olyanemű különbségi fokozatot állított fel, a minő a természet három országbeli ásvány, növény és állatország tárgyai között van egész azon pontig, hol az emberrel a magasabb fokú lények sora kezdődik. Különös fontosságot fektetett pedig az árja népek őskorbeli azon intézményeire, melyek ama népek nyelveik alakulására befolyással lehettek, s az így támadott szólásmódok ezen ősi intézmények közös voltára mindezen népek nyelveiben, még maig is egyaránt visszamatatnának. — Ellenben ugyanő ilyenemű őskori intézményeknek valaha fennvoltát különösen a turán és altaji ragozó nyelvű népektől egyszerűen megtagadta, minthogy ily intézmények nomád népnek nem is lehettek.

Ez azonban nem áll. Mert bármennyire pusztítólag hatott is a kivált az altaji népeknél többnyire erőszakkal terjesztett keresztény vallás az ősi hagyományokra nézve : ezen írtóháború jobbjára csak az ős pogányvallásra terjedt ki, s még itt sem írthatott ki mindent annyira, hogy igen becses maradványok ne maradtak volna fenn oly szóllásmódokban és kifejezésekben, melyeknek eredete közvetlenül a pogányvallási hitnézetekben gyökerezik. Annál többek pedig az ily töredékes maradványok valamely népnél, men-

nél későbbben terjedt el annál a keresztyén vallás; így midőn Reguly a vogulok között járt, daczára a keresztyén vallás érdekében kiadott szigorú tilalmaknak, az ősi hagyományok még jobbra fennvoltak. — Egészen más eset forog fenn azon altaji népeknél, melyek között a buddhismus, s még inkább ott, a hol az iszlám terjedett el, mely a régi hagyományokat egészen s nyom nélkül eltüntette.

Legjobban fennmaradtak a voguloknál, a kiknek Hunfalvy Pál közlöttele teremtési hagyományuk hamisítatlan őseredetiséget lehell. A finn Kalevala alapjában egészen egyezik ezzel, de már nem képes oly messzire felmenni, mint amaz, s a részletekre sem annyira kiterjeszkedő. Az eszteknel is a finn Kalevalához hasonló emlékezetek maradtak meg a *Kalevi-poeg*-ről, azaz Kalevi fijáról, melyek azonban vegyítve vannak keresztyénykori újabb dolgokkal, s keresztyén vallási fogalmakkal. Végre, mi minket magyarokat illet, nálunk egy egészzsé önthető szerkezet épen nem maradt fenn; de igenis, maradtak fenn a magyar nyelvben még máig is tisztán felismerhető, s a vogul, finn-eszt teljesebb hagyományok világánál egész biztossággal megállapítható pogánykori töredékes szólamok.

Értekezésem folytán taglalgatni fogom először az ősi magyar pogányvallásnak fennmaradt, és az altaji népek észjáratiának egészen megfelelő kifejezésbeli találkozásait; azután áttérek az őskori viszonyok azonosságából keletkezett hasonló szólamokra. Annál becsesebbeknek kell ezeknek reánk nézve lenni, mert a magyar nemzet eredeti ősi lakhelyének kitudása, rokonsága, őskori intézményei, vallása, miveltségi állapotának e hazában megtelepedte előtt minő karban létele, ezek által nevezetes felvilágosítást nyerne. Ketté törött éremdaraboknak lehet azokat tekinteni, melyeknek egészen összeillő töréshelyeiből egymásra ismernek az ezredév óta elvált testvérek, kik a Kalevala szavaival szólva:

Egy anyának gyermekei,	Me yhen emosen lapsät,
egy madárnak a költeti,	yhen linnun liekuttamat,
azon tyúknak a kotlata,	yhen hanhen hautelemat,
fogoly madár fészke alja.	yhen pyyn pesästä saamat.

(XXIV. r. 800—4. v.)
 lőtközg jax = wgy s yzod, nav nedrezén nose vortasó) s. e. slyv kltat
 ifjals az gobólifogót, ettemelj foge ögróv s gefitföbere avxsmkka

I.

Főisten: *Ukko*, magyarul *agg* vagyis az öregisten, felesége *eukko* magyarul *ike*, *ük*; az *isten* szó annyi mint *ise-ten* mai nyelven *atya-ég*; fegyverei: az *isten nyila*, *ukkon nuoli*, szóról szóra az aggnak nyila, *tüzes kardja vagyis kaszája*, *tulinen miekka*, mely az égen van, a kaszahúgy vagyis a mai kaszácscillag (Orion) és a mennykő vagyis jégeső. Alistenek: légiek, földiek, erdeiek, vizek, és alvilági vagyis földalattiak. Félisteni tiszteletben részesült hősök, a milyen lehetett őseinknél a magyarok istene. Az *ember* annyi mint *elm-ber* a vogul *elmpi* vagyis levegő fija.

Gyakran halljuk még mai napig is a magyar nép ajkain tetteleg élő eme kifejezéseket: „*öregisten*“; haragközben „*üsse meg az isten nyila, a mennydörgős mennykő*“; fenyegetőzés közben: „*megemlegeted a magyarok istenét.*“ Hogy ezek a magyar pogányvallásnak mind megannyi maradványai, arról senki sem kételkedik; de, hogy mily viszonyban állottak e töredékek az egészhez, eziránt nem vagyunk tisztában. Kísértsük meg tehát e töredékeket kiegészíteni. Hogy ezt tehessük, szükségünk van oly képzetekre, a melyekhez ezek úgy viszonylanak, mint például egy előttünk egészen ismeretes edény, házi eszköz, avagy hasonnemű tárgyhoz egészen hasonlatos oly töredékek, melyeket a romok közül csak most emeltek ki egy ily célból intézett ásatás következtében. De, hol teszünk szert ily képzetekre? Szerencsénkre ott van a finnek teljes épségben fenmaradt nagyszerű ily gyűjteményök, a „*Kalevala*“ hitregészeti és hősköltemény, melynek egész muzeumnak nevezhető kincsei közt lehetetlen, hogy ne találkoznának oly képzetek, a melyekhez mi saját gyér töredékeinket biztosan hasonlíthatjuk, s képzeletünkben kiegészíthetjük. A finn hitregészettel becsre nézve, nem versenyezhet ugyan az esztek ilynemű gyűjteményök, az újabb időben egy egészszé átöntött „*Kalevipoeg*“ című hasonszellemű költemény, mindazáltal az is sok becses foglalt magában, s az összehasonlításra az is kínálkozik. A Reguly gyűjtötte vogul mondák, melyeket Hunfalvy Pál fejtett meg, tárgyunkra még a Kalevalánál is becsesebbek.

A pogány finneknél az isten fogalmára a *jumala* szó használatik vala, s Castrén azon nézetben van, hogy a *jym* = zaj gyöktől származva eredetileg a dörgő eget jelentette, megfelelőleg az altaji

népek észjاراتának, melyeknél az isten fogalmára kivétel nélkül az *ég* szó használtatik. Legérdekesebb reánk nézve, magyaros szerkezeténél fogva, a vogul *numi-tarom*, szóról szóra = felső-ég, a mint nevezik a főistent. Érdekes még reánk nézve a sinai *tien* szó, mely szintén eget jelent, és a *tangri* szó a török nyelvekben ugyanazon értelemmel. Mindezen szavak egyaránt jelentik úgy az eget, mint magát az istent, mert az emberi szellem lényegéhez tartozik lassanként az érzékiről az érzékfelettre, a különlegesről az általánosra fölemelkedni. Így a finneknél is *jumala* eredetileg az eget, s csak később jelentette az istent; végre más isteni lényeknek is tulajdonított. Ugyanis valamennyi altaji népek természetisztelők voltak, kezdetben tisztelvén magokat azon természeti tárgyakat, melyeknek jótékony avagy pusztító hatásait, áldásaikat avagy rontásaikat naponként tapasztalják vala, eget, csillagokat, holdat, napot, s a tőle eredetnek képzelt tüzet, a vizet, levegőt, földet stbit, s csak akkor és ott, a hol, mint a finneknél is, nagyobb műveltség fejlődött ki, képződött a pantheismusnak egy oly magas neme, mely a természet nevezetesebb jelenségeinek külön-külön s egymástól egészen független kormányzó szellemeket, s ezeknek feleséget, gyermeket, s külön-külön egészen önálló háztartást, s emberi foglalkozásokat tulajdonított. Így a nap szelleme korán reggel felkelt, napközben megtette a maga pályafutasát, este felé szállására tért, s saját hajlokában lenyugodott. Így voltak a többiek is mind, kiki a maga hatásköréhez képest. A finnek őskori pogányvallása tehát a görögromai polytheismustól abban különbözött, hogy míg ez utóbbiaknál egy egymással rokon és kölcsönös függésben élő istencsaláddal van dolgunk: a finn s a vele rokonnépek mythologiai isteneik, ki kisebb, ki nagyobb, de mindnyájan önálló hatalmak voltak, a kiknek egymás dolgaiba semmi beavatkozásuk nem volt, vagyis runói nyelven szólva, magok gazdái. Castrénnek e megkülönböztetése különösen mireánk fontos. Ugyanis a magyar pogánykori vallásnak a világ valamennyi népei mythológiájával való összehasonlítására csak még nevelni fogja a zavart, mely annál nagyobb fog lenni, mennél számosabbak lesznek a hasonlatosságok a legkülönbözőbb népek mythologiai képzetei és a sajátunkéi között. Egyes találkozások egészen idegen népek ősvallási nézetei között is lehetségesek, a nélkül, hogy rokonoknak volnának mondhatók. Íme Castrén éleseszű megkülönböztetésében rejlik az árja és altaji népek my-

thologiájának egymástól való lényeges eltérése, mely által egyedül lehetünk képesek a latin és görög íróknak az altaji népek vallására vonatkozó, általában odavetett saját fogalmaik szerinti tudósításokat tisztázni, s kellő értékekre alászállítani; például, hogy a magyarok tisztelik a *tüzet, léget, és vizet*, tisztelik még, s énekkel dicsérik a *földet* stb. Csak így következtethetünk arra is biztosan, hogy miben állott, milyen lehetett e tisztelet. Ugyanis azt hinni, hogy a pogány magyarok ezeket úgy tisztelték volna, mint például a rómaiak Jupitert, Marsot, Vulcant stb., valóságos képtelenség, mely az összes altaji népek ősvallási nézeteivel homlokegyenest ellenkezik, a kiknek sem templomaik nem voltak, sem más fénytűzési czikkeik, s általában isteneik testi alakban a földön nem is fordultak meg. A tisztelet többnyire imádságokból állott, némelyeknél azonban áldozatokból is, a mint különösen a voguloknál és őseinknél is fejrlovak áldoztattak. A görög és római írók tudósításai tehát igazak lehetnek a nélkül, hogy az isteni tisztelet maga oly természetű lehetett volna, a milyennek azt ők, saját isteneik tiszteletét tartva szem előtt, képzelik vala. Még leginkább egyezik a finn mythologiának s méginkább a vogulnak a nemzeti hősöknek tulajdonított tisztelete a görög-római heros-cultussal. Ilyenek voltak a finneknél Väinämöinen, Lemminkäinen, és Ilmarinen, általános elnevezéssel Kaleva fiai; a voguloknál a *Tarompiak* ú. m. *Lopmusz-, Suoma-, Sarhu-ater tarom,* és *Numi tarom väsipi* (magyarúl Numi Tarom kis fija). Mindezek nemzeti istenek voltak, és ilyen lehetett a *magyarok istene* is.

De e tisztelet magától fejlődött ki, és mindössze is emlékeiknek fentartásában, viselt dolgaiknak dicsőítő énekekbe foglalásában állott. Hogy ily tisztelete a nemzeti hősöknek őseinknél szintén nem hiányzott, azt, ha történetíróink egyhangulag nem bizonyítanak is, kétségenkívülivé tenné, hogy még a keresztény vallás általános elterjedte után is egész Mátyás királyig, sőt halála után is sokáig fennmaradt a magyar népnek azon, hogy úgymondjam, ösztönszerű szokása, mely még Mátyás királyt is szereti mai napig is ily nemzeti s valóságos mythologiai hősnek feltüntetni.

Mindezek felett volt a *főisten*, kit a finneknél *Ukko ylijumala, tahi taato taivallinen*, az esztek: *vana isa, vana taat*, vagyis *öreg atya, vén tatá*-nak neveznek vala, melynek tisztán megfelelő fogalma a magyar nép nyelvén máig is élő *öregisten*. Ugyanis tudnunk kell,

hogy az altaji népek a főistenben jóságos jámbor atyát láttak, egy áldott agastyánnak minden jó tulajdonságival és szeretetre méltóságával. Ennek rendes elnevezései a finnben ezek valának: *taivahan jumala* menny istene, *taivon taato* mennyei atya, *taivahan Utko* menny aggja vagyis örege, *yljumala* fő vagyis fölséges isten, *ilmojen jumala* levegő istene, *ilman kuningas* levegő királya, *mies taivahinen* mennyei ember, *pilven püällinen jumala* felhők felett való isten, *ilman kultainen kuningas*, *hopeinen hallitsija* levegő arany királya, ezüst uralkodója, *pilvien pitäjä hattarojen hallitsija* a fellegek hordozója, fergetegek kormányzója, *taivahan napanen* ég köldöke vagyis középpontja, *ilman kaiken kannataja* az egész lég hordozója, *puhki pilvien puhuja*, *halki ilman haastelija* a felhőkön által szálló, a levegőn át kiáltó, *autuas* boldog, *vaakainen luoja* jámbor teremtő, *kaikkivaltias* mindenható, — mely jelzőszavak a neki tulajdonított sajátságokat, ú. m. boldogságot, jóságot, jámborságot, mindenhatóságot, tartózkodása helyét, foglalkozásait egészen kifejezik.

E jelző szavak között leginkább az isten jóságára vonatkozóknak vannak nálunk megfelelői, mint a melyek a keresztény vallási nézetekkel leginkább voltak összeférők és ennél fogva a hit-téritők részéről való üldöztetésnek is legkevésbé voltak kitéve. Ezek közül különösen a *mindenható isten*, *teremtő isten*, és *boldog isten* elnevezéseknek az ősi pogányvallásban is széltire divatoztára bizton következtethetünk; az elsőnek merész és a keresztény korban szokatlan képzéséből, ugyanis a *hat het* ige átható igeszói értelemben e korban már nem jön elő, mint a hogy itt előfordúl; a másodiknak az árja nyelvekben legalább közbeszédben, interjectio gyanánt használtatva, egészen szokatlan, sőt ismeretlen voltából; a harmadikra nézve pedig adattal bírunk, a Toldy Ferencz kiadta „Magyar Szentek Legendái“ között sz. Gellért legendájában ez a hely fordúlván elő (54. lap): „És az ő tanácsának intéséből akkoron kele fel, hogy a sziz Máriát ez Magyarországbán Boldogaszszonynak avagy ez világnak nagyasszonyának hívnák“, mint a ki a mennyei dicsők seregében közvetlen az isten után következik, s a mely cím azelőtt csak az istent illette, most pedig a többi szentek felett való megkülönböztetésül ő reá is kiterjesztetett. Vajha téritőink a régi ősvallásnak a keresztényvallással nem ellenkező egyéb részleteiben is ily józan eljárást tanusítottak volna!

E jelző elnevezések egyikéből a *taivahan napanen* (menny-

köldöke avagy *középpontjá*)-ból láthatjuk, hogy az öregisten, Ukko, az ég középpontján tartózkodónak képzeltetett, s mivel egészen emberi módra képzeltek, a honnan többek között az ő „*mennyei ember*“ (mies taivahinen) nevezete is, azért képzeletökben fel is fegyverzek nyíllal (Ukkon nuoli) magyarul: isten nyila, mely a szivárvány (taivon vagy Ukkon kaari) volt csomó tüzes réznyilvesszővel, továbbá karddal, vagyis kaszával (mieikka tuliteränen, säkeihinen säilä), végre egy kalapáccsal.

A villámlást részint Ukko kardja fénylésének, részint emberi módra csiholásnak, tüzet-ütésnek képzelik vala, a mint a kardja fokával önkörméből tüzet üt. Így ütött ő tüzet például akkor, midőn Éjszak asszonya Louhi Kalevalából a napot, holdat és a tüzet elorozta, és a hegyekbe elrejtette, a Kalevala szavai szerint:

Erre Ukko az ég ura,	Tuo Ukko ylijumala,
A lég dicső alkotója,	Itse ilman suuri luoja,
Idegenlve ezt a dolgot,	Alkoi tuota ouastella,
Fejét törte, gondolkozott,	Arvelee, ajattelevi,
Micsoda az a hold előtt?	Mikä kumma kuun edessä?
Nap útjára mi vetődött?	Mikä terhen päivän tiessä?
Hogy a hold nem világíthat,	Kun ei kuu kumotakana,
A nap nem süt, nem ragyoghat.	Eikä päivä paistakana.
.
.
Kicsiholt a lég Ukkója,	Tulta iski ilman Ukko,
Tűzvilágot így támaszta,	Valahutti valkeata,
Tüzesélü szablyájával,	Miekalla tulliterällä,
Szikrát szóró jó kardjával,	Säilällä säkenevällä;
Tüzet ütött önkörméből,	Iski tulta kyntehensä,
Keze ujjá véghegyéből.	Järskytti jäsenehensä.

XLVII. r. 51—72. v.

Az altaji népeknél félisteni tiszteletben részesült nemzeti hőseikről szólótomban említém, hogy ezek általános elnevezéssel finnül *Kalevalaiaknak*, esztül *taaraiaknak*, vogulul *tarompiaknak* neveztetnek. A finn és eszt tudósok nincsenek még egészen tisztában ezen elnevezések valódi értelmére nézve; de az általános nézet azt tartja, hogy ezek sem jelenthetnek mást, mint a voguloknál az altaji gondolkozásmódot oly híven ecsetelő tarompiak, mely szó

ég- vagy istenfiakat jelent. A vogul kisebb teremtési monda így fejezi ki: „A Tarom teremtette nép mind isten fiai (tarompit)“ (Tarommal táretim magom äkmos tarom-pit olét). Egészen összhangzásban van ezzel Donner O. finn tudósnak az eszt „Kalevipoeg“ című hősköteményről szóló értekezése (Suomi, új folyam, V. köt.), melyben a finn mythológiában néhol előforduló eme kifejezést *Kalevan miekka* K. kardja (az Orion vagyis kaszáscsillag), mely Väinämöinen kaszájának is mondatik, felfejteni és e másik kifejezésekkel: *Kalevan tulet, valkeat* (Kaleva tüze, világa) összeegyeztetni igyekeznek. A megfejtés oda megy ki, hogy Kaleva és Taara egyértelmű az éggel; s az a fényes csillagesoport, a *kaszáscsillag*, senki másnak, mint az ég urának, tündöklő fegyvere. Szépen s önként társakozik e nézethez ugyanazon csillagesoportnak magyar neve, a *kaszáscsillag*, mely az eddig előadottakból láthatólag, korántsem a kaszásokról neveztetik így, hanem magáról a kaszáról, vagyis isten kardjáról, a miért régenten nem is hitták azt kaszás csillagnak, hanem *kaszahúgynak*, a mint ez nyelvemlékeinkben kizárólag e néven jön elő. Csak későbbben lett abból kaszáscsillag, midőn már az annak eredetéről szólló hagyomány a nép emlékéből kihalt.

Ukko-nak hatásköréhez tartozott a földet esővel öntözni, s termékenységét előmozdítani, a felhőkön uralkodni, szeleket, ferge-teget féken tartani, avagy azokat unokái az emberek kértére alábocsátani. Így kér tőle Ilmarinen egy ízben jó szánúthoz való havat; Lemminkäinen, midőn Éjszakhonból második nőt akar venni, s Éjszakasszonya a szokásos három próbaművet feladja neki, melyek egyike volt a Hiite (gonosz szellem) paripájának elfogása, hogy ezt sikeresen végezhesse, a paripára jegeszáport :

Ukko felhők fenntartója,	Ukko pilvien pitäjä,
Fellegeknek kormányzója,	Hattarojen hallitsia!
Segélyemre nyisd meg eged,	Taivas auoksi avaos,
S egész légén tégy réceket	Ilma kaikki ikkunoiksi,
Önts vaszáport az egekből,	Saa'a rautaiset rakehet,
Jégesöt a fellegekből.	Laske jäiset jäähyttimet.

XIV. r. 305—310.

Más alkalommal, midőn ugyanő kovács Ilmarinen lakadalmából kihagyattatását megakarván bosszulni Éjszakhon gazdáját párbajra hívja, s őt megöli, a tett végrehajtása után sassá alakulva

menekszik, a levegőben a nap forró sütését nem bírván kiállani, ködfelhőt kér:

Oh Ukko, te kegyes isten	Oi Ukko hyvä jumala!
Szerezz ködös felhőt nekem,	Laaipa utuinen ilma,
Egy kis felhőt fenn az égen,	Luoppa pilvi pikkarainen,
Oltalmában hadd mehessek	Jonka suojassa menisin,
Én házamba érkezhessenek,	Kotihini koitteleisin,
Édes kedves jó anyámhoz,	Luoksi ehtoisen emoni,
Áldott öreg asszonyámhoz.	Tykö valtavanhempani!

XXVIII. r. 37—46. v.

Ilmarinen felesége az ő tüzes élű réznyilait kéri, melyekkel megölő gyilkosát Kullervót ölje meg:

Oh fölséges Ukko isten!	Oh Ukko ylijumala!
Ajazzd fel te roppant nyilad,	Jouttele jousi suuri,
Vedd elő legkülönb ijjad,	Katso kaaresi parahin,
S réznyílvesszőt illessz arra.	Pane vaskinen vasama,
Te lángoló kézíjjadra	Tuon tulisen jousen päälle,
Tüzes nyilat jól helyezd el,	Työnnytä tulinen nuoli,
Réz vesszejét gyorsan lödd el,	Ammu vaskinen vasama,
Lödd keresztül őt a hónyán,	Ammu kauta kainalohon,
Tüzd által a háta husán,	Halki hartio-lihojen,
Kalervonak gonosz fiját,	Kaa'a tuon Kalervon poika,
Halasd meg e hitvány szolgát,	Ammu kurja kuoliaksi,
Aczélhegyű lángnyiladdal,	Nuolella teräsenällä
Te rézvessző szálaiddal.	Vasamalla vaskisella.

XXXIII. r. 264—269. v.

Hatás köréhez tartozott tehát a *jégeső*, és *mennykő is*. Nálunk ma már a mennykő szó eredete elvegyültével, a magyar nép rendszeren egynek tartja ezt a villámmal, de ezt eredetileg nem jelentette, hanem kökemény jégzápport; ekkor ugyanis hullott az égből a vasas kő-eső, vagyis a mennykő. Ilyen köesőt kért, mint a fennebbi idézetből láthatjuk, Lemminkäinen, midőn a Hiite lovát elakarta fogni, s Ukko adott is az ő könyörgésére felhőt fergeteget, hullottak nagy darab jegek, „kisebbek a lófejénél, nagyobbak az emberénél.“ Ószhangzásban van ezzel egy a magyar népnél máig élő elég különös átkozódás, mely szintén nem fordul elé más népek-

nél: *verjen meg a jégeső*; megemlíthetjük e mellett a vogul *ültäzung* szót is, mely annyi, mint „kö-esni.“

A *jumala* (isten) szó a finnben általános elnevezés, mely több isteni lényeknek is tulajdonítatik a finn mythológiában; midőn azonban a főistenről van szó, ennek különleges neve *Ukko*, s oly nagy tiszteletben tartatik vala, hogy valamint a hébereknél tilos volt a Jehova nevét szükség nélkül kimondani, úgy a finnek is még könyörgéseikben is előbb a kisebb isteni lényekhez, s csak kikerülhetetlen szükség esetében, avagy igen nagy fontosságú dolgokban folyamodtak ő hozzá könyörgéseikkel.

Említém feljebb, hogy a pogány finnek Ukkót egészen emberi módra képzeltek, a kinek csak úgy megvolt a maga felesége, gyermeke, mint akármelyik becsületes finn embernek. Feleségének neve *eukko*, melynek, a feljebb adtam értelmezés szerint, a régi nyelvben még élt, de ma már divaton kívüli *ike, uk* magyar szó felel meg, jelentvén mind a kettő „avia, nagyanyát“ (l. Mátyás Flóriánnak a régi magyar családi elnevezésekről írt cikkét, NyK. III, 327. l.). De az Ukko feleségének szerepköre nincsen, ez lehet az oka annak, hogy hitregészeti töredékeink között ily női istenség nem jön elő.

[Említém azt is, hogy az altaji népek az *isten* elnevezésére különbség nélkül az ég-, menny-ég szót, s különösen a törökök a *tangri* szót használják vala; látók azt is, hogy a főistent kivétel nélkül atyjoknak nevezgetik vala. Íme e két felfogással már az *isten* szót is szépen megmagyarázhatjuk, hogy mit jelentett. Az *isten* szó összetett szó, melynek első része a Halotti Beszéd *ise-je*, a második a *ten* szó = ég, a finnek taivon taato, égi atyá-jok, az esztek vána isa, vána taat-jok, s a vogulok numi tarom atyjok].

Voltak ezenkívül a finneknek még számos istenségeik; ilyenek a nagyobbakból a *levegöben*: a nap (päivä), hold (kuu), gönczöl-szekér (otava), s a finnek mint tengerész nép által különösen kegyelt éjszakcsillag; — a *vízben*: a szinte nagy, de félelemmel párosuló tiszteletben részesült kincsszomjas, végtelen gazdagságú, sászakállú (ruhoparta), tajtékmezü (vaahti-vaippe), száz aknán uralkodó (sata-hauan hallitsija), vízi gazda, víz aggja, véne (veen isäntä, ukko, vanhin), hullámkirály *Ahto* (aaltojen kuningas Ahto), s ikéje vagyis felesége Vellamo (veen eukko, veen emäntä), vízi népével együtt. — A *földi* istenségek közt a jóságos földanya, kit aggnőnek

képzelnék vala, s háladatos kegyelettel, hol föld-ikéjének, hol föld-anyának nevezgetének hozzáintézett könyörgéseikben. De már az erdő és vadászat istenét a barnaszakállas, fenyőlevélsüveges, mohbundás *Tapio*-t (halliparta, havu-hattu, naava-turki) az általános gondolkozás módja szerint tisztos öregnek (metsän ukko), feleségét pedig tisztos öregnőnek, *Tapio* telke gazdasszonyának (*Tapion talon emäntä*), s mint vadásznap monnó iránt való kegyeletes tiszteletöket mindenféle hizelgő elnevezésekkel fejezték ki, a milyenek voltak: erdőkirály (metsän kuningas), rengeteg királya (korven kuningas), vadon ura (salon herra), föld fenntartója (maan pitäjä), sőt nagy teremtő is (suuri luoja); felesége jelző elnevezései: erdő kegyes adományzója (metsän armas anti-muori), erdő mézes asszonya (metsän metinen muori), erdölaka gondos asszonya (*Metsolan tarka vaimo*), erdő áldott gazdasszonya (metsän ehtoisa emäntä), tisztaságos asszony, szépséges képű (puhas muori, muoto kaunis) stb. *Tapió*ról szóltomban helyén látom megemlíteni, miszerint a *Tapio* szó azonossága már boldogult *Kazinczy Gábor*-nak feltűnt (lásd: *Finn Népmesék*); s nincs miért haboznunk a finn *Tapió*ban, mely helyneveinkben még máig megvan, saját pogánykori erdei istenünket felismernünk. Voltak még *Tapió*nak fiai és leányai is, minthogy azonban összehasonlításra semmi anyagot nem szolgáltatnak, elésorolásukat mellőzöm. Ezek voltak a jóságos erdei istenek; de volt egy gonosz erdei istenség is, *Hiite*, a kit a *Kalevala* úgy fest, mint az emberiség ellenségét, és minden rossznak megtestesülését.

Az erdei istenségekről szóltomban nem mulaszthatom el, mielőtt tovább mennék, egy a magyar népnél divatozó kifejezést taglalni, s illetőleg annak értelmezését a finn mythologia segélyével megkísérteni. A köznépnél gyakran lehet hallani, hogy midőn nők férfiakról beszélnek, s valakinek nehezen sikerülni akaró férjhez meneteléről van szó, az ilyen nagy könnyen oda veti „*oh van még elég az isten ménésében*, t. i. legény, a mivel a férfi nem iránt jó adag megvetés van kifejezve. Ha ma megkérdeznők az ilyeneket, hogy mi ez az *isten ménese*, aligha tudna az illető erre feleletet adni. Már ha e kifejezésnek a finn mythológiában egészen hasonmását nem találjuk is, de minden esetre van ott egy ehhez sokban hasonló, a *Kanteletarnak* egy költeményében, melynek czíme ez: „*A róka panasza*“, s a mely így kezdődik:

Repo juosta reyätteli,	A róka megiramodék,
Pitkin vuorta voivotteli:	Hegy hosszában jajgatózék:
Riu, rau, repo rukka,	„Riu rau szegény róka,
Miss' olit tämän kesyen?“	Hol nyomorgál nyár hosszanta?“
„Jumalalla paimenessa	„Nagyistennek a nyájába
Karjelaissa kaikkivallan.“	Neki valék nyájcsordássa.“

92. sz.

Ebből láthatjuk, hogy ez („az isten ménese“) őspogánykori kifejezés, és az erdei vadakat általában jelentette; ezek voltak a finnen az isten nyája, a magyarban pedig az isten ménese.

A főbb istenségek sorozatát bevégezük *Kalma*, mai jelentése szerint halálbüz, ki *Kalmistóban* (temetőnek mondhatnók) a holt tetemeket tartja vala gondja alatt, és *Tuoni*, más néven *Mana* (manó), ki *Manalában* (földalatt), mint hatalmas istenség uralkodott az ő vérengző fiával (*Tuonen verinen poika*) és leányaival (*Manuttaret*), kik között leggonoszabb volt az utálatos fekete, kisdud alacsony termetű *Tuoni* leánya (*lyhykäinen Tuonen tyttö*, matala *Manalan neiti*). Maga az alvilág is csak olyannak képzelgetett, mint a felső világ, erdőekkel, vizekkel, szántóföldekkel, állatokkal stb.

Az istenségek, mint láthattuk, vagy férfi- vagy nő-nemen valók voltak, ezek vagy férjnél, vagy hajadonok. Ez utóbbiaknak megfelelnek a meséinkben előforduló tündérek, mely szó nem lehetetlen, hogy egy a finn *tytär* = lyány szóval; egyébiránt a mi *tündér* szavunkkal a finn hajadon isteni lények tulajdon nevei képzője is a *tar, tär*, p. o. e nevekben *Kuutar* Hold tündére, *Päivütär* Nap tündére, *Otavatar* (Gönczöl tündére), *Suomatar* Finnhon tündére, szinte mutat hasonlatot.

Az alsóbb foku istenségek közül különös figyelmünket érdemli *Ilmatar*, az *Ukko* főisten egyik leánya, a kinek tulajdoníttatik a *Kalevalában* a világ teremtése, s egyik nemzeti hősök *Väinämöinen* szülése, a ki e szerint az emberi nem ős atyja volna. Finn felfogás szerint tehát az emberek istennek nem annyira teremtményei, mint inkább neki egyenes ágon lemenő unokagyermekai, a kiknek a teremtés művében is, habár csak segédkező, de közvetlen részök volt. Egészen egyezik e finn felfogással a vogul, csak hogy itt az ember születése *Tarom* atyától még részletesebb mintsem a finnen; sőt hozzá tehetjük, hogy talán a geológiai kivánalmaknak is megfelelőbb, a mennyiben ez meg tudja különböztetni az együtt élésre

alkalmatlan óriási korszakot az emberkori időtől. A vogul monda szerint Numi Tarom vaskötélen bocsátja le ezüst bölcsőben az első emberpárt nem a földre, mely még akkor nem volt, hanem a levegőbe, hol őket ég és föld között függni hagyja. Itt születik Elm-pi = légfi, az emberi nem ős atyja. A finn mythos szerint az első ember Väinämöinen a lég bájos leányától, Ilmatar tündértől, születik hét száz évnyi terhesség után. Ilmatar azonban nem csak így, hanem egyszerűen impi-nek, szűznek is, nevezetik, a miből én azt következtetem, hogy a finn monda, alapjában véve, egészen egy a vogullal, de már annyira felmenni, mint ez, nem csak nem tud, sőt az impi szót, mely eredetileg semmi más nem lehetett, mint a vogulok elmpi-je, már nem értvén, azt már nem is férfineműnek, hanem nőneműnek veszi. A lappoknál az ember neve *almač*, a mi eredetileg szinte nem volt más, mint a vogulok elm-pije, a mi megint az altaji népek felfogásának e tekintetben is teljes és tökéletes egyezését annyira bizonyítja, hogy Hunfalvy Pál ezen egybevetések alapján biztosan állapíthatta meg, hogy a magyar *ember* szó sem jelenthet mást, mint az altaji népek egyező észjáratanál fogva lég-fit. Megjegyzésre méltó, hogy már Pázmány Diénesnek is feltűnt, hogy az *ember* szó összetett szó.

Feljebb a finnek főistene *Ukkó*ról szólomban magát az *ukko* szót az *ag* szóval egyeztetém. Tevém ezt főleg Castrén tekintélyére támaszkodva, ki azt szinte a magyar *ag* szóval vetette egybe (Vorles. ü. d. finn. Myth.), ámbár magához e szóhoz sokkal jobban hasonlít az *ük* szó, melylyel azt *Ipolyi Arnold* is egyeztette. De ezen egyeztetésnek ellene szól az, a mit Mátyás Flórián a régi magyar rokonsági elnevezésekről tartott értekezésében erre nézve kifejtett. Ugyanis ő az *ük* és *ike* szót egyértelműnek véve okiratilag kimutatta, hogy hajdan monnó igen öreg asszonyt, tehát a mai felfogással ellenkezőleg nem férfit, hanem nőt jelentett.

Mindazáltal szabad legyen úgy az *ukko*, mint a vogul *elmpi*, és finn *impi* szavakra nézve elmondanom, s illetőleg megkísértenem kimutatni, hogyan lett a vogul hímnemű jelentésű ugyanazon szó a finneknél nőnemű jelentésűvé.

A vogul őspogányvallási monda, minekelőtte az ember a földön megjelenék, kétféle oly népet említ, melyek tagjai az együtt élésre, társadalom alkotására, alkalmatlanok voltak, s az első emberpárt mégcsak most bocsátá le *Numi-tarom* atya a magas égből.

Ellenben a finn mythologia mindezekről már mit sem tud, és csak Ilmatarral kezdődik, a kinek másik neve *ilman impi* = lég szüze. Ettől születik az első ember Väinämöinen, a ki végzi azután mindazt, a mit a voguloknál az első emberpár fija *Elmpi* = légfi. Az *impi* szó nyilván ugyanegy a vogul *elmpi*-vel, de már a *nem* nem egy, valamint magának a hitregének is elveszett egy része a finneknél. A szó ezen eredeti értelmének elváltozta nagyon is könnyen megtörténhetett e nyelvekben, a melyekben egyaránt hiányzik a *nem*. Így a magyarban szülék lánygyermeküket „*édes fiamnak*, fiatalabb nőket *öcsém asszonynak*, nők egymást „*édes barátomnak* és soha sem *barátnénak* szólítják; a nők általános neve hajdan a *néemberi* = nőember, ma a népnél *asszony-ember*; férfiak, nők egymásközött *atyafiak*. — A finneknél sincs különben a dolog, sőt ott annyira megy, hogy beszédközben férfiak, és nők még annyi különbséget sem tesznek egymásközt, mint nálunk. Így Kivi Á. finn írónak „Kullervo“ című színművében ilyenek jönnek elő: Egy madarász leány így szól: *Olen linnustaja Nyyrikki, ju totinen ihmisen niinkuin sinäkin*. Madarász vagyok, s becsületes ember mint magad. Másutt ugyanaz: *ja olenpa vanhempani ainoa poika* és szüleimnek egyetlen fija. Ugyan e leányról mondják férfiak máshelyütt „*iloinen mies*“ vig ficzkó. Egészen így lehetünk mi magyarok az *ük* szóval, melyről bizonyos, hogy még Molnár Albert idejében női jelentéssel bírt, a melylyel ma már teljességgel nem bír; már pedig, ha Molnár Albert korától napjainkig a szó értelmére nézve ily változás történhetett: az *ük* szónak *Ukko*-val való egybevetéséből és mindenkinek feltűnhető hasonlatosságából méltán gyaníthatnók, hogy ily értelemváltozás írott emlékeink korát megelőzőt időkből csak úgy megeshetett, mint azután. Azonban legvalószínűbbnek látszik legalább nekem, hogy az *ük* szó eredetileg koros férfiaknak és nőknek egyaránt tulajdoníthatott, s ez esetben Mátyás Flórián fejtegetése tökéletesen igaz lehet, a nélkül, hogy a szónak kizárólag női jelentése igaz volna.

II.

Az altaji népek ősvallása egyik fővonásául azon különbséget állítván fel, mely a hellén-római és altaji népek ősvallása között az által van, hogy míg azoknál egy egymással rokon és egymástól függő istencsaláddal van dolgunk, az emberi nemtől annyira elkü-

lönítve, hogy előbb a földre kell leszállaniok, s egy azon találtató női szépséggel minden másnak tiltott, de nekik természetesen szabad szerelmi viszonyba vegyülniök, hogy egy-egy a többi emberi nem fainál jobb, különb fiat, hőst nemzhessenek: addig az altaji népek mind, kivétel nélkül, közvetlen istenfiak, a főistennek, vagyis *öreg* istennek valóságos fiai, s maga az *öreg* isten is lényére nézve egészen olyan, mint ők; neki fiai és unokái vannak, a kik a többi alistenekkel, hogy úgymondjam, egyenesen testvéri, atyafiui rokonságban vannak. Ily értelemben nevezik például a sinai birodalom mongol uralkodói birodalmokat mennyei birodalomnak, mely semmi egyebet nem jelent, mint a finn Kalevala, avagy az esztek Taarája; azért nevezte volt Batu chán is magát a magyarországi tatár pusztítás alkalmával egy neki tulajdonított, s a magyarországi lakosság-hoz intézett levélben a nap édes testvérének. Súlyt fekteték továbbá azon körülményre, hogy a finn istenségek, kisebbek, nagyobbak, mind saját háztartással bíró s egymástól egészen önnálló istenegyedek voltak, egészen emberi foglalkozással. Szükség tehát, hogy a dologról még tisztább képzeateink lehessenek, az altaji népek társaséleti intézményeikkel is kissé közelebről megismerkednünk. Mint-hogy azonban jelen értekezésnek teljességgel nem lehet célja ethnographiai ismertetés: azért én csupán csak oly tárgyakra fogok szorítkozni, melyek nyelvyagi, avagy észjárati összehasonlítás anyagául szolgálhatnak, s azonkívül egyszersmind az altaji népek ősi intézményeire is alkalmasak világot vetni; a milyenek: a családi és társas életi foglalkozások, s ezek elnevezései

Házépítés, házasság, fürdő, a gőzfürdő, telek, a finn háztartásból folyó észjárati találkozások.

Hogy az altaji népek ott, a hol fényüzést akartak kifejteni, ehhez nagyon is jól értettek, az kétségtelen. A finn népek azonban nem annyira *építettek*, mint házakat *raktak* (rakennan, taa), a honnan nyelvemlékeinkben mi is gyakran találkozunk a ma már divatból kiment *rak* igével *épít* helyett; így fordul ez első például a 400 magyar levél 281-ik levelében: „*azt a falt elhányattam, két vagy három annyi temérdekre rakattam.*“ E kifejezésnek megértésére szükséges tudnunk, hogy ama rideg éghajlaton, hol nagy területeken aránylag kevesebb ember élhet meg, mint szelídebb éghajlatunk alatt, úgy a népességnek egymástól elkülönítve és szétszórttan lakása,

mint különösen az erdőben bővelkedés miatt az emberek nem annyira kőből, mint fából, nem annyira építettek, mint *raktak* épületeket, a házak szálfáknak összerovátkolása, s végeikkel egymásra rakosgatása által épülvén fel. Éjszakon még máig is így építenek, sőt nálunk is a fában bővelkedő erdei lakosság. A házak egészen olyanok voltak, mint Zalában, Somogyban máig is láthatni ilyeneket, kéménynélküliek; a füst pedig egy a padlásan hagyott lyukon takarodott ki; az egész épületben csupán csak a tűzhely, és sütőpest (päätsi) volt kőből, a többi részei a háznak mind fából készültek, s a közök mohhal töltettek ki. Ez volt a ház, finnül *huone*, máskép *koti*, *kota*, *koto*, mely szó még a magyar *honn*-ban (= f. *kotona*) és *ház*-ban (= haza) van meg. A házi eszközök lehetőleg egyszerűek voltak, melyek közül az ágynak finn neve *vuode* (tő: *vuotehe*) anyagilag is egyezik a magyar *vaczok* szóval, mely szinte ágyat jelent. A házakat többnyire magok rakták, a mire többnyire a nősilés adott okot, a honnan a magyar szó *házasodás*, *házasság* is. Így, midőn Lemminkäinén Saari szép virágszálát, a bájos Kyllikkít elrabolta, s az előbb daczos leány végre sorsába belenyugodott, midőn sebes vágatva Lemminkäinén lakához már-már eljutnának, a leány így szól Lemminkäinéhez:

Ház közeleg ott vagy kunyhó,	Tupa tuolla tuolttavi,
Milyen éhséglakta kuczko;	Nälkäraunio näkyvi;
Kié ott az a háziko,	Kenen on tuo tupanen,
A díztelen rút vityilló?	Kenen koti kunnottoman?

XI. r. 331. v.

A tett kérdésre Lemminkäinén így felel meg:

Ne aggódjál te a házon,	Elä sic sure tuvista,
Sob' se búsulj a szálláson;	Huokaele huonehista;
Majd csinállok én más szállást,	Tuvat toiset tehtänehe,
Számunkra egy tetszőbb lakást	Paremmaisiet pautanehe,
Válogatott szálasfákból	Hirveistä hirsiköistä
A legépebb gerendákból.	Parahista parsikoista.

De őt erre haza érve anyja is önként serkentő mondván:

Állíts most már új falakat,	Seisottele seinät uuet,
Újítsd meg az egész házat,	Tee koko tupa parempi,

.....

.....

Minthogy kaptál nőt jeleset,
Ifju asszonyt jót helyeset.

Nuoren neien saatuasi,
Kaunihin katsottuasi stb.]

395—400.

Hasonlólag Vainämöinen az örökhírű kovács Ilmarinen lakadalmában a gazdát felköszöntvén, dicséretére legelőbb is azt hozza fel, mily pompás nagyszerű házat épített:

A régiék előbb mindég
Fel a gazdát köszöntötték,
Ki a tórról tetőt szerzett,
Házhoz való erdőről vett,
Hozván fenyőfát tövestől,
Sima szálút tetejéstől,
Alkalmatos helyre rakta,
Gondosan megoltalmazta,
E nagyszerű családlakhoz,
Eme díszes udvarházhoz.

Ainap' entiset urohot
Ensin kiitivät isännän,
Ku on suolta suojan saanut,
Koin Forvesta kokennut,
Tyvin tuonut tyyskät männyt
Latvoin lansatut petäjät,
Pannut paikalle hyvälle
Asettanut ankaralle,
Suuriksi suku-tuviksi,
Kaunihiksi kartanoiksi.

XXV. r. 471—480. v.

A Kalevalának ezen most idéztem versei lakadalmi szertartási dal, a honnan tehát bizton következtethetjük, hogy az új házasok ős időkben, mikor még házhoz való hely és építőanyagok csupán csak a reá fordított fáradság árába kerültek, soha sem házasodtak a nélkül, hogy előbb házat ne építettek volna, s következőleg a magyar házasodás egyenesen ezt jelenti. A házakat hívták még ezenkívül tupának is, és a háznak egy jó nagy részét elfoglaló kályha tetején lévő fördőtől *pirti*-nek is; külön épület volt a sajátképeni gőzfördő (sauna), ezen igazi finn találmány. A gőzfördő (sauna) feltalálását a finnek nemzeti hőjük a jámbor öreg Väinämöinennek tulajdonítják, a ki azt azon alkalommal találta fel, midőn Éjszakhon nagyasszonya, Louhi, aszerencse és jóllét jelképét ábrázoló szampónak Väinämöinen, Ilmarinen és Lemminkäinen általi elvitele feletti bosszújában Väinö lakára járványos betegségeket küldött.

S Väinölä megbetegedék,
Kalev népe ágyba esék,
Ragadós kórjárványokba,
Neveik sem tudhatókba,
Elrohadt az ágy alattok,
Felettök a takarójok.

Pojat Väinölan potevi,
Läsivi Kalevan kansa,
Tautia tavattomia,
Nimen tietämättömiä,
Alta lattiat lahovi,
Päältä peite märkänevi.

Ekkor Väinö, a jámbor agg,
Mestere a táltosságna

Silloin Vanha Väinämöinen
Tietäjä iän-ikuinen

Legott fördöt melengetett,
Nagy köveket tüzesített,
Legtisztabb fadarabokkal,
Vizhordta fahasábokkal.
Árnyas helyre vizet hordott,
Nagy gondosan vesszöt hozott,
A vesszőket megbágyasztá,
Káka vesszöt melgankasztá.

Saatoi saunan lämpimäksi,
Kivet löylyn lyötäväksi
Puuhilla puhtahilla,
Ye'en tuomilla haloilla ;
Vei on vettä verhossansa,
Kantoi vastat varjossansa,
Hauteli haluiset vastat,
Sata latvat lauhutteli.

Ehhez aztán mézgülzt adott,
Illatos színméz oldatot,
Forró kövön átbocsátá,
Tüzes sziklán általhajtá.

Löi sitä simaisen löylyn,
Mesi löylyn löyhäytti
Läpi kuumien kivien,
Palavojen paaterojen.

XLV. r. 191—208. v.

Hogy a gőzfördő használata nálunk is, legalább a vagyonosbagnál, egész Mátyás király koráig divatban volt, azt Galeotti művéből tudjuk, a ki a gőzfördőknek Magyarországon oly nagy divatáról emlékezik, hogy benne ebédeltek, vacsoráltak, sőt némelykor benne is háltak, tehát egészen úgy, mint a finneknél van, a hol a fördöt szinte így használják, lévén az a házi nőknek legkedvesebb tartózkodási helyök, valóságos gynaeceum-ok. Itt szokták a betegágyas asszonyok gyermekeiket szülni s ápolgatni, a honnan láthatjuk, hogy a gőzfördők ott nem annyira élvezetből, mint az éghajlat szigorúsága által ajánlott szokásból használtatnak.

A fördő-készítés a házi fiatalabb nők szokott foglalkozása vala, a mint láthatjuk ezt a Kalevala IV-dik runójából, a hol a Joukaha huga megy a közel berekből fördövesszöt tépni.

Ama kis lány, a szép Aina,
Az ifiu Joukaha huga,
Mén a közel zöld harasztra,
Fördövesszöt hozni haza.
Szakít egy szált az atyjának,
Másik szálat az anyjának,
Szakítá a harmadikat,
Az ő virgoncz jó bátyjának.

Tuopa Aino neito nuori,
Sisar nuoren Joukahaisen,
Läksi luotoa lehosta,
Vastaksia varvikosta ;
Taittoi vastan taatollensa,
Toisen taittoi maamollensa,
Kokoeli kolmannerki
Verevälle veiollensa.

IV. r. 1—8 v.

Így teszi Osmotar, egyik nemzeti tündér Éjszakhon leánya lakadalmakor, ennek egyéb kötelességei közzé, ezt is :

Érkezvén az esti fürdés
Vizet hozz, és vesszöt készíts,
Ernyeszd meg a vesszöt szépen
Fürdőben, füst nélkülben.

.
.

Onnan oszt' a házba térve
Hívd meg ipad a fürdésre,
„Édes kedves jó atyuskám,
Készen vár a fürdő immár,
Vizet hordtam, vesszöt vittem,
Minden polczot letörültem,
Eredj, förödj az eléig,
Lobácsolgass kedved szerint,
A gőzöt majd magam verem,
Deszkák alatt ügyeskedem.“

Ilta-saunan saapuessa,
Veet vetele, vastat kanna,
Hauo vastat valmihiksi,
Saunahan savuttomahan.

.
.

Kun tulet tupahan tuolta
Käske appi kylpemähän :
„Oi on armas appiseni,
Jo on sauna joutununna,
Veet ve'etty, vastat saatu,
Kaikki lattiat la'aistu,
Mene, kylve kyllältäsi,
Valeleite, vallaltasi,
Itse lienen löylyn lyöjä
Alla lautojen asunen!“]

XXIII. r. 350—370. v.

Mondám imént, hogy a fürdő volt a nők tartózkodásának legkedvesb helye, s hogy a gyermekek is itt láttak először napvilágot. Eszembe juttat ez egy magyar közmondást, midőn a magyar nép valakinek kitünőségét akarja kifejezni, azt mondja, hogy „nem olyan bölcsöben ringatták azt“, és ehhez még azt is tudnunk kell, hogy e kifejezés soha sem vonatkozik valami magas eredetre, hanem inkább valakinek a más emberektől eltérő különös természetét akarja kifejezni. Van ennek a finnben egy egészen hasonmása, mely szinte a Kalevalában fordul elé, de a Kanteletar-czímű költeményes gyűjteményben is, és így hangzik :

Mert úgy van a lány alkotva,
Bölcséjében úgy ringatva.

Niinpä neiti luottunaki
Tytär tuuvitelunaki,

XXIII. r. 523—524. v.

mely szinte észjárati találkozás, és a kifejezés ősrégiségét tanúsítja. Ugyancsak a fürdőben szoktak a nők több házi foglalatosságot végezni, a melyekhez kiválóan melleg szükségeltetik, a milyen a da-gasztás, kovásztevés, szaladkésztés a sörhöz.

A finn háztartáshoz tartozott továbbá a kamra, melyet mindig

magasabb, dombos helyre építettek, ezt finnül *aitta-nak* hívják. Voltak még ezen kívül csüreik a gabona megérlelésére, hombáraik, pinczéik, karámjaik, s több más effélék. Egy ily finn gazdaságnak, hozzá értve a szántóföldeket és réteket is, *talo* = telek volt a neve, mert a finnek egyes földművelők, s másképen is, életre valók, s tökéletesen illik reájok a magyar kifejezés, hogy megélnék a *jég-hátán is*. Részint anyagilag egyek, részint észjárati találkozást mutatnak a háztartásban divatos finn szavak közt ezek: *koto* ház (v. ö. *haza* = *kotona*), *pirtti* fordó szó is, *peltó* szántó-föld, *kyntö-pelto* u. o. (v. ö. *kyntö-rastas*, másképen *kyntäjä-kylväjä* = szántó-vető; a szemes életet ők is *elo*-nak, életnek, híjják; *kuoka* = kapa, *kirves-kuoka* = csákány kapa, *nisu* = búza, *ruis* = rozs, *ohra* = árpa, *papu* = bab, *nyhiü* = nyüni, p. o. kendert, *niisi* = nyüst, stb., melyek reánk nézve annyival fontosabbak lehetnek, mert ezek minden más adatoknál világosabb bizonyítékát szolgáltatják irigyecink által oly sokszor kétségbe vont azon ténynek, hogy őseink, mielőtt még Lebediában letelepedtek volna, sem voltak minden műveltségi állapotot kizárólag nomádok. Így a szántást vetést és szövést fonást kétségen kívül ismerniök kellett, különben hogyan nevezhették volna a földművelőt szántóvetőnek, a szántó-madarat szántó-madárnak egészen azon észjárással, a minővel nevezik azokat a finnek *kyntäjä-kylväjä*-nek, és *kyntölintunak*.

Nevezetesb családi elnevezések: öregek, gazda, gazdasszony, ipa, napa, vö, meny, gyermek, lánygyermek, had, nem, faj, nemes, nemtelen, fajtalan.

Nevezetesb családi elnevezések egészen úgy, mint az isteneknél, ezek voltak: *ukko* = öreggazda (nagyuram), *eukko* nagyzasszony, *isäntü* = gazda, *emäntü* = gazdasszony, *isä* = atya (a Halotti Beszéd iseje), a Miatyánkban *isä meidän*; divatban van még a *tuato*, *maamo* = tata, mama (a mit a dunántúliak németesen, a németek pedig francziásan papa, mamának mondanak, holott a két testvér haza legtisztább magyar beszédü vidékein papa gyermek nyelven ennivalót jelent); após ipa = *appi*, napa = *anoppi*, vö = *vävy*, meny, menyecske = *miniä*, leány = *tyttö*, leánygyermek = *tyttölapsi*, a mi szinte nevezetes észjárati találkozás (minthogy ezt egy árja nyelv sem mondja így, például nem mondja a német mädchen-kind-nek) és *emon tuoma* = anya hozta, avagy mint csak még a múlt

században nálunk is divatban volt, bár nem kizárólag lánygyermekéről, hanem mindkét nembelít értve alatta: anyaszülött; fiú = *pojka*, — régibb szótáraink még szinte ismerik a *pajk* szót, a mely ma már csak némely vidékeken él még a *puja* szóban. A leányok hajadon fővel jártak, s megkülönböztetésül a férjezett nőktől igen költői elnevezéssel *kassa-pää* = fürtös fejüeknek neveztetek, a mely észjárásnak egészen megfelel a mi *hajadon* szavunk. A szülők, s kivált az anyák leányaikat kedveskedve kacsájoknak, tubájoknak, madaroknak, badarkájoknak, mézes bogyójoknak, áfonyájoknak, édes eprök, szedrök, szamóczájok, hajtásuk, zöldlevelök, virágszálok, aranyuknak nevezgeték, a mint a magyar asszonyok aranyom virágom, rubintom gyémántomnak mondogatják. Gyöngéden s egyszerűsrim szivrehatóan fejezi ki Joukahainen anyja, anyai keservét, fájdalmat azon alkalommal, midőn leánya, hogysem az agg Vainö felesége legyen, inkább a tengerbe ölte magát, s így szól:

A kik vagytok szegény anyák,	Elkätte emot poloiset,
Oh soha ne míg a világ	Sinä ilmoisna ikänä,
Lyányotok ne gedéljétek,	Tuuitelko tyttäriä,
Növeljétek gyermeketek,	Lapsianne liekutelko,
Menni férjhez kedve ellen,	Vastoin mieltä miehelähän,
Mint én szegény anya tettem,	Niinkuin minä emo poloinen
Ápolgatám én leánykám,	Tuittelin tyttöjäni,
Nevelgetém én tubácskám.	Kasvatin kanatiani!

IV. r. 439—446. v.

A leányok eladók voltak, valamint nálunk is őskorban, csak-hogy ebbe magoknak az eladóknak is volt bele szólásuk; sőt, ha a kérő nem tetszett, erélyesen és sikerrel tiltakoztak még oly nagy hatalmu és tekintélyü anya ellenében is, a minőnek a Kalevala Éjszak nagyasszonyát Louhit festi, a kinek, midőn leányát rá akarja beszélni, hogy az öreg Väinöhöz, ne pedig az örökhírü Ilmar kovácsához menjen férjhez, a leány azt feleli, hogy:

Vén Väinöhöz én nem megyek,	Mene en Vämölän Ukkolle,
Oltalmára agg embernek;	Iki vanhalle varaksi;
A vén ember csak bajra van,	Vaiva vanhasta tulisi,
Csak unalom lakik abban.	Ikävä iällisestä.

XVIII. r. 657—660. v.

A leányoke ladó voltát láthatjuk a Kalevala XXII. rúnója 49—56.

verseiből, hol Osmotar így szól Éjszakhon leányához ennek lakadalmán : Eredj immár, eladott lány, Vele megvett szép tubácskám, Haza vivőd melletted van, Elvevőd künn a pitvarban Az ő pénzét megszeretvén, Kész od'adni kezed' lévén, Szeresd már most a szánkáját stb.

Ezek után áttérek a *had*, *nemes* és *faj* szó értelmezésére. A nyelvújítás szakában és azóta is nem egy oly szavunk keletkezett, a melyek, ha nem is rosszak, de legalább is feleslegesek voltak. Ilyen szó a *család* szó, mely valamint a *cseléd* a szlávból került át. De azt hinni, hogy a magyarnak e fogalomra nem volt szava, igen nagy tévedés volna. Őseink e fogalomra a *had* szót használják vala, mely szónak úgy Erdélyben, mint a két tiszavidéki nyelvjárásban sajátképeni értelme ugyanaz, a mi a *család* idegen eredetű szónak. Így, ha valakit lakadalomból avagy más hasonló ünnepélyességből kihagynak, az ilyen a neheztelését, bosszankodását így szokta elmondani „halottam hírét, ott volt N.N. had, meg az a had, meg ama had.“ A Dunántúl e szót már nem értik. A had szóból származik a *hadakozás*; hogy pedig mi volt a hadakozás az altaji népeknél, s következőleg őseinknél is, azt a Kalevalából igen tisztán megtudhatjuk. Két had, gyakran vérszerinti rokonok, atyafiak, testvérek ellenségeskedésben éltek egymással (lehetett erre az ok egyiknek vagyonosabb volta, nagyobb tekintélye, megsértés, bosszúállás, erőhatalom, nő-rablás), ilyenkor egyik had a másikat megtámadta, vagyis hadakoztak. Az ilyen hadakozásokban az egyetlen elv volt, *az az erősebb a ki hatalmasabb*, irtó háborúk voltak a szó teljes értelmében. Részint vízi háborúk voltak, részint szárazon estek meg; vízi háború volt az, melyet Väinämöinen, Ilmarinen, és Lemminkäinen Éjszakhon nagyasszonya, Louhi, ellen a szampóért vívtak, ellenben száraz csata volt, melyet Lemminkäinen még ezt megelőzőleg Éjszakhon gazdájával vívott volt. Ez utóbbiban különösen négy tárgy ragadja meg figyelmünket. Megtanuljuk ugyanis először a magyar közmondás eredetét : *hivatlan vendégnek ajtó mögött a helye*. Ugyanis Lemminkäinen a feletti bosszúságában, hogy Éjszakhon leányának Ilmarinen kovácscsal való lakadalmából, kötekedő természete miatt, kihagyták, a már megtörtént lakadalom után ellenséges szándokkal látogatóba megy Éjszakhonba, a hová megérkezvén közötté és Éjszakhon gazdája közt ily szóváltás esik :

„Hallod-e te Éjszak ura,
Nem volna-e az udvarba
A lovamnak árpa enni,
Én magamnak söröd inni?“

.
.

„Van biz' itten az udvarba
Hely lovadnak állania,
S nem tiltalak magadat sem,
Ha e házban léssz csendesen
Megállanod az ajtóban,
Erész alatt a pitvarban.“

Kuules Pohjolan isäntä,
Oisiko talossa tässä
Ohria orosen purra,
Olutta urohon juoa?“

.
.

„Ollevi talossa tässä
Tannerta orosen olla;
Eikä kielletä sinue
Jos olet siivolla tuvassa,
Oven suussa seisomasta
Oven suussa, orren alla.“

XXVII. r. 25—38. v.

2-or. Párbajban összecsapás előtt kardjaikat összemérék, a honnan a magyar közmondás „*karddal mérkőzni*.“ Ugyanis ezen ellenséges látogatásnak párbaj lett a vége, a mely mielőtt megkezdődött volna, kardjaikat összemérék, a minnek megtörténte után Lemminkäinen így szólott Ejszakhon urához:

„Kardod hosszabb egy kevésel, „Sinunpa pitempi miekka,
Első csapás tiéd, kezd el.“ Sinun eellä iskeminen.“

XXVII. r. 307—309. v.

3-or. A győztes Lemminkäinenről az mondatik, hogy Éjszak ura agyát úgy vágta le egy csapásra, *mint zöld répa nyers csiráját*, a mi maga is egészen magyaros, de az észjárati találkozás még bizonyosabbá válik Béla király névtelen jegyzőjének 8-ik fejezete ezen kifejezése által „*et tonsa capita Cumanorum Almi ducis milites mactabant tamquam crudas cucurbitas*.“

4-er. A magyar mesék között van egy, a melyben a meschőznek próba művek végzése adatik fel, a melyeket ha végrehajtani nem tud, fejét veszti, mely az udvaron való dombon levő századik karóra fog szúrattai, mivel már kilenczven kilencz karó el van látva a meschőshöz hasonló vakmerők pórúl járt fejeivel. Egészen ilyen sors várakozott Lemminkäinenre is, ha a párbajban legyőzetik.

Száz karó volt ott a halmon,
Ezer állott az udvaron;
Fők százával a karókon.
Egy van még fő nélkül való,

Sata oli seivästa mäellä;
Tuhat pystössä pihalla,
Saoin päitä seipähissä.
Yks on seiväs ilman päättä,

Fürge Lemminkäinen tehát
E szegénynek kaponyáját
Az udvarról kihurczolá,
S a karóra reá szúrá.

Tuop' on Lieto Lemminkäinen
Otti pään pojan pätöisen,
Kantoi kannon kartanolta,
Senki seipähän nenähän.

Magát az összeütközést csatának *sota* nevezék, a mi nyilván egy a magyar *csata* szóval, mivel a finneknek *cs*-jök épen úgy nincs, a mint a csángó magyarok sem tudják azt kimondani. Fegyvereik voltak a *kard* = miekka, *säily*, *tappara*, *nyíl* = nuoli, *lándzsa* = keihäs, ezek közül csak a *nuoli* = nyíl egyező a magyarral.

Az ekkép hadakozott férfiak magokat *uraknak* = férfiak, hő-söknek, finnül *wros*-nak nevezik vala; így nevezék az asszonyok is férjeiket, innen van a magyar népnél is azon szokás, hogy az asszonyok férjeiket uroknak híjják, mind e mai napiglan; nem mintha férjeiknek szolgálóik volnának, hanem csupán azért, mert e szó régenten annyit tett, mint férj, férfi; semmi esetre sem pedig nem volt az *úr* szónak *dominus* értelme, a szó e mai jelentésével nem is bírhatott, mivelhogy hiányzott az intézmény, mely ennek ily értelemben használására okúl szolgálhatott volna. Hadnagyaik igen is voltak, a hadak vagy nemzetségek fejei, de *úr* közöttök a mai értelemben nem volt, nem lehetett. A szolgálk kétfélék voltak: *orja* = harczi fogoly vagyis rabszolga, és *palkkalainen* béres, különbség nélkül használtatva férfi avagy női szolgálk jelölésére; a második nevezetes észjárati találkozás, mely egészen az őskorbéli intézményekből veszi eredetét akár a *béres* szó értelmét, akár a képzésnek a finnel egészen egyező alakját tekintjük. A mi a *hadúr* szót illeti, ez, tudjuk, hogy új szó, melyet őseink nem ismertek, azért nincs róla mit szólni.

A *hadnak* csekély változással egyértelmű szavai voltak a *nem* és *nemzetség*, melyek egyúttal a magyar *nemes* és *nemzetes* őseredeti magyar megtisztelő szavak értelmezésének valódi kulcsát szolgáltatják, melynek magyarázatául kínálkozó következő nevezetes helyet találunk a Kalevalában, hol Pohjola asszonya leányának férjhez mente alkalmával a lakadalmon jelen volt nemzeti tündér Osmotar mind a vőlegénynek, mind a menyasszonynak jövő életpályájokra igen szép és üdvös tanácsokat ad; a vőlegényt oktatta, így szól hozzá:

Ne is mondjad e leánykát,
Mí hófehér szép tubácskánk'

Ellös vainen neivistamme,
Tätä liina-linnustemme

Valamikép nemtelennek,
 Avagy nemzetségtelennek,
 Mivelhogy van ő nekie
 Nagy neme, fő nemzetsége;
 Véka babot ha vetnének
 Egy szem jutna mindeniknek,
 Véka lent ha elvetnének
 Egy szál jutna egynek-egynek.

Sanoko su'uttomaksi,
 Laatiko lajittomaksi!
 Onpa tällä neiollamme
 Suku suuri, laji laaja;
 Kappa ois kylveä papuja,
 Jyvä kullenki tulisi,
 Kappa panna pellavaista,
 Kuitu kullenki tulisi.

XXIV. r. 177—186. v.

A honnan igen szépen láthatjuk, hogy *nemesek*, *nemzetesek* az oly hadak voltak, melyek tagjaiknak számosabb, kiterjedtebb voltánál fogva másoknál erősebbek, hatalmasabbak, hadi vállalatok sikeres végrehajtására alkalmasabbak, és így tekintélyesek is voltak, a mennyiben ily fő nemzetségbe csakis vele egyaránt hatalmas hadak köthettek bele, s mérközhettek meg, a többiek pedig illő távol-ságban tartják vala tőle magokat. E tekintetben nevezetes felvilágosítást nyújt Lemminkäinennek nőrablási szándokkal való útrakészülődése Sáriba (= szigetre) az ottani fő nemzetséghez; ugyanis mielőtt útra kelne, anyja őt az odavaló utazásról minden áron leakarja beszélni.

Ne menj oda én fiacskám,
 Külömbekhez tenmagadnál
 Nem türnek meg azokba a
 Sáribeli főhadakba.

Ellös menkö poikaseni,
 Parempihin itseäsi,
 Ei suattane sinua
 Saaren suurehen sukuhun

XI. r. 69—72. v.

Nevezetes, hogy a finnek se az *úr szóra*, se a *nemesre* nem élnek ön szavaikkal, hanem a svédből kölcsönözött *herra* és *aatelinen* szavakat használják, a mi még jobban megerősít engem azon fen-nebb érvényesített nézetemben, hogy nem lévén űsidőkben sem a magyar, sem a finn népeknél oly nemesség, mint a minő a nyugati nemzeteknél, s a milyen a középkorban lassanként nálunk is kifejlett: az *úr* és *nemes* szavaknak sem lehetett más értelme, mint a mint ezt a Kalevalának fentidéztem helye megvilágosítja. Midőn pedig ezen intézmény nálunk is kifejlett, az akkor még tanácsko-zásaiban s közéletben kizárólag magyar nyelvet használt független magyar nemzet e fogalmak kifejezésére az *úr* és *nemes* saját eredeti szavait, mint legtisztességesebb kifejezésmódokat fogadta el; ellen-

ben a finn nép nem levén független, hanem más nép uralmától függő, bár épen nem szolgálai viszonyban élő nép, saját szavait elejtette, s azon nemzet szavait fogadta el, melytől az idegen szó jelölte viszonyokat elsajátította vala, egészen úgy, mint ez nálunk is megtörtént a *herczeg*, *gróf* és *báró* szavakkal.

A *nemes* szónak most adtam értelmezésével szoros összefüggésben van a *faj* = laji szó, úgy a magyar, mint a finn nyelvben, melyre nézve ezen nevezetes helyet találjuk a Kalevalában. Midőn Lemminkäinen Éjszakhon nagyurával kardot akar mérni, így szól hozzá :

Atyám sem félt vala előbb
A kardjával mérkőzöktől,
Fija faja váltazott voln'
Saját neme kifogyott voln'?

Eip' ennen minun isoni,
Miekka mittoja varannut,
Pojastako polvi muutui
Lapsesta laji väheni?

XXVII. r. 291—294. v.

a hol tehát Lemminkäinen atyja fajára hivatkozva, azt a hadi erény-nyel, vitézséggel, hősiebátorsággal egyértékűnek veszi. *Elfajulni* tehát anyyi, mint az atyja-birta erényeket elveszteni, s helyette más ahhoz nem hasonló erkölcsöket venni fel; a *fajtalan* szó pedig már olyant jelentett, a kinek az ősi erényekben már semmi része nem volt. Kiegészíti az utóbb mondottakat a magyar közmondás *külömb ember légy apádnál*, t. i. erényekben, s annak nemére, fajtájára nézve, mely közmondás egyébiránt a finben is megvan, s így hangzik: *Suopi miehen vertaiseksi, poikansa paremaks*, azaz magyarul: megengedjük másoknak hozzánk hasonlóknak, fiainknak különbnek is lenni, a hol, ha a külső alak nem is az szóról szóra, de az észjárat, s a közmondás szelleme egészen az.

[A Kalevalának a *nemes* szóra vonatkozólag tettem idézetnek második versében az a mit én hófehér tubácskának fordítottam, az eredeti szövegben *liina lintu* = len-vászón-madárkának mondatik, a minek megfelel a magyar *vászón-cseléd* kifejezés, melyhez a hasonlat a hó- vagy vászónfehérségtől van véve. A *vászón-cseléd* elnevezésben is korántsem a vászón, hanem annak hófehér színe a fő dolog. Mert tudnunk kell, hogy egész Éjszakhon a fehér szín különös előszeretetet és kegyelet tárgya, a mi nem volt különben őseinknél is; így fejr lovakat áldoztak, fejr lovakkal kedveskedtek Svatoplugnak is; ők magok is fejr magyarok voltak; fejr várakat építettek, a mint nevezik vala a fővárosokat: Székesfejrvárnak, Gyulafejr-

várnak; magát a nőnemet is megtisztelőleg fejér népnek, ami ugyanannyi, mint az árja népeknél a szépnem].

Kard. A múlt évben néhány hírlapunkban körútat tett egy nyilván a finn nemzet kisebbitésére felemlített tudósítás, miszerint eladó lányok férjhez mentökkor férjeik kivont kardját annak hüvelyébe belesapják. De e szokás a valóban hős finn nemzetnek, melyet a német történészek a harminczéves háborúban, melyben ezek a svéd nagy király hadseregének úgyszólván lelkét képezék, elneveztek horribile agmen hakka-palleorum-nak (hakka päälle finnül annyi mint magyarul üsdvágd), nem hogy kisebbségére nem szolgálhat, sőt ellenkezőleg a nemzet hősies szokásai erkölcsi bizonyítványául vehető. Minthogy pedig felemlítettet, helyén találok erre vonatkozólag is némi felvilágosítást nyújtani. A gyűrűvel való eljegyzés a keresztény vallás elterjedésével lett a népeknél általános. A finn szokás ennél régibb lehet, és semmi egyebet nem jelent, mint az elgyűrűzés, mely a férfinak nővel való egybekelését jelenti. Bővebb felvilágosításul szolgálhatnak a következők: Az eladó lányok általános neve a finneknél a *tupinen* melléknév, szóról szóra: *tokos*. Midőn a hüvelyes vetemények, sőt a gabona neműek is érni kezdenek, mondják nálunk, hogy tokosodnak; a tokos szó tehát itt átvitt értelemben szerepel és annyit tesz, mint érett. Mivel pedig a kard hüvelyének nevéül a finnben ugyanezen szó használtatik, valamint a magyarban, ha nem is a tok szó, de úgy növényekre, mint a kard tokjának nevére a *hüvely* szó, magát a kardot pedig szinte csak bajuszos és így érett hősök (parta-suut urohot) viselik vala: azért méltán választaték az az egybekelés jelképéül egy oly fontos és messze hordású és kihatású időpontban, a minő a férfúnak nővel való egybekelése. Midőn tehát a mennyasszony férje kardját annak hüvelyébe becsapta; ez semmi egyebet nem jelentett, mint a leánynak érettségét, tokosságát, és érdemes voltát kardhordó férfi nejevé feleségévé (puoliso) lehetni. A ki tehát e szokással valami időtlen feslettségi képzetet akarna összekötni, az nagyon csalódnék. Ugyanis az éjszaki népek ősidőkben kivétel nélkül rendkívül tisztá életökről, és az e feltételezte tartós épségről és hosszú életről voltak híresek. Olaus Magnus szerint bizonyos időkben a férj maga és neje közzé kardját szokta fektetni. Ily szokásnak a magyar mesékben is van nyoma. Arany László mese gyűjteményében van egy „Az aranyhajú hercegasszony“ című mese, melyben a meshős

maga és álnéje közzé a kardját fekteti, mely mesének őskori régiségére mutat, hogy a herczegnének „homlokán a nap volt, a mel-
lén a hold, a két orcáján meg két gyönyörű csillag, szóról szóra
úgy, a mint a Kalevalában Éjszakhon tündéri leányának. Ehhez még
azt is tudnunk kell, hogy a *kard* a finn népeknél oly kiváló tiszte-
let tárgya volt, hogy öntudatosnak tekintették, a kinek őrszelleme
van, a ki az őt viselő férfinak jó és rossz, szép, avagy dísztelen cse-
lekedeteinek tanuja és tudója, a ki a hőssel beszédbe is ered, meg-
dicséri, avagy megfeddi, sőt meg is bünteti őt, a mint ez Kullervo-
val is úgy a finn, mint eszt monda szerint, meg is történtnek adatik
elő a Kalevalában.

Egynejjűség. Családi életökben egynejjűek voltak, de nagy
okoknál fogva elváltak, különösen hűtlenség esetében, a mint ezt
láthatjuk a Kalevala azon helyéből, hol Lemminkäinen a neje áll-
hatatlanságán s vélt hűtlenségén felbosszankodva, más nőt akar
Éjszakhonból venni, de az anyja erről le akarja verni, így szólván:

Hisz neked itt van Kyllikkid,	Sull' on Kyllikki koissa,
Mint ott bárki különb ez itt;	Koti-nainen korkeampi;
Két nő máskép is szokatlan	Kamala on kaksi naista
Egy férfinak az ágyában.	Yhen miehen vuotehella.

XII. r. 119—122. v.

Tudjuk, hogy nem volt a dolog másképen őseinknél sem.

Nőrablás. Az őskori rendezetlen állapotok közepett nagyon
is könnyen megtörténhetek minden népnél az oly balesetek, a
milyen volt a görögöknél Oedipus, a finn-eszt népeknél a Kul-
lervo története, hogy közelrokonok egymást nem ismerve, szerel-
mi viszonyba keveredtek. Ilyesmit egy az erkölcsi tisztaságot bál-
ványozó nép az őket ért legnagyobb szerencsétlenségnek, örökös
gyalázatnak tekintett, azért feleségeiket többnyire rabolták, még
pedig mindig ellenséges törzsekből. Hogy a dolog nálunk sem volt
másképen, erről sz. István, és sz. László törvényeiből eléggé meg-
győződhetünk. Nyelvünkben van egy pajzán, s mivel eredetét ma
már nem tudjuk, homályos értelmű kifejezés, mely szerint nőkről
mondják, hogy *bevették a várát*; íme ez eredetileg semmi egyebet
nem jelentett, mint *nőrablást*. Így kérdezi Ilmarinen anyja Loviatar
a fiától, midőn ez Éjszakhon asszonya bájos leányát, mint feleségét,
haza hozta, hogy baj nélkül járt-e, s a leányt szép szerrel avagy

erővel rabolta-e, bevette-e a leány várát, falait ledöntötte-e? (Kalev. XXV. r. 89—100. v.). Összefüggésben látszik ezzel lenni egy másik közmondásunk, *várt leány várt talál*, melynek ősrégiségre úgy az elő-rimből, mint a cselekvőige múlt részesülőjéből következtethetünk. A Kalevala nem egy helyéből láthatólag a vár (linna) nálok, és minden valószínűség szerint őseinknél is, nem csak várát, erősséget, hanem általában lakhelyet, úgy lehet egy hadnak a tanyáját, fészket jelentette.

Áldomás. Mi az áldomást kizárólag ősi magyar szólásnak tartjuk, de ez a finnek és eszteknél is így van, s a mi több, mint Donner O. finn tudósnaak fennebb idéztem értekezéséből látom, ők is kizárólag finn szokásnak tartják, adásvevés, avagy más dolog bevégezete után áldomást (harjakaiset) inni. Tehát ezen jellemző szokás szinte közös velünk és a finn népekkel.

Tor. A Kalevalában nem találtam tor leírását, de e szokásnak általános divatára bizton következtethetünk a *Kanteletar* népdalgyűjtemény „*Egér tor*“ című költeményéből, a hol a nyúl az eget elötálálva, ezt kérdezi tőle: „Hová, hová egerecske, piczi lábaid szedegetve?“ Ez pedig azt feleli rá: „Szegény egér, hát én bizony vendégimet torra hívom, meghalt nekem két fiacskám a fülesztő kádba bukván“ stb. — *Búsuljon a ló, elég nagy a feje hozzá.* Már e csak magyar közmondás! de honnan veszi eredetét, aligha megfejti valaki pusztán a magyar nyelvvel. Nézzünk szét hát a Kalevalában, hátha találunk ott valamit, a miből ezt kimagyarázhatjuk. Csakugyan van is annak oly részlete, a melyből ennek keletkeztét gyönyörűen megérthetjük; s legérdekesebb a dologban az, hogy e közmondás mythologiai eredetű. Tudnunk kell ugyanis, a mint fentebb az istenekről szóltomban bővebben kifejtettem, hogy az altaji népek ősvallása a természetet csak úgy megnépesíti vala mindenféle őrszellemekkel, mint a görög-római; ezenkívül mindenféle lelki, és testi állapotokat jó avagy rossz szellemeknek képzelt, s képzeletében legtöbbsnyire meg is testesített, s így a búbánatot is, melyet szinte úgy még mai napig is a magyar nép a malomba visz, és lejárát; mely észjárát ismét talál egy másik finn szinte mythologiai kifejezés észjárataival, mely a betegségeket a Betegség-hegyre úzi *kiviä kivistämähän*, szóról szóra *köveket kőnozni*, vagyis morzsolni. Ott a betegség, itt a búbánat mindketten élő lényeknek képzeltek, s míg a finnek a betegséget kömorzsolni küldik, addig a magyar

nép a búbánatot örölteti meg. De álljanak itt a Kalevala XXII. runója 439—460. versei, a hol Éjszakasszonyának leánya menyegzője alkalmából ennek a szülői háztól való megválta feletti bánatát így fejezi ki:

„Az én gondom több sokkalta,
Mint kavics a gyors folyamba;
El se bírná egy paripa,
Bár vasalva jól a lába,
Én epesztő bánatomat
Én fekete gyász soromat.“

De egy gyerek így vigasztalja:

„Van is okod, mért búsulnod,
Szeri felett így aggódnod.
Add a búdat a lovaknak,
Gyászkod sötét szinczoczóknak,
A vas szájú hadd szorongjon
Nagy a feje hadd búsúljon.“

Azon módon Lemminkäinen is egyik hadjáratában eltévedvén aggódni kezdett, de elvégre táltossággal „gondjaiból paripákat bűvölgetett, ménlovakat feketéket, rossz napiból kantárt szerzett, titkos búból bajból nyeretget, veté magát a hátára, hóka lova derekára.“ Íme a fentebbi közmondás eredete; íme egy darab pagánykori finn-magyar hitrege. Hasonló ehhez eredetére nézve egy másik közmondásunk: *Ember fogad fogadást, eb a ki megállja*, melyet Dugonics Bocskai Istvántól eredetnek állít. E közmondás szinte ős időkből származik, és eredetét egy az ebről szöllő mesétől veszi, mely szerint az eb felfogadta valamihez nem nyulnia, de csakhamar megszegé a fogadást, innen finnül *syödi kunnionsa* (megenni a tisztességét) annyi, mint hazudni. Így a Kalevala IX. r. 320—221. versében a vas eredetéről az ócsárló igék (Raudan herjaus-sanat) célzással amaz ősrégi mesére ez fordul elő: *Megszakítád hitvány hited, s mint eb falád fel ten dicsed*. Őseink tehát e közmondást még őshazájokból hozták magokkal.

E két utóbbi közmondás fejtegetéséből tehát azt is láthatjuk, hogy az őshagyományok sokszor ezekben is keresnek és találnak menedéket. Lehetnek ilyenek többen is; ezúttal még csak egy sajtós közmondásra terjedek ki, a hol már, ha szóról szóra egyezést nem is, de kétségtelenül egyenlő észjáratra találunk, s a mely

egyszersmind mintegy példában mutatja fel előttünk, hogyan marad meg az észjárás még akkor is, midőn már az eredeti anyag részben vagy egészen elveszett. E közmondás így hangzik:

Kása nem étel, asszony nem ember, paripa nem kancza, és egész serege az ily látszólagos ellentéteknek. A finneknek szinte vannak ily tréfás ellentétek, és pedig: *lyány nem ember, kecske nem állat, kancza nem ló, kárász nem hal, kaszub nem edény, fazék nem üst stb.*, melyek közül egy-kettő még egyezést mutat, a többi már nem. Egyeznek még a következők:

Sanasta miestü, sarvesta härkä, magyarul: Embert a szaváról, ökröt a szarváról.

Pitkät hiukses, lyhyt mieli, magy.: Hosszú haj, rövid esze.

Ei kaikki kulta, mikä kiiltä, magy.: Nem mind arany, a mi fénylik.

Mistä hoikka siintä poikki, magy.: A kötél is ott szakadt, a hol legvékonyabb.

Siinä susi, missä mainitaan, magy.: Farkast emlegetnek, kert alatt kullog.

Paksumpi veri kuin vesi, magy.: Vér nem válik vízzé.

Itku pitkästä ilasta, magy.: Hosszú nevetésnek sírás a vége. Legyen az eszt közmondások közül is egy-kettő:

Kes vaest last lööb, selle käed lüvad lämbi (kämpi) jallad jämpi, szóról szóra: Ki az árvát bántja, nincs az olyannak szerencséje. A magyar közmondás ez: Verje meg az isten, ki az árvát bántja.

Küllab se parraneb enne ärra, kui sa naese võttad, meggyógyul az, mig megnősülsz, vagy férjhez mégy (gyermekeknek mondják a magyar anyák, mikor a kezöket megsértik).

Polle surma vasto egga rohto egga ohto, halál ellen nincs orvosság.

Puus on teise mehhe haigus, kiki legjobban tudja, hol szorít a csizmája.

Temmal on (*hea küne ammet*) hosszú körme (nálunk hosszú (*pikkad küned*) ujja) van, azaz lop.

Végül felhozott néhány összetett szót, a melyek hasonló észjáratot mutatnak.

A vogulból: *numi-tarom* = menny-ég, annyi mint isten, *aj-pi* = lyány-fi, annyi mint gyermek, *tale-tuj* = tél-nyár, annyi mint esztendő, *hol-sem* = orr-szem, annyi mint arczkép, *kvol-paul* = ház-

falu, annyi mint hon. A finn nyelvből *väki-valta* = erő-hatalom, *raha-karva* = szörbőr, annyi mint bundanemű, *kirves-kuokka* = sajátlag fejsze-kapa, annyi mint csákány-kapa, mert a csákány is, legalább alakjára, hasonlít a fejszéhez; *kyntäjä-kylväjä* = szántóvető, annyi mint földmivelő stb. A magyarból *épkéz-láb*, annyi mint egészséges, *szemfűl*, annyi mint nagyon figyelmes, *hírnév*, annyi mint tekintély, *szokás-mondás*, annyi mint közmondás, *példa-beszéd*, ugyanaz, *ok-mód*, annyi mint valamely nehéz dolognak nyitja, *csinbin*, annyi mint valamely ügy körülményei, *csinbog*, annyi mint fojtókötés, *ág-bog*, annyi mint ág-görbületek, *kéz-ügy*, annyi mint jó alkalom, *szer-szám*, annyi mint eszköz, *ügy-baj*, annyi mint nehézségek, *per-patvar*, annyi mint pereskedés, *bü-báj*, annyi mint varázslás, *idő-nap*, annyi mint időhatár, *hó-harmat*, annyi mint dér, *bü-bá-nat*, annyi mint nagykeserűség, *szántó-vető*, annyi mint földmivelő, *furó-faragó*, annyi mint fából dolgozó mesterember, *szó-beszéd*, annyi mint társalgás, *szószólás* = védelmezés, *hajl-bókolás*, annyi mint hízelkedés, *rugkapálás*, annyi mint erélyes ellenkezés, *járás-kelés*, annyi mint sétálás stb.

Szólanom kellenék még a népmesékről, de azok egy külön tanulmánynak lehetnek tárgyai.

BARNA FERDINÁND.

LATIN ÓDÁK SZEPESI IMRÉTŐL.

A *Nyelvtudományi Közlemények* nem csak a magyar nyelven írt szellemi termékekre figyelmeztetik az olvasó közönséget, hanem idegen nyelven megjelent munkákat is ellenőrködőleg vesznek tudomásul, s nem követik némely hírlapszerkesztők ama nézetét, hogy csak olyan tárgyokról írjanak a hírlapok, melyek az olvasó közönségnek tetszenek. Egyébiránt a tárgy, melyről írok, ha nem találkoznék is a nagy tömeg ízlésével, bizonyosan érdekelni fogja azokat, kik a latin nyelv iránt még mindig kegyelettel viseltetnek.

Szepesi Imre úr rövid idő alatt három latin ódát bocsátott közre, az egyiket a Magyar Akadémia palotájának megnyitási ünnepélyére, a másikat gr. Dessewffy Emil, a harmadikat Scitovszky János halálára.

A második ódát *lessus*-nak nevezi. De a rómaiaknál *lessus* gyászujjongást, gyászszivítást, temetési jajgatást jelentett, melyről említést tesznek a XII tábla törvényei: *mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento*. E *lessus*-ra vonatkoznak Cicero szavai a Tusculani Vitatkozásokban (II. 23, 55): „ingemiscere nonnunquam viro concessum est, idque raro; *ejulatus* ne mulieri quidem. Et hic nimirum est *fletus*, quem duodecim tabulae in funeribus adhiberi vetuerunt.“

Semmikép sem illik tehát a híres férfiak emlékére írt gyászdalt *lessus*-nak nevezni, és pedig annál kevésbbé, mivel a sivító nők, az úgynevezett *praeeficae*, pénzért fogadtattak, hogy ordítva rimázkodjanak. Sírásuk tehát csak színlelt volt, mely semmi rokonságbán sem állt a szívből fakadó fájdalommal.

Ennélfogva haladásnak kell tekinteni szerző úr részéről azt, hogy a boldogult Scitovszky halálára írt ódát nem nevezi többé

lessus-nak, hanem *epicedion*-nak. De ez a görög szó csak egyszer fordul talán elő a római irodalomban, és pedig Statius *Silvae* című költeményében, a ki az I-ső században élt Kr. u. Hozzájárúl, hogy Servius szerint (*ad Virg. eclog. 5, 14.*) az *epicedion* olyan gyász-dal, melyet a még el nem temetett halottra írtak. Czélszerűbb volt volna tehát e görög szó helyett egy latin kifejezést használni, melyel az aranykoru római írók szoktak élni, minő például: *cantus lugubris, carmen ferale.*

Maga az *epicedion* így kezdődik:

Luges, et merito vocibus ingemis
Ac desideriiis, Istrogranum, piis.

Az *ingemo, ingemisco* mindig valamely balsorsot, csapást, szenvedést, kellemetlenséget kifejező dativussal vagy ablativussal szokott összeillesztetni; például: *ingemens laboribus* (Horat. Epod. 5, 31). *Num fletu ingemuit nostro?* (Virg. Aen. IV, 369). *Depresso incipiat iam tum mihi taurus aratro Ingemere.* (Virg. Georg. I, 46). *Propriis ingemuisse malis.* (Ovid.)

Ebből már látszik, hogy a *piis desideriiis ingemis* meg nem egyeztethető a *classicus* nyelv szellemével. Én tehát így írtam volna a kérdéses verseket:

Luges, et subitis casibus ingemis,
Orbum deliciis, Istrogranum, tuis.

A 3-ik versszakban olvassuk: *Arent iam labra mellibus.* Vajjon mézzel vagy méztől száradnak, szomjaznak az ajkak? Ovidius mondja: *siccis humus aret arenis* azaz: a föld száraz homoktól aszík, szomjas. Ennek van értelme; de épen azért szerző úr kifejezése értelmetlen. Én tehát így mondanám: *Jamjam melle carent labra.*

A 8-ik versszak így hangzik:

Factis ille quidem, justa cui modo
Devoti facimus, grandibus incubat,
Quae nostris oculis, visio queis brevis,
Sublatum altius efferunt.

A látást prózában és kötött nyelvben inkább *visus* mint *visio* által fejezték ki a rómaiak; mert *visio* látványt jelent. Azután *visio queis brevis* latintalan kifejezés; mert a rómaiak a szemek rövidlátásának jelölésére ilyen kifejezéseket használtak: *oculis non satis*

prospicit; — visus alicujus in proximo deficit; — non longe videt; nisi prope admota non cernit; — parum prospiciunt oculi. — Következöleg így írtam volna e stropha 3-ik és 4-ik versét:

Quae nostris oculis prospicientibus
Non longe altius efferunt.

Vagy:

Quae nostris oculis, proxima qui modo
Cernunt, altius efferunt.

A 9-ik versszakban folytatja szerző úr:

Hic certo posuit vera animi bona
Lucro, quae superant fata necis gravi
Carnis libera vinculo.

A rómaiak nem mondták *lucro ponere*, hanem *ponere in lucro* vagy *lucro apponere* (nyereségnek tartani); mint Horatius: *quem Fors dierum cunque dabit, lucro apponere*. Vagy Cicero szerint (fam. 7, 25): *id ego in lucris pono*.

Továbbá *fata necis* szószaporítás, mert a *neq* is *fatum*. A *vinculum*-hoz pedig szükségtelen a *grave* melléknevet adni, mivel ez magától értetődik. S valóban a római költők nem is használtak ilyen fölösleges mellékszót a *vinculum* mellett. Például: *Hic fessas non vincula naves ulla tenent.* (Virg.). *Hic tibi, nate, prius vinclis capiundus.* (U. a.). *Teneras arcebant vincula palmas.* (U. a.). *Imperio premit ac vinclis et carcere frenat.* (U. a.). *Sanguinis et cari vincula rupit amor.* (Propert.). *Minatus urbi vincula.* (Horat.). *Effugiet tamen haec sceleratus vincula Proteus* (U. o.). *Quem neque pauperies, neque mors, neque vincula terrent.* (U. o.).

Innen egyszersmind az is látszik, hogy a költők csak a többes számban szerették használni a *vinculum* szót. Ennélfogva így változtatnám az idézett verseket:

Hic certo apposuit vera animi bona
Lucro, quae superant fata ferocia,
Carnis libera vinculis.

Vagy, hogy caesura is legyen az utolsó versben:

Vinclis corporeis procul.

A 13-ik versszakban olvassuk: *aedes praesuleas canat*. Azonban *praesuleus* nem latin szó. A latinban csak három főnév van,

mely *ul*-ra végződik, t. i. *consul, exul, praesul*. De *consul*-ból és *exul*-ból képeztetik *consularis, exularis*, nem pedig *consuleus, exuleus*; tehát *praesuleus*-t sem szabad képezni; és pedig annál kevésbé, mert az *eus* végzetű melléknevek az anyagot jelölik, melyből valami áll, s némelykor a hasonlóságot is, mint *aureus, argenteus, ferreus* (a mi aranyból, ezüstből, vashból van); *igneus* (tűzből való, tüzes, tűzszínű); *roseus* (rózsából való, rózsaszínű). E szerint *aedes praesuleas canat* annyi, mint: énekelje a főpaphból csinált, a főpapszínű, a főpaphoz hasonló épületet.

Azért így lehetne változtatni a verset: *aedes pontificis canat*.

A 15-ik szak e két versében:

Romam vadit et evanida jura sic

Priscis juribus asserit,

először azt a hibát látom, hogy az első versben nincsen caesura. Azután *evanidus* annyi, mint mulékony, változékony. Már pedig a boldogult primás nem tartotta mulékonyoknak a jogait, különben nem követelte volna vissza. Továbbá *asserit* alatt nem érthet más szerző úr, mint *vindicat, tuetur, defendit*. Furcsa gondolat tehát, hogy a primás az elvesztett jogokat, melyek természetesen régiek voltak, régi jogok által védelmezze. Én tehát így módosítanám e két verset:

Romam tentat iter, perditia juraque

Regni legibus asserit.

Vagy még erősebben:

Romam tentat iter, juraque concuti

Dicit per vetitum nefas.

A Magyar Akadémia palotájára írt ódát így kezdi:

Tandem reident vertice candido

Sacrata Musis templa.

Ez valótlan; mert a palotának nincsen fehér teteje, hanem sötét bádoggal van befedve. A *candidus* melléknév tehát itt helytelenül köttetik össze a *vertex*-szel. Ennek folytán így változtatnám a verset:

En astra tandem verticibus petunt

Sacrata Musis templa.

Még nagyobb valótlanságot mond szerző úr ugyanezen óda következő verseiben :

Sane! profundo quae legit in sinu
Natura, mater condere provida,
Promuntur e mentis caverna.

Tehát a mi a természet mély keblében el van rejtve, azt kihúzzuk, kivisszük, napfényre hozzuk az ész barlangjából! Ugyan lehetséges-e, hogy a föld gyomrában rejlő aranyat, ezüstöt az ész barlangjából vegyük ki? Szerző úr bizonyosan azt akarta mondani, hogy az ész vezérlete mellett, vagy is a tudomány segítségével ásuk ki azt, a mi a föld magában rejt. De ezt semmiféle okszerű metaphora által nem lehet így kifejezni, hogy az ész barlangjából vagy üregéből meritjük azt, a mi a föld mélyében van; mert a mi ott van eltemetve, az nem lehet az ész barlangjában.

A *promo* igének egy jelentése sem alkalmazatos arra, a mit szerző úr tulajdonképen akart kifejezni; mert a *promo* jelentése :

1-ör. Kivenni, kihozni, elővenni; például: *Eque sagittifera prompsit duo tela pharetra.* (Ovid.).

2-ör. Kijelenteni, fölfedezni, megmagyarázni, elbeszélni, mint: *promendo quae acta essent.* (Livius). *Romae dulce diu fuit clienti promere jura.* (Horat.). Már pedig az ész barlangja nem jelentheti ki, nem fedezheti föl, nem magyarázhatja meg, nem beszélheti el, hogy mit rejt a föld; mert ezt csak a bányászat, földészet teheti.

3-ör. Költőileg: észrevehetővé tenni, előhozni; például: *gemitus de pectore promit.* (Martial.).

4-er. Szintén költőileg: mutatni; mint: *Alme Sol, cursu nitido diem qui promis et celas.* (Horat.). De mutathatja-e az ész barlangja azt, a mi a földben rejtve van? Nem? mert ezt nem lehet *a priori* megtudni, minthogy a bányászat és földészet tapasztalati tudományok.

5-ör. Képletileg: alkalmazni, használni, elővenni; mint: *nunc illas promite vires, nunc animos.* (Virg.). De lehet-e az ész barlangjából azt alkalmazni, használni, elővenni, a mi a föld gyomrában van?

6-ör. Kiemelni; például: *insignem attenuat deus, obscura promens.* (Horat.). Ezt sem teheti az ész barlangja.

Akármiképen akarjunk is tehát kedvezni szerző úr versének,

mindig azt látjuk, hogy az lehetlenséget állít. Végre a *mentis caverna* részint hallatlan, részint helytelen kifejezés. Hallatlan, mert a *classicusoknál* előfordúlnak ugyan ilyen kifejezések: *caverna navigii*, *arboris*, *vasorum*, *cavernae coeli* (égboltozat), de soha sem *mentis caverna*. Helytelen azért, mert átvitt értelemben a *caverna* annyi mint az állatok hátulsó lyuka, női szemérem-rész, alfelek. *Deglubit, fellat, molitur per utramque cavernam.* (Auson.).

De *tegit in sinu* sem latinus kifejezés ugyanabban a versszakban; mert *tego* ablativussal használtatik ugyan, de *in* nélkül; például: *ferae latibulis se tegunt.* (Cicero). — *tegitur sepulchro.* (Lucan.); — *sit tibi terra levis mollique tegaris arena.* (Martial.); — *corpus humo patiare tegi.* (Virg.); — *ossaque lecta cado texit Corynaeus aëno.* (U. a.); — *longe illi dea mater erit, quae nube fugacem feminea tegat.* (U. a.); — *consilium vultu tegit ac spem fronte serenat* (U. a.).

Ennélfogva így változtatnám a kérdéses verseket:

Sane profundo quae tenet in sinu
Natura, mater condere provida,
Haec arte mira protrahuntur.

Ugyanezen ódában mondja szerző úr: *barbaries, ruditasque cedunt.* Ez azért esik kifogás alá, mivel a *ruditas* szó csak Florus történeteiben fordul elő a II-ik században Kr. u.; de a római költők nem használták, hanem *feritas*, *asperitas* által fejezték ki. Következéleg jobb volna így a vers: *barbaries, feritasque cedunt.* Miután azonban *barbaries* és *feritas* ugyanegy, azért így is lehetne írni a verset: *barbaries inamoena cedit.*

Ugyanott olvassuk: „sunt qui gentium facta, jura, mores, ritus, leges *elucubrant*es.“

Az *elucubro* annyit tesz, mint *éjjel világosságnál kidolgozni*, például beszédet, könyvet, levelet; de csak a prózai íróknál fordul elő. Szerző úr pedig azt akarta mondani, hogy vannak, kik a régi dolgokat fürkészik, tanulják, tanítják. Természetes, hogy ennek nem kell csak éjjel világítás mellett történnie. Azért jobb volna a *docte docentes* vagy *docte indicantes.*

A *lessus*-ban helytelen mythologiai alkalmazást is találunk. Szerző úr ugyanis szemére hányja a halálnak, hogy gróf Dessewffy Emilt

haud enatandas proripis ad Phlegethontis undas. Ó tehát, nem tudom miért, az akadémia volt elnökét az elkárhozott gonosztevők poklába helyezi! Mily nagy vigyázatlanság! Meg kellett volna gondolnia, hogy az alvilágnak két osztálya van: egyik a jók, másik a gonoszok számára; hogy az előbbi az Elysium, a másik a Tartarus, s hogy ezt körvezi a lánghullámu Phlegethon, a mint ezt olvashatni Virgil Aeneisében (VI, 540. s köv. vv.):

Hic locus est, partes ubi se via findit in ambas:
 Dexterâ, quae Ditis magni sub moenia tendit;
 Hac iter Elysium nobis: at laeva malorum
 Exercet poenas, et ad impia Tartara mittit. —
 Respicit Aeneas subito, et sub rupe sinistra
 Moenia lata videt, triplici circumdata muro,
 Quae rapidus flammis ambit torrentibus amnis,
 Tartareus Phlegethon.

E helytelenséget még fokozza is szerző úr, azt mondván gr. Dessewffyról:

Quae torva vultu Tisiphone graves
 Suscendit iras?

Tisiphone a gyilkosok, gonosztevők üldöző furiája volt, kikre borzasztólag haragudott. Így olvassuk Virgil Aeneisében (VI, 570):

Continuo sotes ultrix accincta flagello
 Tisiphone quatit insultans.

Maga a neve is (*τίω* és *φόρος*-ból) mutatja, hogy ő a gyilkolások bosszúló istennője volt. *Caedium vindex, ultrix*. Miért haragudott volna tehát Tisiphone gróf Dessewffy Emilre? Hiszen ő nem volt sem gyilkos, sem gonosztevő.

Csak ilyen helytelen mythologiai alkalmazás okozta azt, hogy szerző úr önmagával jött ellenmondásba. Ugyanis az utolsó előtti versszakban, megfélekedzván már arról, hogy gróf Dessewffyt Phlegethon hullámai által ragadtatta el, melyekből nem lehet kiúszni, egyszerre azt mondja róla: *Jam victor altis invehitur polis*. Tehát a pokolból, honnan nincs szabadulás sem pogány sem keresztény értelemben, s a hová nem is kellett volna gr. Dessewffyt taszítania, most a mennyországba teszi át. Merész ugrás, melyet a költészet sem enged meg, daczára annak, hogy *cuncta licet stultis, pictoribus atque poëtis*.

Megbirálván e három alkalmi ódát, nem ajánlhatom eléggé azoknak, kik latinúl írnak, a scepticismust. Ha az író nem vesz magának fáradságot, minden szóról, melyet használ, meggyőződni, hogy az valóban latin, azaz, classicus latinságu, könnyen fog oly szókat használni, melyek vagy más értelemben használtattak a rómaiaknál, vagy nem léteznek a latin nyelvben, vagy pedig csak később képeztettek, midőn a latin nyelv már megszűnt egy élő nép nyelve lenni. Az ilyen szóknak lehet ugyan jogosúltságuk olyan tudományokban, melyek még nem voltak kifejlődve a rómaiaknál, vagy olyan eszmék kifejezésére, melyek az újabb kor szüleményei, ha t. i. a latin nyelv szelleme szerint vannak képeztetve: de nem költeményekben, vagy a régi korra vonatkozó értekezésekben, melyek által az illetők a tiszta latinságban való jártasságukról akarnak bizonyítékot nyújtani a világnak.

E tekintetben kifogás alá esik a szerző úrnak amaz értekezése is, melynek czíme: *de utilitate linguae Graecae*. Ott az erkölcsi jellemet *character*-nek nevezi: jóllehet a római classicusok a *character* által az állatokra sütött ismertető jelt fejezték ki, például: *his diebus maturi agni et reliqui fetus pecudum caractere signari debent*. (Colum. 11, 2); — azután az előadási modort, az irány minőségét. Cicero nem is írja latin, hanem görög betűkkel e szót, s nem is használja soha az erkölcsi jellem kifejezésére. *Sed in omni re difficillimum est formam, quae χαρακτήρ Graece dicitur, exponere optimi, quod aliud aliis videtur optimum*. (Orator. 36. §.). *Sed jam forma ipsa restat et χαρακτήρ ille qui dicitur*. (U. o. 134. §.).

Az erkölcsi jellemet a római írók *naturae habitus, mores, indoles animi ingenique, natura moresque* által fejezték ki.

Secundum certas regulas szintén nem classicus kifejezés, mert a remekírók csak egyes számban használták a *regula* szót, ha szabályt jelentett, például: *regula juris* (Cic.); — *regula, ad quam iudicia rerum diriguntur* (U. a.); — *adsit regula, peccatis quae poenas irroget aequas*. (Horat.); — *si praeceptorum verborum regula constet*. (Juvenal). Csak a későbbi, nem classicus, nyelvészek, törvénytudók s egyházi írók használták többes számban is. Ha a classicusoknál többes számban fordul elő, akkor vonalozó eszközt, vas rudakat jelent.

Gazophylacium sem helyeselhető; mert egy római írónál sem fordul elő, hanem helyette *thesaurus, aerarium* volt használatban.

A görögöknél is csak az I-ső században Kr. u. kezdték használni a *gazophylaciüm* szót. De azért nem nyert polgárjogot a rómaiaknál, hanem csak későbbi írónál találjuk némelykor, kik már nem voltak, származásukra nézve, latinok.

A történelmi fejlődést *evolutio historica* által fejezi ki a szerző úr, a mi ismét hiba; mert az *evolutio* az írott tekercek felütéséről, munkák olvasásáról mondatott; például: *quid historia cognitioque rerum, quid poëtarum evolutio?* (Cic. de fin. I, 7.)

A rómaiak a fejlődést *progressus, progressio, processus, gradus* által fejezték ki. Így mondja Cicero: *omnium virtutum et originem et progressionem persequi* (de fin. IV, 7, 18). *Gradus tuos et quasi processus dicendi studeo cognoscere.* (Brut. 65, 232.)

Birálatomat befejezem egy szerény indítvánnyal.

Ha valaki rászánja magát latinul írni, nem volna-e czélszerűbb, alkalmi ódák helyett, melyek úgy is csak ephemer becstiek, magyar irodalmunkból kiválasztani olyan remek darabokat, melyek római versmértékben vannak írva, hogy azokat szép, szabatos, tiszta latinságu versekben kifejezze? S nem lehetne-e prózai irodalmunkból is a legkiválóbb termékeket latin prózára fordítani?

Ha a latin philologia tanárai ilyen dolgozatokkal lépnének föl a gymnasiumi tudósítványokban, melyeket a külföldi tanintézeteknek is el kellene küldeni, vagy ha ilyenmü fordításait külföldi szaklapokban is bocsátának közre, fontos szolgálatot tennének hazánknak, mert messze hazánk határain túl is figyelmet és rokonszenvet kelthetnének föl irodalmunk iránt, mi által közvetve nemzeti ügyünk is nyerhetne valamit a külföldnek mindennemü tekintélyei részéről.

Ha a németek nem tartják fölöslegesnek, Schillerből és Göthéből különféle folyóiratokban időnkint latin fordításokat közleni, miért ne tegyék ezt nálunk is a hivatottak?

TÉLFY JÁNOS.

A GYÖKÖK ELMÉLETÉRŐL.

(Székfoglaló előadás.)

Tekintetes Akadémia!

Fogadja a tekintetes Akadémia melegen érzett köszönetem kifejezését azon nagy kitüntetéséért, melyben részesített, midőn érdeműs tagjainak díszes névsorába elnézőleg az én nevemet is bejegyezte. Mennél kevesebb pontban érintkezik valamely tudomány a gyakorlati élettel, annál több bátorításra van szüksége egyesek és tudományos egyletek részéről. Igaz, hogy a tudomány célja magában a tudományban rejlik, az alkalmazás mellékdolog a fő cél tekintve; igaz, hogy a fő jutalmazás magában a tudományban található fel, hogy az eredmény, melyhez érünk, egyjárást a megjutalmazás, s hogy a vizsgálódás maga előlegez a jutalomból: mindazáltal a külső tényezőknek szerencsés összemunkálódása nélkül kétséges és ritka az eredmény; ez nyújt segílyt a félút másik felének elérésére. Az égő homoksivatagokban hány pályázót nem temet el a szamum szele, mielőtt a kívánt pálmaoazisba érhetett volna. Jeltelen hantok alatt korszakunk hány jelese nyughatik?!

A helyeslő szózat a tavaszi nap melegsége, mely érlel; a közöny a dér, mely fagyaszt.

Székfoglaló előadásom tárgyát a képzéstan első fejezete, ú. m. a gyökök képezik.

A *gyökökkel*, alakulásokkal, értelmökkel tulajdonkép a szótár foglalkozik. Mindazonáltal a képzéstannak is első, visszautasíthatlan feladata a gyökalkulás tárgyalásába ereszkedni, mivel a szóképzés a gyökalkalokból indul ki s azoktól el nem választható. Másodsor, a minden nyelvtannak bevezetésül szolgáló nyelvtörténetnek is egyik

fő feladata a gyökökre való visszapillantás. A *gyök* a szónak való-
ságos csirája, az elvetett mag, melyből ez kikelt. Ezen csira, benső
meggyőződés szerint, valamikor egyedül létezett, — létezett tehát
nem a nyelvészet abstractiója könnyebb átnézet, az egymáshoz
tartozó alakok egymás mellé s egy közös gyök alá való rendelés
végett. Jól mondja Severini, a chinai nyelv kitünő ismerője: való-
ságos csoda volna, ha a gyök és szó, anya és leány, iker testvérek
volnának.

A szerves úgy mint a szervetlen világ változatokon megy át,
s a változatok összegét fejlődésnek nevezzük. A fejlődés törvénye
kizárja annak lehetőségét, hogy egy teljesen felfegyverzett Minerva
ugorjon Juppiter fejéből. Minden fejlődés rövidebb-hosszabb időt
kiván. Azon időben, melyben a fejlődés egyik előbbi alakulását
érte el, az utóbbi tényleg még nem létezik. Az átmenetel az előb-
beniről az utóbbira egy soha ki nem maradó sorrendet mutat. Saltus
non datur in natura. A természet fejlődése nem bűvész-mutatvány,
örök érvényű törvényének a nyelvképzés is meghódol. A lángeszű
Heyse némely okoskodásától félrevezetve azt monhatná valaki, hogy
valamint a mag a földben rejlik s felületén csak is növényt látunk,
úgy a gyök se létezhetett soha a lélek mélységén felül. Ha ez ál-
lana, kétféle fogalom, kétféle gondolatnak kellene az egységes lé-
lekben egymás mellett megférnie, mely állítás ellen az eddigi lélek-
tan óvást emel. Különben is nehéz a jozan ész kívánalmaival oly
elméletet megegyeztetni, mely gyöknek soha nem hangzott hang-
anyagot fogad el, — nehéz itt „*contradictio in adjecto*“-t nem látni.
Hangzat, mely nem hangzik, különös egy ellentét!

Burnouf Emil egy igen érdekes cikkében ezen cím alatt:
„a nyelvtudomány“ miután szemlájében a nyelvképzés három kor-
szakán végig ment, így ír: „A nyelvcsaládok, korszakaikban válto-
zásnak vannak alávetve. Egy tekintet valamennyi nyelvre meggyőz,
hogy jelenleg minden fejlődési korszak földünk területén képviselve
van. A régi chinai nyelv azon korszakot képviseli, melyet Müller
Miksa gyökkorszaknak nevez; az újabb chinaiban már némi össze-
tétel, az alakképzés zsengéje vehető észre. Ezen nyelvéllapot és a
jelenlegi török nyelv közt a turáni nyelvek hosszú sorozata terül el,
a nyelvviszonyok minden közbeeső sajátságát mutatva. Maga a török
nyelv mind inkább s inkább érzi azon törvény befolyását, mely egy
nyelvet fajából egy másik fajra térít át, ez esetben a hajtogató nyel-

vekére. Magok a flexiós nyelvek is magok közt változatosságot mutatnak. A szanszkrit közelebb van egy régibb nyelvállapothoz, mint azon tájszólások, melyek belőle támadtak, a páli, a hindosztáni és más; az olasz közelebb áll a latinhoz mint a francia. A három nagy fejlődési korszak nincs határozottan körülírva, sőt inkább érintkeznek egymással (ezen három korszak tudvalévőleg a gyökkorszak, az agglutinatio és flexio korszaka); úgy kell őket tekinteni, mint mérnöki megjelzést, melyre a felmért területnek nincs többé szűksége.“ A nyelvek átnézete a polgárosultság és közművelődés elterjedésével hasonlítható össze. Úgy a közművelődés mint a nyelvfejlődés ilyen vagy olyan feltűnését, régibb vagy újabb arczképét a jelenben is szemléljük. Így volt ez a múltban is. Ugyanegy időben némely nemzet kö-, másik bronzkorát élte. A míg Krisztus Urunk sz. e. 2—3000 évvel némely nemzet több jelenkorit múlt felül közművelődésében, különböző néptörzsek 15—20 század óta napjainkig a kőkort túl nem haladták. Szép az, mit Burnouf Emil előbb említett értekezésében folytatólag mond: „a nyelvek átnézete egy a csillagos éghez hasonló látványt nyújt. A távcső helyes számolás kíséretében a képzés különböző fokain álló világokat fedez fel, a ködnemű anyaghalmazok és üstökösektől kezdve, melyeknek cosmicus anyaga egyenlő elemekből álló homogén tömeget mutat, egész a kihűlt földdekig, és azon tömérdek sok apró bolygócskáig, melyek a téren végig futva a nagyobbakra zuhannak. Ezen két véglet közt mintegy közepet tartanak azon gyűrűalakú ködnemű anyaghalmazok, melyek közül már némelyik az őket képző anyag-részletekre vonzást gyakorló középponttal bír, továbbá a sugárzó napok bolygóikkal, végre darabantaikkal, gyűrűikkel a napok körül forgó bolygórendszerek. Nincsen már ma csillagász, ki el ne ismerné, hogy ezen darabantok, ezen földdek, ezen napok és mind az a mit tartalmaznak, kezdetben cosmicus anyaghalmazok, a térben porszemek gyanánt szerte szélyel hintett anyag-tömegek voltak.“ —

A nyelvészetet ily szempontból nézve nem sorozhatjuk a történelmi tudományok közé. Úgy a világ-történet mint az egyes népek története az emberi szabad akarat műve. Nem lehet a történetet se Thierssel vagy Mignettel a fatalismus, se Bossuettel a gondviselés tartós művének tartani. Már pedig a nyelv és a gondolat rúgója sem önkény, sem szabad akarat, mind kettőnek elv oka a lélek benső szükségében rejlik. Fejlődése a természetországéval egyez meg, nem a tör-

ténetével koronkénti visszahanyatlásával, elé- és hátralépésével, hullámzásával. A szó a gondolat hangokban való kifejezése lévén, a nyelv a gondolattal együtt minden önkénytől független. A gondolat tárgya ép úgy lehet a való, mint a valótlan; ámde magának a gondolatnak elemei se meg nem fogyaszthatók, se meg nem toldhatók; az új gondolat nem áll új elemekből, az új gondolat a régi újabban meghatározva, vagy pedig a régi fogalmak új összetétele. Új törvényt hozhatnak az egyesek, látunk vallásalapítókat feltámadni, az erkölcsi intézkedések nemesíthetők, az erkölcsi érzés meggyengíthető, a megindult mozgalom lecsillapítható, a mozgalom tüze felszítható, mind ez lehet, történik: ámde az alapfogalmak állandóknak maradnak, az új fogalom a régi újabban meghatározva, a gondolat elemei változhatlanok, törvényeit új törvénykönyv nem szabályozza, új gyök nem teremthető. Tudásunknak a tudott tárggyal való teljes egyezésére új gyökökre nincs szükség. A régi eszközök újabb kezelésmódja tudásunk határait minden oldalról kiszélesítheti. A régi eszközöket szó-összetétel, képzés és metaphora tökéletesíti. Az előrehaladó tudomány a fogalmak eredeti értelmét megváltoztathatja, egy szónak egész története lehet*), új képzőragokkal látható el, összetett fogalmat összetétel fejezhet ki: ám de az eredeti fogalmak és gyökök nem szaporíthatók. Ez ép oly kevésbé lehetséges, mint Pythagorasnak sem volt hatalmában a szavak neveit itt-ott megváltoztatni, a bölcsészet kívánalmaival megegyeztetni. Visdelou keleti könyvtárának mellékletében egy Un-Heu nevű chinai császárné több rendbeli bűneit felszámítván, úgymint férj-, testvér-, gyermekgyilkosságot, mondja, hogy e császárné a bűnlajstromot avval tetézte, hogy egy rendeletet köröztetett országszerte, melynek értelmében nem császárnénak, hanem császárnak lesz ezentúl nevezendő. A nyelvek szókincese képzés (képző ragok) és összetétel által gyarapítható; egy szó átvitt értelemben több fogalmat jelenthet. A nyelvanalógiával megegyező szóképzés a fogalom kiszabását hüven érzékíti. Azon új szó, mely a nyelv hazai földén támad, éltető nedvét ezen talajból szívja. Vaugelas *'pudeur'* Corneille *'invaincu'* szavai valamint a magyar *erény, elv, előny* szavak a polgárjogot csak hamar megnyerték.

Az ítélet az értelem megmásíthatlan eljárása, melynek alany

*) Például szolgálja a λόγος, eredetétől kereszttyén értelméig kísérve.

és állítmány a tartalma. A bal itéletet kiigazíthatja a helyes itélet, ámde mind kettő egy és ugyanazon eljáráson alapszik. Egyfelől a fogalom és gyök, másfelől az itélet és mondat képezik a mozgékony felszín szilárd alapját. Talán hosszúra nyúlt elmélkedésünk végeredménye, hogy alapfogalmak, illetőleg egyszerű fogalmak felfedezése s új gyökök teremtése egyformán lehetetlen. A physikának azon fejezete, mely az electricismust és magnetismust tárgyalja, ezen tudománynak újabb kibővülése, e két erő neve azonban két régi görög szó (*ἤλεκτρον* tudvalévőleg borostyánköt tesz). Az ember az ismeretlent az ismeretesre viszonyítja. Ez az emberi gondolat természetében rejlik.

A gyökök számra nézve nem szaporodtak, sőt inkább apadtak. Ez az a pont, melyre Müller Miksa nagyobb súlyt fektethetett volna. Valamint a Darwin elmélet szerint a „natural selection“ következtében a kevesebbé fejlett organismus a fejlettebb elől háttérbe szorult, s utóbb egészen kipusztult, úgy itt is eliminatio következett be, mely több gyöknek került életébe. Az egy nyelvet kisebb-nagyobb különbséggel beszéllő nyelvvidékek egymáshoz közelebb viszonyba lépvn, a homonymoknak elég nagy száma gyült össze, melyek közül a legtalálóbba a kevesebbé életrevalót a közhasználatból kiszorította. Ezt mutatja a görög nyelv példája.

A gyököket már Aristoteles helyesen osztályozta két osztályba; az egyik osztályt a „*ῥαυὰ ἰσημαντικά*“, a másikat a „*ῥαυὰ ἄσημοι*“ képezik. Boppnak két osztálya: a névmási és verbalis gyökök. Az utóbbi a névgyökök osztályának is lehet nevezni (radices nominales). A görög bölcsészet valóban eléggé nem méltányolható általunk; bámulat fog el, midőn a tárgyak összebonyolított fonalainak kibonyolításához hozzá fogni látjuk. A jelenlegi bölcsészet alig ismer kérdést, melyet már a görögök fel ne állítottak volna, ha bár mind azokat meg nem fejtették is. Mily sokat fejtettek meg helyesen a lángész azon kiváló tehetségénél fogva, mely a későbbi kor tudományának eredményéből birtokosának bőkezűen előlegez, megismerteti vele a majd egyszer napfényre kerülő igazságot. A névgyökök a külvilág tárgyait nevezik meg, illetőleg a szemlélet tárgyait. Ezen gyökök képezik a nyelvanyagot. Mind az, a mit szemlélünk, vagy állandónak látszik a térben, vagy mulandónak az időben. A szemlélethez ennél fogva két abstractio járul, ú. m. a tér és idő, s ezeknek hozzájárulásával válik a szemlélet fogalommá, illetőleg

szóvá, legeslegelőbb gyökké. Ennélfogva a nomen és verbum egyforma régi, s nem lehet azok nézetét pártfogolni, kik az egyik vagy másik elsőszülöttségét vitatják. Úgy gondolom, hogy épen ezen abstractio hozzágondolása teszi a részszemléletet általánossá. Vegyünk fel egy példát a héber nyelv köréből. A héber nyelv a többi közt פֶּתֶח-nek nevezi a virágot; a virág szemléletéből annak szinpom-pája a többi lehetséges részszemléletből kivált, s ez lőn nevévé. Ámde az egy bizonyos virág, vagy a virágcsoport szemléletéből kivált részszemlélet általánossá úgy vált, hogy a tér, tehát egy általános abstractio gondolata járult hozzá. Így keletkezett ezen fogalom: fényes pont, fény, mely tért foglal. A פֶּתֶח egyszerismind annyit is tesz, mint fényleni. Itt valamely tárgy azon tulajdonságáról van szó, melynél fogva bizonyos időben fényesnek látszik. Tehát a részszemlélet egyfelől mint nomen, másfelől mint verbum válik fogalomná.

Már most térjünk át a névmási gyökökre. A névmási gyökök nem magát a tárgyat nevezik meg, hanem a tárgy tekintetbe nem vételével azon tért, melyet betölt (átvitt értelemben időt is jelentenek s a tárgyak egyéb viszonyait). A névfogalmakban szintén ben van a tér fogalma, a névmásokban ez az egyedüli. Ő tehát nem más, mint a harmadik személy subjectivitásának tekintetbe nem vételével az általa elfoglalt tér fogalma. Ő lehet valamennyi harmadik személy, melyről említés történik. Én se Cartesius „cogito ergo sum“ mondatának alapul szolgáló én-je, nem is a Fichte-féle „én“, nem a személy öntudatának tiszta nyilatkozata, hanem azon tér fogalma, melyet a személy maga által betöltve tud. A külvilág szemléletével kezdődik a belvilágé, az ember magát attól különálló lénynek érzi. Ezen elkülönözés a tér fogalmának körébe esik. A második személy egy közeli tér, melyet a második személy foglal el. A mint azon második személy, a kivel imént az első személy szólott, helyéről elmegy, s egy másik személy lép helyébe: ez lesz az első személyre nézve második személylyé. A közélről reá mutató névmások, valamint a távolról reá mutatók, közeli és távoli térek. A névmás nem csak reámutatás; ha a személyre csak reá akart volna mutatni a népszellem, elég lett volna az ujjmutatás, nem kellett volna szót teremteni. A névmás azt kell hogy tartalmazza részben, a mit a név tartalmaz, mely helyett áll; ha ez nem volna, nem lehetne névmás. Már most a név, mint láttuk, kettőt tartalmaz, egyszer a tárgy fogalmát, másodszer a térét (az utóbbi az előbbinek egészen alá van

rendelve). A névmás a tárgy fogalmát nem tartalmazza, ebből következik, hogy a tért tartalmazza. A személyesség fogalma jelenlegi értelmében nem oly eredeti, mint minőnek látszik. Maga a személy neve későbbkori, a *πρόσωπον* előbb ábrázatot, képet, álarczot tett, s csak utóbb személyt, a persona is előbb álarczot jelentett, s csak később személyt. A syr קנימה (mely szó az arabba is átment s személyt jelent) eredileg szinte ábrázatot jelentett. Ezen mondatot : *לֹא הָיוּ אֲנִי קִנְיָמָה בְּשׁוֹקָן* (det 'almat) *דְּמֵן דְּתַתְּעֵלְמַת* Michaelis helyesen így fordítja : Cujus faciem ex quo adoleverat, nemo in platea viderat.“

A gyökök ezen két osztályától megkülönböztetendők a felkiáltások, ezek a benyomások alatt támadnak s még nem fogalmak.

A gyökök eredetileg valamennyi nyelvben egytaguak. Egyedül az *ὀνοματοποιήσις* csinál e törvény alól kivételt, a kakuk szó eredetileg is kéttagu volt. Azonban az ilyen gyökök nem olyan számosság, mint némely nyelvész hitte és hiszi maiglan. Az emberi értelem csakhamar szabadúl a közvetlen benyomás alól. A lángeszű Herdernek egy Plato Kratylusában előforduló mondatot kellett volna komoly figyelmébe venni : „szükséges, hogy a *μίμησις* az *ὀνομα*-t fejezze ki.“ Ha ezt teszi, az *ὀνοματοποιήσις*-t másképp értelmezte volna. Úgy látszik, hogy a fogalom egysége a gyökegységet maga után vonja. A tér és idő hozzágondolása épen csak különböző felfogás, mely a fogalom egységét meg nem rontja. A sémi nyelvek ezen szabály alól látszólagos kivételt képeznek. Ezen nyelvekben az alakképzést mindenek előtt a szó magánhangzói végzik, s ennél fogva szélesebb alapra van szükség, mint más nyelvosztályban. Ezen ok még egy más általános természetüvel szövetkezik, s ez azon törekvésben rejlik, a gyököt még jobban megerősíteni, megtámasztani. Sapeto József, az arab nyelv kitünő ismerője, a „Rivista orientale“ második füzetében a sémi szavakról így ír : „azt hiszem, hogy úgy a *cathana* gyök, mint a sémi gyökök legnagyobb része, két régi gyök egyesüléséből eredt. Mind a kettő az egyesülést betűlemeiben szenvedett kárral létesítette, stb. stb. A sémi háromtagu gyökök két részből állanak, melyeknek elseje az általános fogalmat, másika ennek megszorítását fejezi ki.“ Ez az elmélet nem egyezik meg a sémi szóeredzetetés megbizonyításával ; Sapeto azon rosszul megválasztott kifejezése ellen is tiltakozunk, mely szerint gyökökről beszél, melyek magok is gyökökből állanak. Ez ép annyira helytelen, mintha a phy-

sikában valaki atomokról szólana, melyek magok még atomokra oszthatók. A sémi alap, melyen a hárombetűs szavak támadnak, legtöbbször két mássalhangzó; ép úgy lehet az első mint a második vagy a harmadik ezeknek egyike. A harmadik betű, mely a szó elején, közepén, végén állhat, a főfogalom módosulásait jelenti. Ezen elmélet a Sapetoéval majdnem minden pontban ellenkezik. Az imént említett harmadik betű, hol a gyök második betűjének ismétlése, hol gyenge, hol erős mássalhangzó. A קָצַר, קָצַע, קָצַר, קָצַר, קָצַב, קָצַב, קָצַב, קָצַב igék mind a קָצַc gyök alá sorozandók. A gyök megtöltése nem ritkán az indogerman nyelvekben is előfordul. Ilyen kibővült gyök a görögben a βαiv a βα, a τυiv a τυv gyök mellett. stb. Azon már számtalanszor elmondott állítás, hogy a sémi nyelvekben teszem az ölést kifejező *ktl* igegyök magánhangzót nem foglal magában, csak azok számára lehet meggyőző, kik a gyököt abstrakciónak tartják. Az eredeti sémi gyökalak legtöbbször egy mássalhangzóval kezdődő zárt szótag. Az imént említett gyök nem *ktl*, hanem *kat* volt (az arab قَت = rágalom, a héber קָתַת = mozsárba törni, ide tartoznak. Úgy hiszem, hogy a קָצַc = kicsiny lenni szintén ezen gyökhöz sorozandó *).

A sémi nyelvek gyökei elemeik rendezését illetőleg nem mutatnak oly sokféle változatosságot, mint indogermán vagy kopt társaik. A koptban néhány egy magánhangzóból álló, sok vocalissal kezdődő, két consonansból s egy vocalisból álló gyökök fordulnak elé, a sémi gyökhöz hasonló hangelemrendezésű gyökök mellett. Az indogermán gyök is állhat egy magánhangzóból.

A gyökök feltalálása nem kis nehézséggel jár; a legrövidebb alak nem tartható mindig gyöknek. A memphit dialectusban előforduló *io* bár rövid, még se az eredeti alak; többese *cheu* egy consonansot őrzött meg, melyet az egyes-szám elvesztett. Ugyanez mondható a sémi 'ot szócskáról.

A nyelvkülönbség már a gyökök hangelemrendezésében nyilatkozik.

A sémi gyökökről még egy pár megjegyzést igtatunk ide.

A keményebb, erősebb gyökmássalhangzók az eredetiebbek. A syr nyelvben az *ʿ* gyenge és lágy mássalhangzó lett; a galiliabeliek a *ʿ* és *ʿ-t* *ʿ*-nek ejtették stb. stb.

*) Az aethiopban *katana* = tennis, subtilis stb.

A gyökszótagban kemény mássalhangzó keménnyel, lágy lágygyal szokott párosulni. A két első mássalhangzó igen ritkán egyenlő.

Azon betűk, melyek egymás mellett elé nem fordulnak, incompatibilis-eknek neveztetnek, ezek az egymáshoz igen hasonló betűk. Az egytagu gyök, mint láttuk, hol nominalis, hol verbalis természetű. Itt azon kérdés merül fel: mi választotta el eredetileg a kettőt? Úgy gondolom, az accentus. Az egy és két mássalhangzós gyökök a fejlődés egy későbbi fokán, mint hárommássalhangzósak tűnnek elő. A sémi gyökök egy belsűkség folytán érték el e felsőbb fokot. Ekkor már nem többé az accentus, hanem a gyökmagánhangzó helyzete választja el a névtől, az igetőtől. Míg a névszó magánhangzóját első szótaga rejti magában, addig az igéé második szótagában a haladó cselekvést jelenti. Mind két esetben igen rövid segédmagánhangzó választotta el az ige vagy névtő elején vagy végén máskülönbén összetalálkozó két mássalhangzót. Én magamnak a sémi gyökfejlődést ennél jobban nem bírtam megmagyarázni.

A chinai nyelv egytagu szavai valóságos szavak. Már a chinai nyelvben, leginkább a népkimondásban van összetétel, de ez még nem szerves összetétel. Mi oka annak, hogy a chinai nyelv még az agglutináló nyelvek magasságára se bírt emelkedni? E kérdést nézetem szerint helyesen fejtette meg Szeverini, a chinai nyelv monosyllabismusról szóló cikkében. Schleiermacher „az írás befolyásáról a beszédre“ című értekezésében helytelenül állítja, hogy az írás nem csak a nyelvvalakulásra nem (a mi nagyon természetes), hanem még az alakváltozás vagy változatlanságra se foly be lényegesen. A burman nyelv, mely a chinai leánya, századokon át maradt írás nélkül, s aránylag késői korban fogadta el a páli írást. A míg a chinai nyelv írása békóiba verve egytagunak maradt, addig a burmán további fejlődésében a polysyllabismushoz ért el. Két szava összetételében, ha az első *k, f, t, p* mássalhangzók valamelyikébe végződik, az első szó ezen végmássalhangzója a reá következő szó első betűjéhez hasonlóvá tétetik (assimilatio). Ez a hasonítás a szerves összetétel első törvénye, a többtagu nyelvek első jellemvonása.

A gyökök hármass osztályt mutatnak, ú. m. 1) a felkiáltások (interjectiones), 2) a névmásgyökök, 3) a fogalomgyökök osztályát. Belbecsökre nézve a legalantiabbak az első, a mennyiben önleges érzésnél egyebet nem jelentenek; legmagasabban állók a legutolsók,

a mennyiben a külvilág tárgyait (mind azt, mi a külvilágban létezik és történik, tehát a külvilágot térben és időben), a külvilág behatását az alanyra (melyet az alany saját cselekedetének tart, érezve, hogy minden észrevételnek egyik tényezője saját maga figyelme), végül a külvilág behatásának következtében támadt alanyi munkásságot jelentik (p. o. gondolkozás, ítélet stb.).

A lelki élet mozzanatait a külvilág tárgyainak nevei átvitt értelemben fejezik ki.

Fogalommetaphora három van, melyekről itt helyén lesz szó-lani. A fogalommetaphora nem csak abban áll, hogy az eredetileg concret értelem egy a nyelvszellem szóválasztására nézve több fontos pontban vele megegyező elvont értelemnek ad helyet, hanem két vagy több concret értelem egy szóban való összetalálkozásában is. A *ganan*, *gan* sémi gyöknek eredeti értelme a térben a 'befödés', az időben a 'beföd' ige. A 'befödés' egy általános fogalom lévén, a körébe eső fogalmakat is jelentheti. Ezen átvitt jelentéseiben általánosságában rövideget szenved. Az alája tartozható fogalmak az ő általánosságához viszonyítva egymás közt egyenlőknek tekintetnek; nem jelentenek általános befödést, hanem részletest. Az arab szótárakban egy szó után igen sokszor több „item“ követi egymást, ezen item-ek legtöbbször részletezései az általános és eredeti fogalomnak. A *gan* gyök, mint mondók, födést, befödést jelent; ⁵خنان majd általános, majd részletes értelmű, mint ilyen éjjelt jelent, ruhát jelenthet stb. Ezen szónak első szótagában a magánhangzó megváltozván, illetőleg *u*-vá homályosodván, az így támadt alak paizst jelent (⁵جنان). Ez a második fogalommetaphora. Egy harmadik metaphora a költői, metaphora poetica; ez azon metaphora, melyet a költészet egyáltaljában, a keleti költészet különösen, nem tudna nélkülözni.

Hogy a lelki élet körébe eső szavak kifejezését lássuk, választunk két példát. Az egyik példa a *tudás* szó, a második a *vélekedés*-nek kifejezése a sémi nyelvekben. Egy megjegyzésünket még megelőzőleg ide igtatjuk. A rokon nyelvek tanulmányozása közt meglepetést szerez nekünk azon körülmény, hogy sokszor épen a leg-
elemibb fogalmak szavai különböznek az egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben. Valamint az egyéni eredetiség épen a legközön-
ségesebb tárgyak sajátosságos felfogásában áll, úgy a rokonyelvek

bármelyike nem a természeti ritkaságokat vagy a ritkán előforduló dolgokat nevezi el különbözőleg, hanem az egyéni eredetiséggel megegyezőleg, a legközönségesebb tárgyakat. Ezeket épen annál-fogva, hogy gyakran fordulnak elé, sokféleképpen nevezte meg a közös törzs eredeti népe; a homonymák száma igen megszorodván, a nyelvelágazás idejében minden egyes népnek választani lehetett belőle. Ugyanez mondható a tájszólásokról is.

A két itt tárgyalandó példa elseje a *tudás*. Minden tudásunk háromféle lehet. Lehet 1) érzéki tapasztalat nyomán, 2) önmagunk személyiségéről való (öntudat), s 3) e két forrásból merített itéletekből folyó következtetéseknek tudása. Az utóbbi szemlélődési (speculativ), a közbelső pszichologiai, s az első tapasztalati. Az első a posteriori, a másik a priori tudásnak is nevezhető. A tapasztalat a tudás első vezetője, ez vezeti be azt legelőbb lelkünkbe. Az öntudatot legelőbb egy tagadó itélet (enunciatio negativa) ébreszti fel bennünk. Ezen itélet segít az önlét érzéséből az öntudatra. A tudás szava nem a szemlélődési, nem is a pszichologiai, hanem a tapasztalati tudást fejezi ki. Ezen tapasztalati tudás meghatározása következő: a tapasztalati tudás a léleknek azon munkássága, melynek folytán a külvilág egyes tárgyairól nyert benyomások következtében a lélek a reá hatott tárgyakról ismerettel bír, tehát a tárgy miségéről és minőségéről kül benyomások folytán szerzett ismerés. Már most honnét veszem a tudás nevét?

Ezen név egyenesen a külvilág névsorából kerül ki. Az aethiop nyelvben *'amera* = tudni. Az assyr nyelvben ezen szó = látni. A héber אָמַר tudvalévőleg = mondani (dicere), továbbá gondolni, parancsolni; az arab امر = parancsolni. Ezen ige assyr értelmé átvitt értelemben az aethiopban tudást jelentett. További kérdés: a látást jelentő ige eredetileg mit fejezett ki? Ezen kérdésre „assyr szók hasonlítása“ című értekezésemben igyekeztem megfelelni*). Ezen אָמַר igét a מַר gyök osztályába soroztam. A מַר (מַרַר) első értelme = folyani, csepegni (tehát a folyékony tárgyak ezen sajátága). Az elfolyás, elmulás lévén a מַר eredeti értelme, ezen értelem egyfelől látássá (az assyrban), másfelől szólássá (a héberben) módosult. A látás ugyanis a tárgyak képeinek megjelenése és elmulása a szem reczehártyáján. A szó mintegy az ajkak kiömlésének lenni látszik. Az aethiop *nabab*, az arab نَبَأٌ valószínűleg

*) L. a Nyelvt. Közl. I. kötetének első füzétét.

a נִבְרַע (נִבְרַע) igével függnek össze. Tehát itt is a szólás kiömlés (effusio). A második példa a vélekedés, véleménynek kifejezése. Hogyan fejezi ki ezt a nyelv? A héber נִבְרַע a többi közt annyi is mint vélekedni, ezen Piel alak eredeti értelme = összehasonlított. De hát már honnét vette a héber nyelv az összehasonlítást jelentő szavát? Felelet: a külvilág névsorából. Ezen נִבְרַע alak a *dam* gyök családjából való; נִבְרַע = bőr, נִבְרַע color fuscus in homine, נִבְרַע = vér. Az összehasonlítás a dolgok külsejét illetvén, nem fog meglepni, hogy egy az emberi bőrt, tehát az embernek külszínét jelentő szó választatott a héber nyelvben az összehasonlítás kifejezésére („hasonló lenni“ ilyen formán annyit tesz, mint egy külszinnel bírni).

Vannak a kik a nyelv kezdetleges korszakában ennek egyedüli elemének a névmásokat tartják. Ha ezeknek okoskodása állana, a felkiáltások kizárólagos használatát kellene minden nyelv kiindulásának tartani. Ez volt Condillac francia bölcész elmélete. Ámde hová vezetne ez? A fogalomgyökök se interjectiókból, se mutató névmásokból nem támadtak, tehát ezekkel semmi korrendben nincsenek. A fejlődés törvénye azt kívánja, hogy minden kezdet a lét magvát magában rejtse. A nyelv kezdetében ott kellett a fogalomgyököknek az interjectiók s névmások mellett lennie. A nyelv nem a pusztán szemlélő s érző gyermek lelkének nyilatkozata. A nyelv legeredetibb, legelsőbb korszaka sem hasonlítható a gyermekdado-gáshoz. A görög $\lambda\acute{\alpha}\lambda\eta\mu\alpha$ s a $\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$ közt nagy a különbség. Minden nyelv megkülönböztetvén a kettőt, az elsőt a dőre beszédre, a csacsogásra is alkalmazza. A gyermek első érzéki benyomásai nyomán támadt felkiáltásai még a beszédétől távol vannak. A gyermek beszélni tanul, tehát egy meglévő nyelvet sajátít el, de azt nem teremti.

A felkiáltás az érzés közvetlen nyilatkozata; minden nyelvben kevés ilyen felkiáltás van. Bámulat (tehát egy vegyes érzés), öröm és fájdalom nyilatkozik általok. Ezen interjectiókból igen ritkán képeztek névszó; ilyen interjectionalis eredetű névszó az arabban a *vailun*, az aethiopban a *vailé* (elemeikre nézve *vai+l+un*, *vai+lé*). Az *l* betű igen sokszor fordúlván elé ezen fájdalmat kifejező interjectio után (נִבְרַע נִבְרַע) = jaj nekünk), utoljára egyesül vele. Hogy ezen interjectionalis gyökökben a legkülönbözőbb nyelvek is találkoznak, semmi rendkívüli. Az interjectio az érzés közvetlen nyilatkozata lé-

vén, természetes, hogy a közös emberi érzés minden nyelvben hasonlólag nyilatkozzék.

A gyökök második osztályát a névmások képzik. Ezen névmások a tárgyat nem nevezik meg, hanem csak az általa betöltött tért. A sémi nyelvek körében különösen az aethiop gazdag névmásokban, a gyökök ezen részét bőségesen fejtette ki és sokat őrzött meg, mit a többi sémi nyelv bírt, de elvesztett. Ezen aethiop névmások közül különösen a *la* távolról reámutató névmás ismétlése említendő meg: *lala* = ő maga. Az ő maga stb. fogalomban a személy lényegéig hatol az értelem, ezen mélység a távolság névmását kívánja. A negatio az eltávolítás fogalma lévén, nem fog meglepni a legáltalánosabb sémi tagadó szócska, a *la* összefüggése az imént említett aethiop távolról reámutató névmással.

A leghatározatlanabb héber névmás a לֹא ; Ewald helyesen nevezi impersonale-nak. Gesenius Rödiger által kiadott nyelvtanában לֹא a felkiáltások közt szerepel; hogy itt nincs helyén, a mondottak után nem szükséges ismételni.

A nyelv későbbi korszakaiban a névmásokból is képeztetnek főnevek, ezek a philosophiai terminologia kellékeihez tartoznak. A scholasticai bölcsészet kézikönyveit, Buxtorf lexicon rabbinico-philosophicum-ját, az arab terminologiai munkákat lapozgatva, számos ilyen képzésre fogunk akadni. A *ποιότης, ποσότης*, qualitas, quantitas régiebb képzések, a *quiditas* már középkori latin szó.

A gyökök harmadik osztályát a fogalomgyökök képzik. Steintal „Charakteristik“ című munkája 85-ik lapján e fogalomgyökökről így ír: „valamennyi szó bizonyos fogalomnak felel meg, de nem minden fogalom vagy szó felel meg bizonyos dolognak, és pedig két oknál fogva. A szó ugyanis nem egy bizonyos tárgyat, hanem a tárgy nemét nevezi meg, s ez az mi mindenek előtt a fogalmat a pusztá részszemlélettől megkülönbözteti. . . . A fogalomnak tárgya valami általános, t. i. a nem; ezt belső munkásság képezi, ez nem vétetik észre, ez nem szemléltetik.“ A concret tárgy kün, a lélekben ben abstractivóvá válik; az abstractio olyan régi, mint a gondolkodás, a beszéddel egykoru.

Hogyan léptek a nyelvek a gyökkorszakból a flexiokorszakba? Itt a ‚corruptio phonetica‘ fejezetéhez értünk. A gyökök egy része hangtani változásokat szenvedvén, önálló értelmét elveszítette, s

végzéssé (terminatio) vált. Így állott elé minden flexio. A gyököknek ezen önállóságát elveszített része előbb külsőképen ragasztatott az önálló gyökhöz (agglutinatio), utóbb a kettő egy egészbe forrott. E fejlődést nem egyedül a „corruptio phonetica“ eszközölte, társul ott volt mellette a jóhangzat (euphonia) s az analogia; már az úgynevezett agglutináló nyelvekben munkás mind a három. A különbség az agglutinatio és flexio közt, Müller Miksával szólva, az, mely egy művészietlen és egy művészi mozaik közt van. A művészi mozaik festőnek látszik, a művészietlenben a kövek szembeszökő darabosága azonnal feltűnik.

Hibaigazítások.

- A 43-ik l. 13-ik sorban „Ezenkívül elétaláljuk főnév előtt is — de ritkán =“; helyett kiigazítandó „Ezenkívül elétaláljuk főnév előtt is, de ritkán;“.
- A 14-ik sorból a zárjel közt álló (= te magad) kihagyandó.
- A 43-ik l. 5-ik sorban alulról számítva הוורת helyett הוורת olvasandó.
- A 48-ik l. 11-ik sorban, a sor kezdetén „nál“ helyett „nal“ olvasandó.
- A 49-ik l. alulról számítva 16-ik sorban והגלגל helyett והגלגל olvasandó.
- Ugyanezen l. 10-ik sorban alulról számítva וישפט helyett וישפט kiigazítandó.
- Az 50-ik l. 9-ik sorban מוער helyett מוער olvasandó.

GR. KUUN GÉZA.

A RUMUN NYELVRŐL ÉS NÉPRŐL.

A bécsi császári tudományos Akadémia kiadásában a rumun nyelvről és a rumunokról írt oly dolgozatok jöttek ki, a melyekről lehetetlen nem vennie tudomást a magyar nyelvtudományi irodalomnak, habár inkább a történelmet érdeklik is azok; mert a népek régi történeteiben fő világító a nyelvtudomány. Eme dolgozatok idő szerint következők: 1.) Die slavischen Elemente im Rumunischen, Miklosich-től (Denkschrift. d. kais. Akad. d. W. Philos. hist. Classe. Zwölfter B. 1862.) Ezt már Budenz József ismertette meg Nyelvt. Közlem. II. 468—476. 2.) Das vorrömische Dacien, Roesler E.-től (Sitzungsberichte d. philos. histor. Classe. Fünf u. vierzigster B. 1864.) 3.) Über die griechischen und türkischen Bestandtheile im Romänischen, ugyanattól (Sitzungsb. d. ph. hist. Cl. Fünfzigster B. 1865. 4.) Dacier und Romänen, eine geschichtliche Studie, hasonlóképen Roesler-től (Sitzungsb. d. phil. hist. Cl. Drei und fünfzigster B. 1866.).

Roesler-t minálunk rosszul ajánlá ez értekezése: „Zur Kritik älterer ungarischer Geschichte“ Troppau 1860., melyet Szabó Károly ismertete meg a Buda-pesti Szemle XI. kötetében 1860. Roesler t. i. Béla névtelen jegyzőjének korát és hitelességet támadta meg azon kornak történeteire nézve, a melyekről ír. Mert ha a Névtelent a XIII. századba tesszük, mint Roesler, másképen ítélünk előadásáról, mint ha I. Béla jegyzőjének tartjuk, mint Szabó Károly. Azonban itt Roeslernek más munkáit akarjuk megismertetni, a melyek nem kevésbé érdekesek reánk nézve.

1. §.

A dákok a thrák népségnek legéjszakiabb ága, melynek legközelebb rokonai a géták lehetnek; legalább se a görög, se a római

írók nem különböztetik meg a gétákat a dákoktól. Régi a dák név; már az athéneieknél találunk dák szolgákat. A nép messzire terjedt vala, de fő széke a mai Erdélyország volt. Hatalma csak később tűnik fel; az első érdekes alak *Börebistes* dák király, ki mint erkölcs-újító lép föl népe közt, segédje *Decaeneus* pap lévén. Az írók tanúsága szerint az akkori dák hadak 200,000-re mehetének. Börebistes szerencsésen hadakozék a kelt bojokkal, tauriskokkal; általkele a Dunán is, Macedoniát és Illyricumot pusztítván. Halála után 50 körül Kr. e. a dák birodalom négy tartományra oszlék.

Mind a mellett reá veté szemét Julius Caesar, de Brutus gyilkja megakadályozá a hódítót.

Octavianus 33—35-ban Kr. e. az ^{Adria}adriai tenger és a Száva közti népeket győzvéen le, az actiumi eldöntés után M. Crassust küldé a thrák háború folytatására. De Thrácia népei sokáig ellent állnak, mert a dákok és a szarmaták segítgetik, míg Augustus élete végén az egész Duna jobb partja római hatóság alá kerül.

Ekkor a rómaiak 50,000 dákot telepítének a Dunán túli részekre.

Augustus után Nero haláláig ott egy állapotban maradának az ügyek. A dákokról alig hallunk egyebet, mint hogy olykor-olykor betörnek a rómaiak vidékére. De Nero után a birodalom zavarai neki bátorítják őket és a szarmatákat. A dákok rendszeren több részre valának eloszolva: most Decebalus egyesíté őket, s 86-ban Kr. u. beronta Moesiába. A római vezér, Fuscus, általkele ugyan a Dunán Decebalus ellen, de csatát veszte, s Domitianus császár inkább Rómában akara dözsolni, mintsem Decebalus ellen hadakozni. Azonban vezére Julianus győze Tapaenál, de Decebalus helyre hozá a veszteséget, s minthogy a markomannok épen akkor megtámadák a rómaiakat, Domitiannus évenként fizetendő ajándékkal vásárlá meg Decebalustól a békét, 90-ben Kr. u.

Az adó-fizetésnek csak Trajanus vete véget, 101-ben indítván meg a háborút Decebalus ellen. 103 elején Decebalus kénytelen békéért könyörögni, melyet súlyos föltételek alatt nyer ugyan, de nem tart meg. 105-ben újra kitör a háború; Trajanus a híres Dunahídat építi, s a következő évben, 106-ban, Decebalus életét és hatalmát veszíti.

A dákok és géták a lélek halhatatlanságát hiszik vala, azért beszélnek sokat vallásukról az írók. Papjaik nagy befolyásuak

valának; Zamolxis hitregei alakká lett; Decaeneust említők már. — De nem követhetjük Roeslert, ki összeállítja a található adatokat, melyekből tanuságos képet alakít a dákok és géták szellemi életéről. Inkább idevaló azt nyomozni, hogy mily nyelvűek voltak a dákok?

2. §.

Európának három fő népsége a keltek, germánok és szlávok; s minthogy azon terület, a melyen ma a rumunokat találjuk, küszöbét teszi a nyugati és déli Európának, a melyen az Ázsiából beköltöző népek darab ideig tanyázhattak, mielőtt tovább indulának: valószínűnek tartják sokan, hogy a dákok a nevezett három népség valamelyikéhez tartoztak. Roesler egyenkint megvizsgálja a három föltevést (Dacier und Romänen. Eine geschichtliche Studie).

a) *Keltek-e a dákok?* A keltek, mint tudva van, egyszer Kis-Ázsiától fogva Európa nyugati partjáig és Ír országig terjeszkedének; miért nem lehetnének a dákok is keltek? E véleményt ugyan nem támogatják a régi írók, kik, mint Strabo is, a dákokat és gétákat rokon nyelvűeknek (*ὁμόγλωττοι δ' εἰσὶν οἱ Γέται τοῖς Λακκοῖς*) s a thrakokhoz tartozóknak állítják. De találunk Erdélyországban is fejszéket s egyéb bronz eszközöket, melyenek a keltek által lakott területeken kerülnek elő. Ezekre támaszkodva *segesvári Müller Frigyes* (Die Bronzealterthümer in Siebenbürgen. Archiv des Vereins f. siebenb. Landeskunde, 1858.) azt állítja, hogy Erdélynek egyik népe a rómaiak előtt a keltekhez tartozott; s minthogy három nép lakta volt Erdélyt a rómaiak gyarmatosítása előtt, az agathyrs, bastarn és dák, Müller a dákot véli keltnek. Véleményét, úgy hiszi, támogatja az a körülmény is, hogy a dákok oly könnyen elrómaiásodtak, mint mindenütt a keltek.

De a dákok elrómaiásodásához nem kevés kétely fér, úgy mond Roesler; mert miután az írók tanúsága szerint, tömeges beköltözést indítottak az egész római birodalomból Daciába, az Erdélyben található római régiségek és emlékek egyenesen a római gyarmatok maradványai. Bizonytalan, hogy mennyi római vér és ivadék maradt vissza Daciában: ámde az bizonyosabb, hogy ellenséges dák törzsek még azután is háborgaták az új miveltség területét Antonius Pius, M. Aurelius, Commodus idejökben. A dák sarlós kardot, a gladius incurvust, mely jellemző dák fegyver, nem talál-

ták még az erdélyi bronzok közt: pedig mégis különös volna azt vélni, hogy minden egyéb dák eszköz bronz, csak ama kard vas volt volna, s azért emésztette meg a rozsdá. Nem szerencsésebb azon nyelvtudományi megjegyzése Müllernek, mely szerint az erdélyi dákok a fém-vegyítést úgy tudták volna, mint a keltek, mert ime az oláh *aram* = réz, szó semmi rokonságot nem mutat a görög *χαλκός*-szal, de mutat ős rokonságot a latin, germán és kelt szókkal. Roesler megmutatja, hogy az oláh *aram* az igazi latin *aeramen*, melyet Priscianus és Festus ismernek, s melyet a többi román nyelvekben is megtalálunk; provençal *aram*, francia *airain*, spanyol *arambre* és *alambre*, mint olá hul is *lēmurie*, *arēmurie* helyett. Nem többet érnek mások kelt okoskodásai a nyelvekből. Hene p. o. ugyanott a Sarmizegethusa-t így fejt meg, hogy Sarmis-ház; Kotyso-t így, hogy „Gottes Sohn.“ Leggyermetegebbsen okoskodik a régibb Chiniac, ki szerint a Kotys név annyit teszzen mint „guter Tis“ (Mercurius), Sandava = sandiger Gau, Marcodava = mark-gau, argidava = arger, böser gau. S ezen így megfejtett helyneveket *kelt* nyelvbelieknek tartja. Nem vigyázóbb Majorescu sem, a kiből Roesler következőket közöl:

Déva Erdélyben	Deva, Devonshire Skóciában,
Temes folyó	Themse Angliában,
Buceci, Buceti	Vocetius mons in Rhaetia,
Marmaros	Pliniusnál Marimörusa, mint kimr név,
Rusiava (Orsova)	Ptolemaeusnál Riussiava Noricumban,
Clusiu (Kolosvár)	Clusium Hetruriában,
Desiu (Dézs)	Desio Lombard-Velenczében,
Ardeal stb.	

Ez utolsó, úgymond Roesler, nem más, mint a magyar Erdeuelu; a többi szó, melyek balfelől állanak, ki sem mutatható a régiségben.

Hogy az úgynevezett keltologok mire képesek, mutassák meg Monenak némely szó-fejtései: *Uisg*, ír szó, víz, *di*, ír szó, kicsi, e két szóból lett *Tibisius*, mert az *Ister*-hez képest kis folyó. Így az ír *dear* nagy, *uisg* víz, ebből *Ister*, nagy víz (csak az a baj, hogy a *Tibisius* szóban a jelző elül, az *Isterében* meg hátul van); a *dear* nagy és *abh* folyó szóból lett *Dráva*, nagy folyó, minthogy az nagy a Szávához képest! — E néhány példa is mutatja, hogy efféle dákeltség minden tudomány nélkül való. Ezen kívül arra is figyelmez-

tet Roesler, hogy az igazi kelt helynevek képzője *bona, dunun, durum, magus, nemetum* nem találhatnák meg a dák helynevek közt, valamint viszontag ezek szokott képzője *dava* nem fordul elő a kelt vidékeken.

b) *Gótok-e a dákok és géták?* A gót és géta névhasonlat régen azt a föltevést táplálta, hogy a dákok a gótokkal azonos nép lévén germánok voltak, s e föltevés Jordanisra támaszkodik. Az újabbak közt *Schuller J. K.* (Umriss und kritische Studien zur Geschichte von Siebenbürgen, 1840.) és *Becker* (Ersch u. Grubers Encyclopaedie, Dacia, Bd. 29.) is vitaták; *Wirth* a német történetében és *Grimm Jakob* több értekezésében pedig egész tudományos készültséggel támogatták. Sőt Grimm a géták gótságát a német régiség kellő közepévé igyekszik tenni. Ez ugyan meg-megújítja a kutatásokat, s ma talán be is lehetne már fejezni, annyira ki vannak merítve: az eredmény azonban Grimm ellen üt ki. Se nyelvtani, se történeti érvek nem támogatják Grimm véleményét. „Ha nem volna Grimm az, ki olyanokat állít, hallgatással lehetne mellőzni“, így szól *Waitz* (Verfassungsgeschichte II. köt. a XIII. lapon); *Mullenhoff* pedig szeszélynek nevezi a géták gótságához való ragaszkodást*).

Mégis érdekes tudni a géta és gót nevek összezavarásának

*) „Das Hauptargument, die Namensidentität, wird hinfällig, sobald man sieht, dass Grimm's Guthai, Guthôs oder Guthans nur statt gothischen Gutôs, altn. Gotar oder Gotnar, ags. Gotan, ahd. Gozon oder Gozâ seiner Hypothese zu Lieb erfunden worden, nachdem in der Stelle bei Plinius (IV. 18.) der Text der Bücher *Aorsi Gaudae Clariaeque* durch die genaue Einsicht der Handschriften in *aedis caugde clanaeque* verändert worden und so einer der wichtigsten Anhaltspunkte plötzlich abfiel. Räumt man ein, dass das Getische oder Dakische noch nicht die deutsche Verschiebung der Consonanten kennt (Geschichte d. deutsch. Spr. 436), muss man auch zugeben, dass Getae, den Wechsel der Vocale angenommen, im Munde der Gothen *Kuthai* lauten musste: durch Anomalien und problematische Vergleichen das beliebte *Guthai* rechtfertigen wollen, heisst den Beweis aufgeben; muss man nun ausser dem Mangel der Lautverschiebung — d. h. des charakteristischen Zeichens deutscher Sprache unter den ihr stammverwandten — noch zugeben, um eine Gleichung deutscher und gothischer Wörter herauszubringen, dass im getischen schon der Zischlaut entwickelt war, wo im deutschen noch der Guttural haftete (Grimm, Berichte ü. d. Verh. d. Berl. Akad. 1849, 131. l.), so gibt man offenbar auf, was man beweisen will, die Identität der beiden Sprachen u. Völker, und es scheint nur noch eine sonderbare Laune, das festzuhalten, worauf in nicht eben glücklicher Stunde ein Einfall zuerst geführt hat.“ (Ersch u. Grubers Encyclop. Geten. 8. 463.)

történetét. A IV-dik században Kr. u., midőn a tudomány és izlés hanyatló vala, kezdék a történetírói böngészők a két nevet összevetni, mint Aelius Spartianus és Flavius Vopiscus, amaz Caracalla, ez Probus életiratában. Julianus császár, kinél azonban történelmi tudósságot nem is keresünk, ugyanazon hibát követé el. De Eutropius, Sextus Rufus, Julius Capitolinus nem esnek a megrótt hibába. Ellenben a versírók, mint Ausonius († 392.), de kivált Claudianus († 400.), ki a Stilicho háborúját a gótok ellen a „de bello getico“ nevezet alatt éneklé meg, kapva kapnak e névcserén. Az V-dik században általánossá lesz a hiba, melyet Cassiodorus a gótok történeteit e című könyvben : „de origine actaque Getarum“ írván meg, s annak rövidítője Jordanis, „de Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis“ című könyvével megörökítének.

c) *Szlávok-e a dákok és géták? Katancsich* (Istri accolae II. 284.) a XVIII. század nyelvtudományi műkedvellőségével szlávokká tevő a dákokat, ezt írván : Nomen Dacorum et Mysorum domesticum est. Mert *geta* annyi, mint *djete* = ifjú, *dako* pedig az illir nyelven öreget jelent. *Hene* (Beiträge zur dacischen Geschichte, Hermannstadt 1836.) a görög nyelvnek tulajdonít nagy részt a gétában. Felülmúlja őket *Michievicz A.*, ki a szláv irodalomról való előadásai-ban akadémikus nélkül szlávvá teszi Mysiát, Pannoniát, amaz a szláv *meže, muže* (férfi), ez ugyancsak a szláv *pán* (úr) szóról vevén elnevezését. Az egy *Müllenhoff*, úgymond Roesler, tudományos okoskodás útján tevő hihetővé az összeköttetést a szláv és dák közt; azonban még sok nélkül szükölködünk, hogy az bizonyossá váljék. Roesler, függelékben a géta-dák nyelv maradványokat is közli, miután Boettger Pál már a thrákokat közölte volt (Arica, Hallae, 1851.). Dioscoridesnél, *περι ὕλης ἰατρικῆς* (Kühn, Medicorum graecorum opera, Lipsiae, 1830) és Appuleius Madaurensisnél (de herbarum virtutibus, Parabilium medicament. scriptor. antiqui. ed. J. C. G. Ackermann Norimb. 1788.) dák növény-neveket találunk, a melyeket Roesler felhoz; azután következteti a megtalálható géta és dák személynveket, végre földrajzi neveket. Ezek közül az Ister, Tibiscum helynév, Tibiscum folyó név, a mely Pathissus, Tisa, Tisia, *Τίτσα* is, Maris, Aluta máig élő folyónevek; a *Κάρπαιης*-t is dáknak vélik.

Egyébiránt még megfejtellenek a dák nyelvmaradványok, melyek, mint látjuk, pusztá nevek; azokból pedig szinte lehetetlen meghatározni, hogy micsoda a dák-géta nyelv. Azonban már Kopitar

figyelmeztete azon közös vonásra, melyet a mai nyelvekben találunk az Al-Dunánál és a Haemusi félszigeten. Vannak sajátosságai az új görögnek, úgymond Miklosich, a melyeket az ó görögből nem lehet megmagyarázni; a bolgár és szerb nyelvben talányokra akadunk, melyeket a szláv nyelvből nem lehet megfejtteni; végre a rumun vagy román nyelv oly tüneményeket mutat fel, melyek meg a latin nyelvből nem érthetők meg. Ezeket az illető nyelvektől való eltéréseket közöseknak találván a mai nyelvekben, alkalmasint az ősi nyelvnek tulajdoníthatók, s az ősi nyelv azonos lehetett a mai albaniai nyelvvel, a mely hasonlóképen részesül a közös vonásokban.

Azon népek tehát, a melyek a régi időben a Haemusi félszigeten laktak vala, mind azon egy törzsnek lehettek ágai, a mely éjszaknyugaton a Dunáig, éjszakon a Dunán túlig, illetőleg bal parti vidékéig, s éjszakkéleten a Kárpátokig terjeszkedik vala; ez a törzs pedig a thrák törzs.

A thrák ősi elemnek tulajdonítja Miklosich tehát

a) azt, hogy a futurum a rumunban, szerbben, bulgárban, új görögben és albaniaiban egy *akarni* jelentésű ige összetételével alkotatik, p. o. a rumunban: *io voiŭ lauda* dicsérni fogok (volo laudare), holott a többi román nyelvekben *habere* vagy *venire*, a szláv nyelvekben a *bud* — lenni, szó segítségével alakul a jövő idő;

b) hogy a rumun, bolgár, és albaniai nyelvekben az articulus a nomen után áll, mi a többi román nyelvekkel ellenkezik; a szláv nyelvekben pedig nincs is articulus, p. o. a rumunban: *domnulo az űr*, *domnili az urak*;

c) hogy a rumunban, bolgárban, új görögben és albaniaiban a genitivus és dativus egy alak által fejeztetik ki, p. o. a rumunban: *domnului az uré és űrnak*, *domniloru az uraké és uraknak*;

d) hogy némely hangok is közösek az illető nyelvekben, p. o. a ѣ; az m n előhang sajátosság a rumunban és albanesben, így az n és r, az r és l felváltása stb.

Miklosich azután még szókat is hoz fel, melyek vagy csak a rumun és albaniai nyelvekben fordulnak elő, vagy ezekben különös jelentésűek, vagy hangtani sajátossággal tűnnek ki, s így hasonlóképp közös elemre mutatnak *).

*) Ezek közt föltetszők p. o. *mal* litus, alban. *mallj* mons; *nan'e* soror natu major, alb. *n'enn'c* mater, bulg. *neni* frater natu major; kisorosz. *nenja* mater.

3. §.

A meghódított tartomány, melynek közepét a délnyugati Erdély teszi vala, népét a Decebalus hosszú védelme és a rómaiak győzelmei által szinte elveszítette vala; Trajanus tehát az egész római birodalomból telepítte oda lakosokat*). Felette gyorsan és erélyesen gyarmatosítának a rómaiak; az új tartomány a Duna bal partján *Dacia superior* és *inferior* lön; amannak, melybe Erdélyország tartozik, három része: *Dacia Apulensis*, *Malvensis* és *Auraria* ismertes. De már egy század múltával súlyede a birodalom ereje; az éjszokról előtolakodó népek folyvást nyugtalaníták azt, kivált miután a góthok 238-ban először a Fekete tengernél mutatkoznak, Daciának nem vala többé nyugta. Már 237-ben pusztíták azt a karpok, egy dák népség, kik elől sok római telepedő elfuta a Dunán túlra, mint *Lactantius* tanusítja, *Maximianus* szidván, kit vad állatnak nevez. Nem is csuda, hogy az, úgymond, mert anyja a karpok elől Daciából futott volt el ide. *Aurelianus* (270—275) lehetetlennek találván Daciát a gótok és vandalok ellen védelmezni, azt kiüresíté. A kiüresítést teljesnek mondá *Flavius Vopiscus*, kit *Eutropius* kiír: *Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret (Aurelianus), provinciam trans Danubium Daciam, a Trajano constitutam, sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans, eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia collocavit, appellavitque novam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit. Mert Moesia és Thracia részeiből lett az új Dacia, melyet Dacia Aureliani-nak vagy Dacia ripensisnek neveznek vala. Probus császár is 278-ban nagy sereg bastarn, gepida, vandal népet szállítá által a Dunán innenső részeiből Illyricumba. Constantinus felosztása szerint azután a szélesebb Dacia az illyr praefecturának dioecesisévé lön, magában foglalván a Dacia mediterraneát, Dacia ripensist, Moesia primát, Dardaniát és Praevalitanát. Két dux kormányozá, egyike Dacia ripensisben, másika Moesia primában tartván a szállást. E felosztás tarta mindaddig, míg a bolgárok és szlávok elfoglalák a tartományokat.*

Az elhagyott Daciát a Duna éjszaki részein gótok és vandalok foglalák el, ez utóbbiak a Maros és Körös mellékein. De háború

*) *Eutropius*, VIII. 6. *Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebalis viris fuerat exhausta.*

törvén ki a gótok és vandalok közt, ezek kiszorúlnak, s Constantinus császártól Pannoniában nyerének szállásokat. Most Daciának neve Gothia lön.

A gótok helyét 372-ben a hunok foglalják el, ezentúl Gothiát Scythia-nak nevezik. A római népnek, vagy a római gyarmatok utódjainak, sem előbb, sem most legkisebb nyoma sincs a mai Erdélyországban. Tudjuk, hogy Priscus, mint byzantinus követ, Attila udvarában fordúl meg 448-ban. Neki alkalma van a hun birodalombeli népkeverékről tudomást vennie, s elmondania, hogy a hun nyelven kívül gót nyelvet lehet hallani, sőt latint is (melyet *auson-nak* nevez), a mennyiben a rómaiakkal közlekednek (*ἵσσοις αὐτῶν πρὸς Ράμαιους ἐπιμιζία*): de arról, hogy ott egy számos népség van, mely a régi római gyarmatok utódja lévén latinul beszél, nem tud semmit Priscus.

Attila halála után 453. a gepidák, egy gót népség, uralkodnak keleti Magyarországon és Erdélyben a tengerig. Az országnév *Gepidia*, mely még a gepidák eltűnte után is divatozik.

De már 576-ban elhanyaglanak a gepidák a longobardok és avarok csapásai alatt, s ez utóbbiak kezdenek az Enstől fogva Erdélynek keleti hegységéig uralkodni.

Mielőtt az avarok Gepidiát elfoglalják, már régen a Kuban és Don közt a bulgárok alapítottak volt birodalmat, kik 462. óta a Donon innen a Neszterig terjeszkednek, s innen a görög birodalmat nyugtalanítják. Most ők is az avarok járma alá görbednek. Hasonlóképen járnak a szlávok, kik Attila ideje óta mind sűrűbben törekednek dél felé, s 590-ben az avarok hatalmába esnek a mai déli Magyarországon. De a Moldvában és Oláhországban tanyázó szlávok, úgy látszik, függetlenek maradtak. Ezek ellen 590—596-ban a byzantinus hadvezérek Priscus és Petrus hadakoznak, s Theophanes, ki erről ír, nem tud semmit a daciai románokról, holott még három gepida falut is említ meg.

A bolgár Kubrat 634—641-ig lerázza az avar igát; a bolgárok 678—680. átköltöznek a Dunán, meghódítják a szlávokat, legyőzik Constantinus császárt, s azolta Moesia és Kis-Scythia (a mai Dobruđa) *Bolgárországnak* neveztetik. A bolgárok hamar elszlávosodnak, mint a longobardok Olaszországban, a frankok Franciaországban a hódolt népek nyelvét elfogadták.

780 tájban a frankok véget vetnek az avar uralkodásnak; a nyugati avar tartományokat a frankok veszik birtokukba, a keleti

tartományokat a Tisza mentében a bolgároknak hagyják. Az eddig legigázott népek nevei, a szlávoké, gepidáké újra fölélednek: csak rómaiakat vagy rumunokat nem említ senki. Föltéve, hogy Aurelianus után is voltak még Dáciában romaiak, és a gót, hun, gepida, avar uralkodások alatt is megmaradtak, annál föltetszőbb az írók teljes hallgatása felőlök, mert az avarok nagyon fel tudván használni a hódolt népek iparügyességét (a longobardok és szlávok hájókát építének nekik), bizonyosan éltek volna a római műveltséggel is, ha azt Dáciában találják. De erről sehol sincs említés, általában a gótoktól fogva az avarok enyészetéig senki sem tud semmit a régi Dáciának római lakosságáról.

888 tájban beköltöznek a magyarok, ezek legyözik a morvai szlávokat, elfoglalják a frankok által bírt nyugati avar tartományokat, valamint a Tisza mellékein a bolgár uralkodást is, mely ott 670 óta fennállott volt. S a bolgárok a mai Moldva és Oláhország vidékeit is elvesztik, a melyeket a bessenyők foglaltak el.

4. §.

A rumun népség különböző nevezettel ismeretes. Saját honos neve *rumun*, mely a rumun nyelv hangtani törvényei szerint a latin romanusnak felel meg. Ez hát nem a görög *ῥωμαῖος*-ból lett, úgy mond Miklosich, s eredetét nem is lehet abba az időbe tenni, melyben a római uralkodás székének Thráciába való áttétele után a görögök is rómaiaknak kezdék magokat nevezni. Más népek így nevezik: a német *walach*-nak; a bulgar *vlah*, a szerb *vlach*, az orosz *voloch*, a cseh *valach*, (de az olasz *vlach*), a lengyel is *voloch*-nak az oláhot, *vloch*-nak az olaszt nevezi, görögül *βλάχος*, magyarul *oláh*, ellenben *olasz* az itáliai, törökül *iflák*,^s mi csak a *vlah* szónak törökös kiejtése (mint a német *stab* magyaros kiejtéssel *istáp*.) E név a szlávoktól terjedt el, kik avval általában a román népeket nevezik. Azonban a *valh* név eredetileg a keltát jelentette volt a németeknél, azután azon népeket, melyek a kelták helyeit elfoglalták, tehát a román népeket. E jelentést megtartva, az ó felnémet *valh* a szláv népekhez jutott el; s miután ezeknél az oláhot kezdte jelenteni, ez új értelemben, de szláv kiejtéssel tért vissza a németekhez s foglalt helyet a magyar nyelvben is. — A *vlach* szónak *ch*-je nem fejthető meg a szlávból, mint Šafařík véli, nem is a németből, hanem inkább a keltából, úgy mond Miklosich, mert Pott szerint (Ersch u. Gruber II. Sect. 18, 91.)

ach a galoknál vagy kelteknél igen szokott képzője a népneveknek. A *vlach* szónak értelmét a német *wallend*, migrans (Leibnitz VI. 2,62), vagy a szláv *vljek* trahere szóból (Thunmann, miszerint költöz-ködöt jelentene), vagy a Volga folyó (Engel), vagy volsci népnévből (Döderlein, Lat. Etymol. 210) akarni magyarázni, oly hiú, mint azt a szláv *vlad* dominari, a *duce Flacco* (Aeneas Sylvius), *βάλω ἀπίδα* (Bonfinius), a *vallis aquae* (Vaillant), a *latini* (Katančić de Istro, cap. VIII. §. 4.) szókból származtatni. Miklosichból tettük ezeket ide, annak megmutatására, hogy az ismeretlenek kimagyarázásában a régiek még kevésbé akadoztak, mint az újak.

A *vlach* szó a régi szerbben nyájörzöt jelent, az albaniaiban is *čoban*-nak hívják az oláhot; mely török szó hasonlóképen nyájörzöt teszen, mert az oláhok leginkább marhatenyésztők és nyájörzők valának. A *morlach*, olaszul *morlacco*, szó a görög *μαυρόβλαχος*, fekete olaszt vagy fekete latint jelent. Hogy miért nevezik a byzantinus írók Oláhország lakosait *μαυρόβλαχοι*-nak, magát az országot *μαυρόβλαχία*-nak, miből való a török *Kara iflák* (fekete oláh), annak okát ép úgy nem tudjuk, mondja Miklosich, mint nem tudjuk, miért hínak némely népet fejrnek. Ellenben azt történelmileg meg lehet magyarázni, miért hívják a byzantinus írók Oláhországot *οιγγροβλαχία*-nak.

Hajdan egy a dalmát, horvát és bosnyák tartományok között fekvő vidék *vlachiának* neveztetik vala; Farlatinál (4,63) egy 1373-dik évi okmányban olvassuk: „*vlachis schismaticis, quorum nonnulli in pascuis et montibus habitant etc. Majorem Vlachiam circa metas Bosnae in Obsan et Corbavia etc.*“ Schafarik azt véli, hogy ezen vlachok keltek voltak, valamint azon vlachok is, kik, Nestor szerint, az eredetileg Magyarországon lakott szlávokat kiszoríták, s kik meg magok a magyarok által szorítottának ki. Erre Miklosich azt jegyzi meg, hogy a szlávok a *vlach* szóval alig jelentenek vala más népet, mint románt, mert ha elfogadjuk is azt, hogy a szlávok nyugat felé kelt népekkel találkozhattak, meg kell gondolni, hogy azok közül egynek nevéből sem lehet a *vlach* szót kifejteni. A Nestor tudósítását illetőleg pedig, úgymond Miklosich, a legelméesebb magyarázat is csak hozzásejtés marad, valamíg görög íróban nem találjuk meg a forrást, a melyből Nestor azt merítette.

A macedoniai oláhokat a görögök *κοιζόβλαχοι*-nak, a török-szlávok pedig *zinzar*-oknak nevezik, előttünk ismeretlen okból.

Miklosich az új görög *κοιτζόγλωσσος* = hebegőre akarná emlékeztetni az olvasót; Roesler más megfejtést ajánl, mint alább látni fogjuk.

5. §.

A rumun vagy oláh nép most mintegy 4900 □ mértföldnyi területen lakik s hét és fél millióra tehető. Romania, vagy a két dunai fejedelemségek 2255 □ m., még pedig Oláhország 1330, Moldvaország 925 □ m., s ezekben a rumun nép 3 millión felül van; Magyar és Erdélyországban 2,416,874, Bukovinában 178,519, Beszarábiában 490,000, Bolgárországban 350,000, Szerbországban 120,000 rumun van. Homály fedi a rumun nép keletkeztét, mert viszontagságairól igen kevés tudósítást ad a középkor. Hogy a rumunok a rómaiaktól származnak, azt nyelvök bizonyítja, s azt már a XII. század közepén Manuel Comnenus idejében írt Cinnamus is így fejezi ki: *οι Βλάχοι τῶν ἐξ Ἰταλίας ἀποικοι πάσαι εἶναι λέγονται*, mely helyről alább több szó lesz. Bizonyos az, hogy a rumunok azon rómaiaktól származnak, kiket Trajanus 106. tájban, Decebalus legyőzése után, az egész római birodalomból Dáciába telepítte. Csudálatos, hogy a gótoktól fogva 275. Kr. u. egész a XIII. századig semmi nyomát nem találjuk sem a görög, sem a nyugati íróknál a rumun népek a mai Erdélyországban, de sőt valamennyi Dunán inneni részeken sem.

Túl a Dunán azonban nemcsak Bulgáriában és Szerbiában, hanem Macedoniában is találunk rumunokat vagyis oláhokat, a kiket *kutzo-vlachoknak* neveznek, mint látók, de a nyelv- és történelemvizsgálóknál *macedo-vlachok* nevével ismeretesek. Roesler a kutzo-vlachok nevét onnan magyarázza meg, hogy a VII. században egy csapat bulgár, elvonulván az avar uralkodás elől, Macedoniába ért. Ezen bulgárok alkalmasint a *kutrigurok* vagy *kutziagurok* törzséhez tartoztak, mert egyik püspökjök Macedonia görög püspökjeinek jegyzékében előfordúl. A *kutziagur* névről lett volna a *kutzovlach*. Most Alsó-Albaniában, Thesszaliában, nyugati Macedoniában, Görögországban találjuk még; a Delphi-hegységben *nagy oláhság* *μεγάλη Βλαχία*, van.

Albaniában is vannak rumunok; az Arachtos (Aspropotamos) felsíkjain a Janina tóig *Vlachochoria* (*Βλαχοχώρια*) nevű tartomány van.

Honnan valók ezen déli vlachok, a kik nyelve annyira meg-egyez az éjszakiak nyelvével? s mostani lakhelyeik a régi korban is azok voltak-e?

Azt tapasztaljuk, hogy midőn a törökök Thesszáliát és Macedoniát elfoglalák, *Votskop* tekintélyes helye vala az oláhoknak. A török hódítás elszéleszté az oláh lakosokat, kik *Voskopolist* (*Βοσκόπολις*) alapíták; a név a legeltetésről való. Azután *Moschopolis* lett belőle, 8—10 ezer házzal bíró város, melyben nyomda is vala, mely azonban *Leake* angol utazónak idejében (1804) már elhanyagolt volt; most alig 200 háznyi falu. Az albaniaiak nyomása kiköltözésre bírá az oláhokat. Kalarytes lakossága is azt mondá Leakenak, hogy a törökök elől Thesszáliából költöztek volt ide. Ma Thesszáliában igen gyér az oláh lakosság, pedig a XIII. században uralkodó vala ott; akkor Nagy-Oláhságnak (*μεγάλη Βλαχία*) neveztetik vala, s a régi Thesszália név nem is járt. Már 1082-ben *Eaxeva* nevezetes oláh helység vala Thesszáliában. S a mint itt Nagy-Oláhság, úgy Aetoliában és Akarnaniában Kis-Oláhság (*μικρά Βλαχία*) vala, hol ma, tudunkra, nincs is oláh. Egyebütt sem találunk ma oláhokat, a hol hajdan voltak, p. o. a déli Thráciában, Konstantinápolytól Vizyáig (*Βιζύνη*, most Vize); a Balkanban már a VI. században akadunk oláhokra. Tehát bizonyos az, hogy a déli oláhok nem mindenkor azon egy helyen laktak. E mellett szembe tűnik, hogy a déli oláhokat sokkal előbb, már a VI. században, kezdi emlegetni a történelem; ellenben az éjszaki oláhok csak a XIII. században jönnek elő az íróknál. A dáciai rómaiak áttelepítése közt Moesiába 274-ben, és a *vlachok* föllépte közt a déli völgyekben csak háromszáz év van: ellenben amaz áttelepítés közt s a Dunán inneni rumunok okleveles megemlítése között a XIII. században egész ezredévnyi hézag tátong.

Lássuk most közelebbről is a történetek tanubizonyságait az oláhokról.

579-ben az avarok Thráciába rontván, Konstantinápolyt kezdék szorongatni, mi alatt a byzantinus vezérek Martinus és Comentiolus háta megé kerülnek vala az ellenségnek. A kész megtámadást azonban a véletlen akadályoztatá meg. Mert egy teherhordó ló a leeső batyuját hurczolván, gazdájának ezt kiáltá egyik társa: *Torna, torna fratre!* A vitézek meghallván e kiáltást, s azt visszafordulást sürgető intésnek vevén, a seregben hirtelen támadt zavar és félelem futást idéze elő. Lásd Theophanes Chron. Bonnae I, 397. *)

*) Itt megjegyzi Roesler, hogy Büdinger (Oesterr. Geschichte I. 69.) a „*retorna, torna* kiáltást, megfoghatatlanul („*Unbegreiflicher Weise*“) avar nyelvbelinek tartja, holott rumun vagy román nyelvbelisége világosnál világosabb

E néhány szó rumun nyelvbeli, s azt bizonyítja, hogy a görög se-

Ezen megjegyzés alkalmat szolgáltat nekem is annak felhozására, hogy hasonló föltetsző botlást teszen Büdinger az „Ein Buch ungarischer Geschichte. 1058—1100.“ (Leipzig, 1866.) czímű munkájának 97. lapján, a hol az árpádi királyok öröködéséről szólván, Kinnamos byzantinus íróra hivatkozik. Kinnamos ugyanis (V. I, 203. lapján) ezeket írja: Ἰατζᾶ δὴ τούτω ἤσθη μὲν ἀδελφῶ Βλαδισθλαβός τε καὶ Στέφανος· οὐκ οἶδα δὲ ὅτι προσκεκροκότε ὑπερφωῶς ἐμισθῆτην αὐτῶ. ἀμέλει καὶ μετὰ πολὺν τὸν ἄλλοτε ἀλλαχθὲν δραμον τέλος βασιλεῖ προσελθόντε χειρὸς ἐγενέσθη τῆς αὐτοῦ. καὶ ὁ μὲν βασιλέως ἔγρημεν ἀδελφιδὴν ὁ Στέφανος, Μαρῖαν τὴν Ἰσακίου τοῦ σεβαστοκράτορος πᾶντα περικαλλῆ καθάπερ εἶρηται οὖσαν, ἄτερος δὲ ἄλλῃ διετέλει. τότε τοῖνον ἐπειδὴ τοῦ Ἰατζᾶ τελευτηκότος θάτερον τῶν ἀδελφῶν ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ὁ τοῦ δικαίου ἐκάλει θεσμός (νόμος γὰρ οὗτος παρὰ τοῖς Οὐννοῖς ἐστὶν ἐπὶ τοὺς περιόντας αἰ τῶν ἀδελφῶν τὸ στέφος διαβαίνειν), κατάγειν τούτους εἰς γῆν τὴν πατρῶαν βασιλεὺς σπουδῆς εἶχεν. Ἰατζᾶς γὰρ τὸν πάτριον παριδὼν νόμον ἐπὶ τὸν υἱὸν τὴν ἀρχὴν διεβίβασεν. Οὐννοι τοῖνον τὸ μὲν τι τοῦτον αἰδεσάμενοι τὸν νόμον, τὸ δὲ καὶ τὴν βασιλέως εὐλαβηθέντες ἐφοδον, Στέφανον τὸν Ἰατζᾶ τῆς ἀρχῆς παραλύσαντες θάτερῳ τῶν ἀδελφῶν τῷ Βλαδισθλάβῳ ταύτην ἀπέδοσαν. τῷ γε μὴν Στεφάνῳ, φημι τῷ πρεσβυτέρῳ, τὴν Οὐρούμ ἀπεκλήρωσαν τύχην. βούλεται δὲ τυτοῦ παρὰ Οὐννοῖς τὸν τὴν ἀρχὴν διαδεξόμενον ἐρμηνεύειν τὸ ὄνομα. Azaz: „Gézának két atyjafija vala, Vladiszlav és István. Nem tudom pedig, hogy mivel sértették volt őt, de nagyon gyűlöli vala azokat. Tehát sok ide-oda bujdosás után végre a császárhoz folyamodának, s oltalma alá adák magokat. Ott az egyik, István, a császár kis hugát, Máriát, Izsák császár leányát, ki nagyon szép vala, vevé feleségül, a másik nótelen éle. Midőn tehát Géza halála után az egyiket a törvényes szokás a királyi székre híná, (mert az a törvényen nagyon a magyaroknál, hogy a korona mindenkor az életben lévő atyafiakra [fítestvérekre] szálljon), a császár őket hazájokba visszavezetni törekvék. Mert Géza, megvetvén az ősi törvényt, az uralkodást a fíjára szállította volt. A magyarok azért, részint tisztelvén ama törvényt, részint a császár bejövételétől is tartván, Istvánt, Géza fíját, megfoszták az uralkodástól, s azt az egyik testvérnek, Vladiszlavnak, adák által: Istvánnak pedig, az idősbiket értem, az *Urum* méltóságot juttaták osztályúl. Ez a név t. i. az uralkodásra következőt szokta jelenteni a magyaroknál.

Kinnamos tehát azt állítja, hogy ősi szokás és törvény szerint a magyar királyi szék az elholt király után ennek életben lévő atyafiaira (testvéreire) néz, nem saját fiaira; tovább elmondja, hogy azt, a kire az örökség néz, *urum* névvel nevezik a magyarok. Világos, hogy a vélt királyi örökös *uram*-nak szólíthatják vala; azért nevezi Kinnamos *uram-méltóságnak* a kijelölt királyi örökséget. Büdinger már Kinnamosra hivatkozván, ezt mondja: „Uebrigens behauptet Kinnamos (V. I. 203. l.), der praesumptive Thronerbe heisse bei den Ungarn *Urumtychi* (Οὐρουμτύχη). Hogy miért olvassa össze Büdinger az οὐρούμ és τύχη (*uram* és méltóság) szokat, melyeket az eredeti szöveg az ἀπεκλήρωσαν igével választ el, azt nem lehet megfogni. Még a latin fordítás sem javasolja az összeolvasást, mert ez így hangzik: Stephano vero (seniorem dico) Wrumi dignitatem concesserunt, quo nomine ita apud Hungaros regni successor indicatur,

regben rumun katonák is valának, kik az előadás szerint a Haemusból valók lehettek.

Ezután hézagot hagynak a történeti tudósítások egész 1027-ig, a midőn II. Basilius császár a szaraczenok ellen készül Siciliába, seregében vlachokat említ Lupus Protospatha, a ki 1102. tájban írta. Thunmann (Untersuchungen über die älteste Geschichte der östl. europ. Völker, 352) így közli a helyet: „Despotus Nicas in Italia descendit cum ingentibus copiis Russorum, Vandalorum, Turcarum, Bulgarorum, *Blachorum*, Polonorum, Macedonum, aliarumque nationum, ad Siciliam capiendam.“

1082. I. Alexius Comnenus a normann Bohemund ellen indulván, Thesszaliában Exevába érkezék, mely hely, Anna Comnena szerint, *vlach* vagy *oláh*. (*Κατήλθεν εἰς Εξεβαῦ χωρίον δε τοῦτο Βλαχικόν*. Anna Comn. V. 138). Ugyancsak I. Alexius Comn. alatt 1091-ben vlachok szolgálnak a kúnok ellen is. (Anna Comn. VIII. 227. *ἀλλὰ κατὰ μέρος νεολέκτους καταλέγων, ὅποσοι τε ἐκ Βουλγάρων καὶ ὅποσοι τὸν νομὰδα βίον εἴλοντο. Βλάχους τούτους ἢ κοινῇ καλεῖν οἶδε διάλεκτος*. Alexius a sereget újra szervezvéen részint bulgárokat, részint olyanokat szede be, kik nyájörző életet követnek, s a kiket a köznyelv vlachoknak nevez.)

1095-ben egy Pudilus nevű vlach (*πουνδύλου τινὸς ἐκκρίτου τῶν Βλάχων*, u. o. X. 273) viszi meg Anchialos vlach városból annak hírért, hogy a kúnok általmentek a Dunán.

A XII. században a Tudelai Benjamin, héber utazó (iter inter Barium et Abidum, héberül és latinul Tafelnál de Thessalonica, pag. 467.) ezt írja: „Hoc est Vlachie initium (Zeitunnál), cujus incolae montes incolunt: gens ipsa Valachorum nomen gerit. Celeritate cum capreolis conferendi, e montibus in Graecorum regionem descendunt, ut spoliū et praedam auferant. Nemo illos bello lacessere potest: neque rex ullus eos domare potest.“

Tudjuk, hogy II. Basilius császár hosszú küzdelem után 981—1019. ura lön Bolgárországnak. Századok múlva ismét a Dunáig terjede a görög birodalom, ámbár a bulgárok még több ízben fellázadának, jelesen 1025—1041 s 1073—1075. Ekkor ott is előtűnik a vlach nemzet, t. i. a Moesiában telepített rómaiak utódjai, kik addig mintegy a szlávok által elborítva, úgy, mint ezek, a bulgárokat uralták.

II. Izsák Angelus 1185-ben III. Béla magyar király leányát feleségül vevén, nagy fényüzéssel készülle a menyegzőre, melynek

költségeit a tartományok adója fedezze. A Bolgárország oláhait is meg akarák adóztatni; s a fizetni vonakodók marháit elhajták. Két oláh atyafi, Péter és Aszan, a zendülők élére áll. Izsák császár győz ugyan, de az atyafiak a Dunán átszöknek a kúnokhoz, kiknél ótalmat, s majdan segítséget találnak. 1190-ben a kúnok, mint az oláhok szövetségesei, győznek, s e percztől fogva ismét vége lőn a görög császárok hatalmának a régi Moesiában vagy Bolgárországban.

A Konstantinápolyban széket foglaló gyenge latin császárság 1204—1267 nem gátlá a hacmusi vlachok függetlenségét. Számtalan belső és külső zavarok közt 1388-ig állanak fenn a belföldi fejedelmek, míg az oszman hatalom Murad alatt elnyomta Szizsman-t, mint nemsokára a Rigómezőn a szerb czár is elveszíté önállását.

A bolgárországi oláhok függetlenségi háborújának első idejére gondolja tehetni Roesler a dunáninnereni, vagy északi oláhok első telepedéseit. Gyakran kénytelenek levén a Kúnországba, azaz mai Oláh- és Moldvaországba, menekülni, ezen országnak kedvező mivoltát kezdék megismerni; s midőn a XIII. század első harmadában a kúnok ereje a mongol csapások alatt elhanyaglott: a nyájörző oláhok észrevétlenül mind gyorsabban terjedének el abban. S mennél hatalmasabban terjeszkednek a törökök a Dunán túli déli tartományokban, annál inkább vonúlának az oláhok a Dunán innereni vagy éjszaki vidékekre. Így volna megfejtve azon történelmi talány, hogy az oláhokat az éjszaki tartományokban, jelesen Erdélyországban, csak a XIII. században, de legott feltűnő mennyiségben, találjuk meg, ellenben a déli tartományokban a VI. század óta emlegetik őket a történetírók. S az oláhok költözködéseit még utóbb is tapasztaljuk. IV. László magyar király idejében, 1284-ben, Máramarosba költöznek be; ezekből 1359-ben Moldvába vonúl egy csapat, mely ötszáz év alatt az egész tartományt elrománosította.

6. §.

Másképen adják elő a rumun nép történeteit magok a rumun írók. Ezek szerint a rumunok Dáciában, a mai Erdélyországban, a rómaiak gyarmatosítása óta mind folyvást és szakadatlanul laktak volna, saját fejedelmeik alatt, kiket a magyarok a IX. században legyőzének. A magyarok tehát, ez írók szerint, az oláhok hódítói, még pedig lehető, igazságtalan hódítójik. Ez írók *Béla király* Név-

telenjére hivatkoznak — mert az az egyetlen kútforrás, a melyből a IX. századbeli oláh történeteket Erdélyben merítik.

Ugyanis a Névtelen a *Terra Ultrasilvana*-ról azt írja (Cap. XXIV.) „Et dum ibi diutius morarentur, tunc Tuhutum, pater Horca, sicut erat vir astutus, dum coepisset audire ab incolis bonitatem terrae Ultrasilvanae, ubi Gelou, quidam *Blacus*, dominium tenebat, coepit ad hoc anhelare stb.“ „Pater Ogmand, speculator Tuhutum, . . . domino suo de bonitate illius terrae multa dixit, quod . . . habitatores terrae illius viliores homines essent totius mundi, quia essent *Blasii* et *Sclavi*, et dux eorum Gelou minus esset tenax, et non haberet circa se bonos milites, et (non) auderent stare contra audaciam Hungarorum, quia a Cumanis et Picenatis multas injurias paterentur (Cap. XXV.). Hoc dum Tuhutum audivisset a legato, praeparavit se cum suis militibus et . . . egressus est ultra silvas versus orientem, contra Gelou *ducem Blacorum*. Gelou vero dux ultrasilvanus stb. (Cap. XXVI.) . . . Et cum vellent transire amnem Temes, venit obviam eis Glad, a cujus progenie Ohtum descendit, dux illius patriae, cum magno exercitu equitum et peditum, adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum. (Cap. XLIV.)

Tehát a Névtelennek tudósítása szerint, a magyarok megszállásakor a IX. század utolsó tizedében Erdélyben és a mai Bánátban oláhok és szlávok laknak vala, ott *Gelou*, itt *Glad* fejedelem vagy vezér alatt, ez utóbbinak kúnok és bolgárok is segítségül lévén.

Hogyan egyeztethetjük meg a Névtelennek tudósítását más történelmi források tudósításával? Hihetünk-e neki akkor is, mikor ellenkezik az ismeretes történetekkel? A Névtelen úgy tudja többi közt, hogy Zalán elődje Kean (magnus Kean, proavus ducis Salani, Cap. XII.) „dux de Bulgaria egressus, auxilio et consilio imperatoris Graecorum, praecoccupaverat terram illam; továbbá, hogy a görög császár és a bolgár fejedelem nagy sereget küldének Zalán segítségére. (Cap. XXXVIII.) stb. Szóval, a Névtelen úgy tudja, hogy a magyarok megszállása előtte konstantinápolyi császárok némi hatóságot gyakoroltak volna a mai Magyarországon. Ellenben a byzantinus írók, jelesen Constantinus Porphyrogenitus, erről mitsem tudnak, de más író sem tud arról semmit is. Mióta a bolgárok 678—680 Kr. u. átköltözvén a Dúnán, a mai Bolgárországban új hatalmat alapítottak, melynek nyugati határai Magyarországon a Tiszáig érnek vala, azóta a görög császárok hatalma nem terjeszkedett a Dunáig. S ők épen a magya-

rokat a félelmes Simeon bolgár király ellen hívák föl, mit a görög írókból hitelesen tudunk; ők tehát inkább Árpádék szövetségesei valának a bolgárok ellen, hogysem ezeket s velök együtt Zalánt a magyarok ellen támogatták volna! Szent Istvánunk idejében megbukik a bolgár birodalom; ekkor éri megint a görög császárok tekintélye a Dunát, s így Magyarország határait is, a mennyiben a rác vagy szerb nép nem állja el útját. A Névtelennek tudósítása szerint a magyarok megszállásakor fő szerepü vala a bolgár szövetség: ez pedig akkor nem is létezhetett. Ha erre nézve csalatkozik Névtelenünk: bizony másra nézve is csalatkozhatik, s az ő tanúságát az oláhok mellett nem fogadhatjuk el, más történelmi tanúságok ellenében.

Ha igazán Árpád idejében Gelou oláh fejedelem volt volna: az oláhok nagy mennyiségét már a magyarok első idejében is föl kell tennünk, s akkor azoknak emlegetését méltán keressük a legrégibb magyar oklevelekben is. De nem találjuk meg az *árpádkori új okmánytárban* *), melyben pedig a 35. (1176-ból), 43. (1197), 50. (1204), 117. (1224), 180. (1232-ből) oklevelek erdélyi ügyeket illetnek. A Fejér-féle Codexben is csak az 1222-dik és 1224-dik évi oklevelek említik meg az oláhokat (*Blaci, Blacci*). Tehát az árpádkirályok okleveleiben csak a XIII. században tűnnek elő az oláhok. Ebből pedig azt kell következtetni, hogy nem mindjárt a magyarok megszállásakor és utána laktak Erdélyben és Magyarország kelet-déli részeiben feltetsző mennyiségben az oláhok, hanem hogy később terjedének el. S ez, úgy látjuk, megegyezik a külföldi történelmi adatokkal is. Magára Oláhországra nézve is a XI. századból egyetlen egy tényt bírnak felmutatni, mely a rumunok létéről tanúsít. Anna Comnena beszéli, hogy 1080 tavaszán a besenyő fejedelem Tzelgu 80,000-nyi hadat vezetete a byzantinusok ellen, mely had szarmatákból, skythákból és dák seregből áll vala Salamon vezér alatt. -- E dák sereget vélik oláhnak, azonban nyilván a déli Aurelianus-féle Dáciából valónak kell tartani, mert ennek neve divatozik az akkori íróknál. Thunmann felhoz ugyan még a lengyel Kadlubekből három tényt az 1096, 1145 és 1182. évekből, melyek oláhokról tanuskodnának, kik ott *thibiani, libiane*i és *tibiane*i név-

*) Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja a M. T. Akadémia történelmibizottmánya. Első osztály: Okmánytárak. Hatodik kötet. Pest, 1860.

vel fordúlnak elő : de nincs tudományunk, hogy valahol így nevezték volna az oláhokat.

Még a XII. században sem találunk oláhokra az írónál, se Oláh- se Moldvaországban. Egyetlen egy tényt említnek ez utóbira nézve. Cinnamus beszéli, hogy Manuel Comnenus „a Vlachok nagy seregét, kiket Italia régi gyarmatosainak mondanak, a Fekete tenger mellékéről támasztá fel Magyarország ellen, a honnan ezt még soha ellenség nem támadta volt meg.“ Ezeket a vlachokat Moldvából valóknak gondolják : pedig azokat kell érteni, kik Konstantinápolytól fogva a Feketetenger partján laknak vala. S innen csakugyan nem rohant soha ellenség Magyarországra : Moldvából ellenben leggyakrabban csapának be a besenyők.

Azt kell tehát vélni, hogy a Névtelen utóbbi kornak, azaz a maga korának, viszonyait helyezi a IX. századba. Innen magyarázható meg, hogy például a Sz. Gellért legendája, mely Achutumról bővecskébben szól, nem említ oláhokat, pedig elbeszéli, hogy Achutum Bődönben (in civitate Budin, most Vidin) a görög szertartás szerint vette volt föl a keresztséget, s Maroson (in urbe Morisena) egy monostort alapított görög szerzetesekkel ; elbeszéli, hogy Gellértnek hét tanult szerzetese vala, kik ügyes magyar tolmácsok (ungarica lingua interpretes expediti) lévén, magok predikálnak vala a népnek ; hogy oláhhul is prédikáltak volna, azt nem említi, tehát nem valának akkor még a Maros mentiben oláhok. Az Achutum görög szerzeteseit pedig nem lehet oláhoknak tartani, hisz az újabb időkig görög szerzetesek voltak még az oláhországi monostorokban is. Ez átvezet minket a rumunok vallására, mely nyomos tényező a fenforgó kérdésben.

7. §.

Aurelianus idejében a keresztyénség csak úgy terjedhetett a római Dáciában, mint bármely más római tartományban. Föltéve, hogy a Dunán inneni részekben s a mai Erdélyben nagy számmal maradtak volna római gyarmatok, vagy elrómaiásodott népek : vajjon ezekhez el nem jutott volna-e a keresztyénség a Dunán túli rómaiaktól? Csak a Moesia és aurelianusi Dácia oláh keresztyénei közt nem nyilatkozott volna a keresztyén hittenjesztési buzgóság? Vagy az erdélyi keresztyén oláhok soha sem gyakorlának hatást győzőjükre?

Íme a nyugati gótok, Ulfilas ideje, tehát a IV. század első fele előtt, nem ismerték volt a keresztyénséget; s azt velök nem országukbeli, azaz rumun, hirdetőik ismertették meg, hanem Ulfilas Konstantinápolyból vivé azt be.

A IX. században a két legnagyobb görög apostol Methodius és Konstantinus az éjszaki szlávokhoz viszik el a keresztyén hitet; útjuk a kazarokhoz is elvezeti, de sehol nem találunk se keresztyén, se pogány rumunokra.

S a magyarokhoz is a keresztyénség nem a belföldi románoktól jutott el, hanem nyugatról és Konstantinápolyból. Ezt a körülményt jól kell szemügyre venni. Mert föltéve, hogy a magyar megszálláskor Erdélyben és Magyarország dél-keleti részeiben a románság tetemes számmal lakik vala : az vagy pogány, vagy keresztyén volt. Ha pogány volt, meg nem lehet fogni, miért nem fogadta el a nyugati keresztyén tant, mint a magyarok : ha pedig keresztyén, s a görög egyházhoz szító keresztyén volt a románság, akkor meg azt nem lehet megfogni, hogy miért nem terjedt el a görög egyházi tan a magyarok között is, holott többen közölök Konstantinápolyban vevék föl a keresztséget. Okvetlenül áll tehát, hogy a magyar megszálláskor s utóbb is még sokáig Erdélyben és Magyarország dél-keleti részeiben se pogány, se keresztyén oláh vagy rumun nem vala még. Ez a nép tehát később költözködék be lassankint a Dunán túli szláv tartományokból, s csak a XIII. században kezde feltűnedezni Erdélyben.

Ezt pedig, úgy látszik, legvilágosabban az is bizonyítja, hogy az erdélyi és moldva-oláhsági rumunoknál az egyházi nyelv a szláv volt. Erdélyben csak I. Rákóczi György 1643. october 10-kén hagyá meg az oláh püspöknek, „quod sacrosanctum Dei verbum juxta sacros bibliorum codices tam dominicis quam aliis diebus festivis, tum in ecclesiis, tum ad funera, tum vero alibi utrobique locorum desiderabitur, vernacula sua lingua praedicabit, praedicarique per quosvis alios quoque pastores procurabit et faciet.“ Ugyanezen időtájban, azaz 1642-ben, Jásziban is a szláv nyelv helyett a rumunt vevék föl az egyházi használatba, megtartván azonban a cziril betűket, mint Erdélyben is. Tehát Dunán túl szláv népek közt laktak volt a rumunok; azok közt, a Dunán túli szlávok közt, fogadták volt el a keresztyénséget az egyházi szláv nyelvvel s a szláv írással együtt.

8. §.

Végre ugyanazt bizonyítja a rumun nyelv is. A nyelvek t. i. mindenütt és mindenkor azon népek nyelveiből vesznek föl szókat, a melyek közt élnek, vagy éltek. Azért mindenik nyelv magán viseli a népe viszontagságainak bizonyítékait; így a magyar, így a rumun is.

Miklosich, ki legmegbízhatóbb tekintély, a rumun nyelvben 1) *ős elemet* talál, mely a régi thrákból jutott abba szintűgy, mint a bulgárba, szerbbe, új görögbe, albaniaiba, a miről már volt szó (lásd a 131. lapot.) 2) *latin és görög elemet*. A latin elem nemcsak grammatikai alakját határozza meg rendesen, hanem legnagyobb részint szókincsét is teszi a rumun nyelvnek. Amazt Diez román nyelvekbeli egybehasonlító grammatikájából lehet meglátni; ezt, a latin szókincset a rumun nyelvben, úgymond Miklosich, eddigelé még nem tárgyalta senki kellő tudományossággal. — A görög elemet csak a szótárban találjuk meg; erre nézve Roesler helyesen tájékoztatja az olvasót. A rumunok a görög egyházhoz tartozván, már ennél fogva is sok görög szót vehettek föl az egyházi ügyek és viszonyok megjelölésére. Ámde a görög egyház soha sem taszította el annyira a népek nyelveit, mint a római egyház; azért a rumunoknál se volt a görög nyelv egyházi nyelv; de a saját rumun nyelv se volt az, hanem a XVII. század elejéig a szláv, mint láttuk. Azért sok egyházas kifejezés a rumun nyelvben nem görög, hanem szláv. Továbbá a görög eredetű hoszpodárok uralkodása a dunai fejedelemségeken, s a fanariota görögök oda tódulása nagyon öregbítette a rumun nyelv görögösségét. De korábbi görög hatást is mutat fel az, különösen Erdélyben, hol görög hoszpodárok és fanarioták nem voltak. Nehéz azonban meghatározni, vajjon a római időből származik-e már az, vagy a középkorból. A macedo-rumun nyelvjárásban még több görög szó találatik, mert ott századokon keresztül tartott a közlekedés a románok és görögök közt.

3.) A *szláv elem* hatását két dologban mutatja fel a rumun nyelv: *képzők*-ben, mert a szóképzésben szláv képzőket is használ; és *szókincsben*. Erre nézve is kétféleképen hatott a szláv nyelv, vagy úgy, hogy a latin szók jelentését módosította, mintegy elszlávósította, p. o. *lume* mundus, lat. lumen, a szláv által vette föl azt a jelentést, mert abban *svjet* lumen és mundus, mint a magyarban is a

világ szó lument-t és mundus-t jelent; vagy úgy, hogy tetemes számu szláv, jelesen ószlovén szó jutott a rumun nyelvbe. Még azt a különbséget is kitünteti Miklosich, a mely az eredeti szláv szók, és azok közt van, a melyeket magok a szlávok is más nyelvekből kölcsönöztek, de azután a szláv nyelvből kerültek a rumunba. *)

4.) De van a rumun nyelvben még *török elem* is, melyet Roesler állított össze. A nyelv nemcsak számos török szót, hanem némely képzőt is vett föl. A fölvett török képzők *ži* (dsi), mely a rumunban *žiu*, p. o. *laptažiu*, téjárus, *lapte* tej; *lampažiu* lámpacsinaló stb. *lik*, p. o. *birbantlik* dözsölés, feslettség, *birbante* gaz ember; *inžinerlik* úti építészet stb. *li*, *lu*, p. o. *žearkliu* karimás, *čeark* kör stb. Török szóknak veszi azonban mindazokat Roesler, a melyek a török nyelv útján kerültek a rumunba, habár különben arab vagy perzsa szók volnának is. Ide teszünk néhányat, melyek a magyarban is megvannak.

Aslan, a török arslan, közönségesen aslan, m. oroszán; *balta*, t. *balta*, m. *balta*; *bekier* nőtelen, t. *bekiar*, m. *betyár* (mely előbb nőtelen s azután függetlenül élőt, csavargót jelent. (Betyárt, azaz nőtelen, nyári munkára szoktak fogadni). — *Bumbah*, t. *pembuk*, m. *pamuh*; *pamut*; *dulamje* t. *dulame*, m. *dolmány*, új görögben is *τουλαμᾶς*; *ibrik*, t. *ibrik*, m. *ibrik*; *kazan*, t. m. az albaniaiban is *kažán*; *kais*, t. *kaisi*, m. *kaiszi* (baraczk); *kalpak*; — *kapak* fedél, t. *kapak*, m. *kupak*; *kin* (Pein, Marter, Plage) *kinui* *kinozni*; t. *kin* gyűlölet, bosszú, harag; *kin* almah *boszúlni*. Vajjon a magyar *kin* is a perzsa-török *kin* volna-e? — *íeranč*, p. t. *narinž*, m. *narancs*; *szobe*, *kályha*, a *bánátban* *szoba* is, t. *soba* *kályha*; *harač* *adó*, t. m. *harács*; *harami* *zsvány*, m. *haramia*; *kasab* *mészáros*, t. a. *kasab* *levágni*; m. *kaszab*-*olni*; *čeardak* *sátor*, t. *čarduk* „*pavillon*“, m. *csárda*; *čiób* *darab*, *cserep*, t. p. *čub* t. (csīp)-*csup*; *čiókan*, t. *čekian*, m. *csákány*; *čiuurde* *csorda*, t. p. *čerende* a *mi* *legel*, *legelő*; *čiture* *veder*, t. *čiture* *faedény*, melyben útra való vizet vagy bort *visznek*, m. *csutora*; *šalvari* *bó nadrág*, t. *šelvar*, m. *salavár*; *šatre*

*) Miklosich más írókra is van tekintettel. „Die im Ofner Lexikon niedergelegten Deutungen und die Ansichten Schullers über rumunische Etymologie sind werthlos: sie sind von uns nur in der Absicht aufgenommen worden, um von der immer noch möglichen Rückkehr zu dieser Art Sprachforschung, so viel an uns ist, abzuhalten.“

sátor, t. p. čadir (szanskr. čhatra ernyő); šerempeu vízi árok, t. šarampo, karózat, m. sorompó stb.

A rumun nyelvnek saját elemei a régi thrák, meg a latin; e kettő teszi saját egyediségének alapját. De görög, szláv és török elemei amaz egyediségének külső viszontagságait tükrözik vissza. Ez öt elem nem csak azt mutatja, hogy miből, de azt is, hogy hol képződött a rumun nyelv. S ez utóbbi nem mutat Erdélyre, vagy általában a Dunán inneni részekre, hanem a Haemusi félszigetre.

Ha a rumun nép a Dunán inneni részeken alakult volna, nyelvében nem csak gót, hanem hun, besenyő és kún elemeket is mutatna fel. A mi a gótot illeti, arra nézve azt mondja Miklosich: „Én azt találtam, hogy a rumun nyelvbeli németség újabb időben került abba. A rumun nyelvnek részinti thrakos alakja, meg a német alkotó részek híja különböztetik meg azt a többi román nyelvektől. Azért nem helyeselhetem Cipariu nézetét. (De latinitate linguae valachicae, Blasii, 1855), midőn azt állítja: „E lingua germanica, per Gothos non pauca vocabula in linguam valachicam irrepsisse videntur, saltem ea, quae etiam extra Transylvaniae fines usitata sunt.“

Ugyanezt kell a magyar elemről is mondani, mely, Miklosich szerint, csak némely tájakon tolakodott a nyelvbe, de ott csupán a szótárra vonatkozik. A magyar elem s az új kor hatásának eredménye: azon korból, mely kilencz századig tartta, se gót, hun, se besenyő, se kún hatás nem látszik meg a nyelven.

9. §.

Ezek után következő eredményeket fogadhatunk el Roeslerrel:

a) A rómaiak az eredeti dák népséget elűzték, s újra megnépesíték a hódított országot. A szabad dákok és a római tartomány között lobogó ellenségeskedés megakadályozá a két elem összeolvadását.

b) Az oláhok rumunoknak nevezik magukat, mert a római, azaz byzantinus, birodalom alattvalói voltak; így nevezik magukat az új görögök és bolgárok is.

c) Az oláhok azon római gyarmatok utódjai, kik a Trajanus Dáciájából az Aurelianus Dáciájába települtek, azután a görög birodalom átzejlott népköltözés által egymástól elszakadván, a Haemus félsziget keleti és közép részeiben szóródtak el. Két fő ágat lehet megkülönböztetni: az éjszakit és a délit. Az éjszakinak hazája

sokáig Bolgárország vala, melyből Erdélybe, Oláhországba és Magyarországba költöztek. A déli ág megtartotta régi lakó helyeit Macedoniában és Thesszaliában. Az éjszaki jobban összekeveredett a szlávval, mert hosszabb ideig belső összeköttetésben vala a bolgár szlávokkal; a déli viszont a görög nyelvvel keveredett jobban össze.

d) A Trajanns Dáciájában egészen elenyészett a római mivéltség. Mert abban nem maradt meg a rómaiság, azért egy római hely vagy város sem tartotta meg nevezetességét (mint a nyugati román tartományokban,) vagy legalább nevét. — Oláhország, Erdély, és a Bánát főbb városai újabb telepítések, s nem származnak az oláhoktól, kik egynek sem adák az első nevet, hanem inkább elfogadták a volt neveket. Ez leginkább azon folyóneveken tűnik szembe, a melyek a rómaiak idejéből valók. Mert az oláh elnevezések: Oltu, Mureşiu stb. nyilván a magyarból vannak csinálva, az Aluta, Marisius helyett. Mászt látunk Olasz, Francia-, Spanyolországban; sőt Anglia, Helvetia, déli Németország sem mutatnak oly tökéletes megszakítást a régi és új idő közt, mint a Dunán inneni tartományok, a melyekben ma rumunok laknak.

e) Erdély és a Dunafejedelemségek nem rumun, hanem később részben elrumunosodott tartományok. A román lakók folytonossága egy ezredév által van megszakítva.

f) A Dunán túli vagy déli részeken alakulván a rumun nép, azért nem keveredett se a góttal, se a besenyővel vagy kúnnal.

g) Az oláhok nomád állapotja és észrevétlen terjedése már mívelt és államilag rendezett tartományokban fejt meg jognélküli voltukat Erdélyországban.

h) Az oláhok származása a görög birodalomból fejt meg továbbá azt a feltűnő körülményt is, hogy ők a már uralkodásra jutott katolikus vallás közepett a görög egyházhoz ragaszkodának, s megőrzék összeköttetésüket Konstantinápolylyal és a Hagion Orosz-szal.

i) Az oláhok visszaköltözése homályban maradt, mert az költöző nyájörzöknek éjszak felé való mozgása, melynek kezdete nem ébreszte figyelmet, lefolyása nem támaszta zajt.

MUTATVÁNY-CZIKKEK,

EGY MAGYAR-LATIN SZÓTÁRBÓL. *)

1. **A v. az**, (az első mássalhangzón, az utóbbi hangzón kezdődő szó előtt álló támasz). — 1) főnév előtt a latinban mindig elmarad, tehát akár „ember“, akár „az ember“ latinul mindig csak = homo. 2) kérdő szócskák előtt, e szócskákat visszahozókká változtatja, így : mért? = cur, quare; a mért = quoniam, quod, itaque; ki? = quis, quae, quid; a ki = qui, quae, quod; hogy? = quomodo, quo pacto, qui; a hogy = ut, uti, sicut stb. 1. az illető szócskák alatt

2. **A v. az**, mut. nm. távollevő tárgyra mutat, vesd ö. e, ez. — 1) átalán, is, e a, id, iste, ista, istud; így küln. mikor főnév előtt állva, mintegy melléknéviileg a tárgy v. személy kitüntetető kijelölésére szolgál : az a hely, is locus; az a sors, ea fortuna; elöadom azt a beszélgetést, a mely a minap köztünk folyt, referam eos sermones, quos habuimus nuper. — Így áll még önállóan mint állítmány egyszerű mondatokban : én vagyok az, ego sum is v. iste; és ilyenkor, ha az alany harmadik személyü nm. az helyébe a latinban a magyarban kihagyott van ige áll : ö az, iste v. is est; az az, istud v. id est. *Jegyz.* Az újabb irodalom nagyon hibásan „az az ember“, „az a tárgy“ és hasonló kapcsolatokban az az és az a helyett az az o n szót használja, a melynek egészen más a jelentése, vesd ö. azon. 2) ellentétben a közel levő tárgyra mutató e z-zel, ille, illa, illud, iste, ista, istud, alter, vesd ö. amaz : ebben a félelem, abban meg a szégyen akadályoztat, timor hoc, pudor impedit illud;

* A Ny. Közlemények szerkesztője úgy hiszi, nem vét a Közlemények célja ellen, ha kiadja ezt a mutatványt. A szótár-írás mindenkor jeles része a nyelvtudományi körnek; a magyar-latin szótár-írás pedig gymnasiumaink ügyében is nagy fontosságú. Ha ez iránt érdeklél viseltetnek Közleményeink, csak a nyelvtudomány érdekét vallják.

ez a végrendeletre, az meg a rokoni viszonyra támaszkodik, *hic testamento, ille proximitate nititur*; ha ily módon írt volna, nem élt volna azzal a szóval, *si hoc modo scripsisset, isto verbo usus non esset*; — így kell fordítani akkor is, ha az ellentét nincs is épen határozottan kifejezve, de a beszéd kapcsolatából kitűnik: az a kevés vagyonu ember, *ille vir haud magna cum re*; azt a másikat otthon hagyta az anyjánál, *illum alterum reliquit apud matrem domi*. 3) Mikor ez járul eleibe és kitüntető erejét emeli, *ille, iste*: tudnillik ez az a Charybdis, *nimirum, haec est illa Charibdis*; mert ez az a mindig egyforma arc, *hic enim est ille vultus semper idem*. 4) Némelykor, mikor távolra mutató nélkül csupán kiemelőleg mutat valamely tárgyra, *hic*: azon légy, *hoc age*; az fekete, attól őrizkedj, *hic niger est, hunc caveto*; arra az egyre kérlek, *unum hoc te oro*; és így küln. valami elmondott dolog értelmezését bevezetve: *az az, hoc est*; azt mondom, *hoc dico*. — 5) Néha = olyan, és ekkor hasonlóképpen a körülményekhez képest is, *ille, hic* felel meg: azzal a kikötéssel, *ea lege*; nem vagyok én az az ember, *ki... = olyan ember, hogy..., non sum is, qui...* 6) Mértéket, fokot jelölő szókkal való kapcsolatát latinul sokszor a köznemű nm. az illető főnév sajátító esetével fejezi ki: miután arra a helyre érkeztek, *postquam ad id loci venere*; már abban a korban vagyunk, *hogy..., id aetatis jam sumus ut...*; abban az időben indult el, *id temporis profectus est*.

Ábrázat, fn. [ábra] 1) *facies, vultus, os, frons*; az első kifejezés inkább az á. állandó vonásait jelöli, tehát: szép á., *decora facies*; emberi ábrázat, *humana facies*; az utóbbi három ellenben a benső indulatokat vagy gondolatokat tükröző kifejezést, tehát: savanyu, sötét, komoly, levert á., *vultus acerbus, adductus, severus, demissus*; mindnyájok ábrázatján látszik a kétségbeesés, *in omnium vultu desperatio eminet*; a kegyetlenség szólott egész ábrázatjából, *crudelitas toto ex ore ejus eminebat*; az ábrázatjára van festve esztelensége, *vecordia prorsus inest in vultu ejus*; más ábrázatot váltani, *vultum mutare*; lesütött ábrázattal jární, *demisso vultu incedere*; valamit valakinek az ábrázatjáról leolvasni, *aliquid ex vultu alicujus concipere*; komoly ábrázatot csinálni, *frontem adducere, vultum componere*; ábrázatját elfintorítani, *os torquere*; derült, vidám á., *frons serena, hilaris*. 2) mint az egész ember ismertetője = ember, *species, forma*:

ma két uj ábrázatot láttam, *vidi hodie duos homines, quos antea non noveram*; csinos á. (nőről), *mulier lepida specie*. 3) l. pofa.

Ág, fn. 1) *ramus*; küln. lombos ág, *frons*; száraz ágak, *ramalia*; a fa ágakat hajt, *arbor in ramos diffunditur*; oltó ág, *surculus*; fatytyu ág, *stolo*, *sarmentum*. *Szój.* ágról szakadt ember, a) = rongyos, *pannosus*, *pannis obsitus*; b) = sehonnai, *erro*, *homo vagus*; ágon madarat mutatni, *desiderium alicuius rei alicui movere*, *injicere*, köznyelven *salivam movere alicui*. *Közm.* Szegény ember, az ág is húzza, *omnia mala in pauperes cadunt*. 2) a mi ághoz hasonló, névszerint: a) szarvas-féle állatok szarvának ága, *ramus*; b) villának v. szigonynak ága, *dens*; három águ szigony, *fuscina tridens* v. csak *tridens*. c) folyóvíz ága, *pars*; a folyó itt sok ágra szakad, *flumen in plures partes diffluit, dividitur*; tenger ága, *aestuarium*; hegláncz ága, *ramus*. d) *átv. ért.* a családi viszonyokban α) *familia*, *genus*, *stirps*; küln. atyai, anyai ág, *paternum*, *maternum genus*; A. anyai ágon közel rokona volt P. M.-nak, *Augustus a matre Magnum Pompejum artissimo contingebat gradu*. β) = nemzedék, nyom, *progenies*; *közm.* hamis keresmény nem száll harmadik ágra, *male parta non durant*. 3) küln. *szój.* zöld ágra jutni, *prospera fortuna uti*; nem juthatni zöld ágra, *adversam usque fortunam experiri*, *adversa semper fortuna conflictari*.

Al, fn. önálló névtörzs, a melyből éppen úgy alakúl az alsó mn., a mint alakúl bel-ből belső; fel-ből, felső; kül-ből külső; szél-ből, szélső stb.; sajátlagos jelentése valamely tárgy azt a részét állítja előnkbe, a mely a többi részekhez képest mélyebben áll vagy fekszik, és a melyen e szerint a többi részek rendesen rajta fekszenek vagy nyugosznak; használjuk pedig: I. önállóan (rendesen ekkor így írják alj v. aly) 1) általános, eredeti jelentésében, *pars inferior*, *infima* v. *ima rei*, vagy a latin nyelv sajátágánál fogva így is: *res ima*: a hegy alja, *ima montis* v. *imus mons*, még így is: *radices montis*; az oszlop alja, *pars ima columnae* v. csak *ima columna*; innen *névk.* néha = valaminek a talpa, lába, pl. a pohár alja, *solum* v. *basis scyphi*. 2) tágasabb értelemben jelenti még azt az üres helyet is, a melyet némely tárgy sajátágos szerkezeténél fogva szükségképpen béborít, *spatium*, *locus vacuus infra rem* v. *sub re*, pl. az asztal alja, *spatium infra mensam* v. *sub mensa*; innen *átv.*

ért. arról is, a mi ezt a helyet elfoglalja, küln. zászló alja, vexillum, vagy a katonaság ókori osztályozását a jelen korra alkalmazva, a gyalogságnál, cohors, a lovasságnál ala v. turma. 3) híg testeknél = üledék, faeces, sedimentum, crassamentum, limus, az olajnál, amurca; és innen 4) = valaminek a selejtese, rosza, hulladéka, rejculus mn. által körülírva; pl. búza alja, frumentum rejculus; a nép alja, infima plebs.

II. Szószerkezetekben (nem mn., a mely a főnévvel egy szóba van összeírva, hanem fn., a mely egy más főnévvel szerkesztményt, compositum-ot alkot) az önálló szó jelentései szerint 1) jelöl olyat, a mi mint rész v. legalább kiegészítés valami felette lévőhez tartozik, inferior, v. igékből alkotott főnevek előtt, sub —; pl. algerenda, tignum inferius; al-épület, substructio; innen 2) kevésbé szabatosan olyat, a mi felett lehet v. szokott lenni valami, így pl.: al-ház, a mely felett nincs emelet, tehát földszinti, domus plano pede exstructa, némelykor még = domus humilis. 3) *átv. ért.* olyat, a mi rangra, tekintélyre nézve kisebb (vesd. ö. alárendelt), minor, sub —; pl. al-tisztviselő, magistratus minor; al-parancsnok, subpraefectus; küln. oly tisztviselőről, a ki szükség esetében a felsőbb tisztviselőt helyettesíti, vicem gerens v. vice fungens és újkori latinsággal: vice —; így al- király, regis vice fungens, ujk. vice-rex; al-ispán, supremi comitis vicem gerens v. vice fungens, ujk. vicecomes; innen sajtáttalanul mint msz. al-osztály, pars és ujk. subdivisio. 4) oly vidéket is jelöl, a mely azért, hogy nincs rajta hegy, alantabb fekszik, planus demissus, így: al-föld, al-vidék, regiones, loca plana et demissa; l. egyébiránt az illető főneveket. — *Jegyz.* Mindezekben a szerkezetekben az al szó jelentése egyezik az alsó mn. jelentésével, innen van: a) hogy sokan tévesen melléknévnek tartották, holott mindig főnév; még akkor is, ha a latinban vagy más nyelven melléknévvel kell pótolni; b) hogy az ujitók oly szerkezeteket is alkottak vele, a melyekbe alapjelentésénél fogva nem talál, így pl. al-ruha, e helyett: alsó ruha. A különbség az, hogy az al főnévvel szerkesztett kapcsolat mindig valamely egésznek egy kiegészítő részét jelöli, az alsó melléknévvel pedig önálló tárgyat határozunk állására, fekvésére nézve, tehát al-ruha volna = egy ruhának alsó része, alsó ruha pedig = oly ruha, a mely más ruha alatt van; ugyan e különbség van al-város és alsó város, al-szoba és alsó szoba közt stb.; így al-test, = az emberi test alsó része, alvus, abdomen,

venter; ellenben alsó test, egy önálló test, a mely más test alatt van, corpus inferius situm, corpus alteri suppositum. — A hasonló bel és belső, fel és felső, kül és külső stb. szóról ugyanez áll.

Állani, [al] I, k. 1) sajátlag nem mozogni, A) helyben, a) ellentéte mozogni, inogni, stare, non labare, non vacillare; az oszlop áll, columna stat, non labat; a malom, az óra áll, rotae molae, horologii non moventur; innen b) *átv. ért.* szilárdnak lenni, nem tétozáni, stare, stabilem, firmum esse; a határozat áll, stat sententia; csak az álljon köztünk, modo nobis stet illud; innen küln. = bizonyosnak, igaznak lenni, constare, certum esse: anynyi áll, constat hoc, certum est. c) ellentéte feküdni, ülni, összeomlottnak lenni, stare, a város, a ház áll, urbs domus stat; a falak állanak, muri stant; ezek ketten állanak, nem ülnek, hi ambo stant non sedent; állva enni, stantem cibum sumere; fél lábon á., in uno pede stare; alig állok, vix me sustineo; innen d) *átv. ért.* ellentéte: bukni, elesni, stare, vigerere; mikor a köztársaság még állott, stante adhuc republica; még akkor állott M., Mycenae tunc viguere; a M. birodalom 150 évig állott, regnum Macedonum CL annos stetit. e) = lenni, létezni, esse, situm v. positum esse, különböző kapcsolatokban nagyon különbözőleg fordítandó: valaki v. valami alatt állani, esse sub aliquo v. aliqua re, subesset alicui v. alicui rei, in alicuius potestate esse, inferiorem esse, vesd ő. alatt; a város a hegy alatt áll, urbs sita est ad imum montem, ad radices montis; a nap a tenger alatt áll, sol subest oceano; valamiben állani, consistere, positum esse, contineri; semmi sem abból, a miben az élet boldogsága áll, nihil eorum in quibus vita beata consistit; minden abban áll, totum in eo est, eo nituntur, in eo vertuntur omnia; miben áll a dolog? quomodo se res habet? valamiből állani, consistere in v. ex aliqua re, contineri, cerni, in aliqua re; az ember testből és lélekből áll, homo constat ex animo et corpore; vagyonának egy részekész pénzből állott, partem rei familiaris in pecunia habebat; minden táplálékuk téjből és sajtból áll, victus eorum consistit in lacte et caseo; az istenek nem állanak erekből és idegekből, dii non continentur venis et nervis; a hajóhad ezerkétszáz hajóból állott, classis erat mille ducentarum navium; valami áll valaki előtt: α) = testi v. lelki szemmel látja, ante oculos versatur aliquid, meminit alicuius rei; β) = bé fog következni, impendet, imminet alicui, manet aliquem; valamin felül á., superio-

rem esse aliqua re, aliquid infra se positum arbitrari v. putare, contemnere aliquid; az erény felül áll mindenben, a mi embert érhet, virtus contemnit omnes casus humanos; felül áll az irigységen, invidia superiorem esse; helyt á., adesse, paratum esse, praesto esse; valami felé á., conversum, directum esse aliquo versum, spectare aliquo; a szekér rúdja a kapu felé áll, temo ad portam est conversus; a hajó orra egy sírhalom felé áll, prora sepulcrum spectat; közel, távol á., prope, procul abesse ab aliqua re; valakihez közel á., amicitiae vel propinquitatis vinculis conjunctum esse cum aliquo, alárendelt emberről főnökéhez való viszonyában, ex intimis alicuius esse; kívül, belől á. valamin, exclusum, admissum esse; a nép, a mely ezelőtt az alkotmány sánczain kívül állott, már most belől áll, multitudo antea ab usu libertatis exclusa, nunc omnibus juribus uti et frui potest, quae leges et instituta patriae civibus concedunt; fegyver alatt á., esse in armis; táborban á., in castris, sub pellibus esse; szabadságodban áll, hoc tibi liberum est; in tua potestate situm est, licet hoc tibi facere, tui arbitrii est; az ajtó tárva, nyitva áll, patet janua, patent fores; házam nyitva áll számodra, patet tibi domus mea; valakinek rendelkezésére á., volenti, jubenti praesto, paratum esse stb. — B) helyből, a) általán, stare, loco non moveri, non cedere, immotum, fixum esse, manere, perseverare in loco aliquo; menj bé, ne állj, abi intro, noli stare; mit állasz te tuskó, quid stas lapis? a hold áll a hogy feljött, luna uti exorta est stat; állj csak egy kissé, egyebet is kérdek, mane modo, etiam percontabor alia; a szikla mozdulatlanul áll, rupes stat immota; álló csillag, stella fixa; álló tábor, castra stativa; álló víz, aqua stagnans; külön mint hsz. állani, loco non cedere. Innen b) *átv. ért.* valamitől el nem térni, perseverare, permanere, perstare, constare, manere in aliqua re; véleménye mellett á., manere, perseverare in sententia sua; fogadása mellett á., permanere in voto suo; kötelessége mellett á., permanere in officio; a mellett állott, in eo consiliit stb. c) ha mozgás után következik a helyt maradás, consistere, subsistere; állj! mint vezényszó, consiste, siste; többeknek, constitite, sistite gradum. — Innen 2. a) mozgás után következő helyt maradást tartva szem előtt = menni, pl. fa alá á., subire arborem v. arbori, consistere sub arbore; állj ide mellém, accede huc, huc ades; az ablakba, az asztalhoz á., ad fenestram, ad mensam consistere; valaki eleibe á.: α) = észébe jutni, subire, subvenire, in mentem venire; β) = útját ál-

lani, occurrere, obsistere alicui. b) *átv. ért.* = valamihez csatlakozni, így : valamire állani, assentire, accedere; valaki véleményére á., assentire sententiae alicuius, pedibus ire in sententiam alicuius; valaki pártjára á., addicere se alicui, in partes alicuius transgredi; szívesen állok azok mellé, a kik ezt tanították, libenter accesserim iis, qui ita prodiderunt; így : neki á. valaminek, rem aliquam aggredi; küln. valaminek á., = valamivé lenni egy testülethez való csatlakozás által, pl. katonának á., profiteri nomen, nomen dare militiae; kereskedőnek á., mercatorem fieri, ad mercaturam accedere.

3) = nem változni, e szerint a) olyan tárgyakról, a melyek természetes vagy erőszakos változásnak vannak alávetve, durare, perennare, permanere; a hús jól áll télen, carnes per hiemem durant, durabiles sunt; szőlő, a mely télen át áll, álló szőlő, uvae hiemis temporibus durabiles, quae per hiemes durant; a gyümölcs nem áll, poma fugiunt, putrescunt, corrumpuntur; a perzsák viasszal vonták bé halottjaikat, hogy testök minél tovább álljon, Persae mortuos cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant corpora diuturna.

b) *átv. ért.* alkuról, szerződésről s hasonlóról = változatlanul érvényesnek lenni, valere, vigere, ratum, firmum, stabilem esse; a míg a Lykurg törvényei állottak, a Lacedaemoniak vitéz nép voltak, Lacedaemoniorum gens fortis fuit, dum Lycurgi leges vigebant; a néptribun azt indítványozta, hogy az Aelius és Fufius törvénye ne álljon, tribunus plebis tulit, ut lex Aelia et Fufia ne valerent; áll a mit mondanál, ratum est quod dicas; a végrendelet áll, testamentum ratum est; áll az alku, a fogadás, pactio, sponsio rata est. Innen c) = valami tartós állapotban lenni, vesd ö. A, 1, e) nagy tekintélyben, tiszteletben á., esse magna auctoritate, in magno honore, auctoritate dignitate valere, multum posse; jó, rossz hírben á., bene, male audire; jó lábbon á. valakivel, esse in gratia cum aliquo; ez az ügy jól, rosszul áll, causa, negotium bene male se habet; a dolog így áll, res ita se habet, eo loco est; már rosszabbul nem állhat, pejore loco esse non potest; így állottak a dolgok Rómában, hic rerum urbanarum status erat; jól állani, bonis, prosperis, florentibus esse rebus; valaki jól áll, bene agitur cum aliquo stb.; innen küln. valahol állani = rendesen őriztetni, servari; a római kincstár a S. templomában állott, aerarium populi Romani in aedibus Saturni servabatur; a magyar korona Budán áll, corona regni Hungariae Budae servatur. 4) = kerülni, stare, constare; sokba állani, magno constare, magno pretio stare; a győzelem sokba ál-

lott, victoria multo sanguine stetit. 5) = illeni, decere, jól áll, decet; rosszul áll, dedecet, non est decorum. 6) *szój.* állok elibe, adsum, praesto sum, ecce me!) 7) valakin állani = valakitől függni, penes aliquem esse, in alicuius potestate esse v. situm esse, stare per aliquem, alicuius arbitrii esse; a dolog rajtam áll, res penes me est, mei arbitrii est; nem áll rajtam, non est mei arbitrii, non est in mea potestate. 8) irodalmi idézetekről, esse, scriptum esse; a mint Ciceronál áll, ut est apud Ciceronem; az ujságban áll, scriptum est, scriptum legitur in actis diurnis; a levélben körülbelől ez állott, litterae scriptae erant in hanc fere sententiam; az A. síremlékén egynehány hatmértü vers állott, quidam senarioli in monumento Archimedis inscripti erant. 9) *rész. álló*, mint mn. időhatározásnál a) = egész, solidus, integer, totus, plenus: egy álló óra, hora integra; egy álló esztendő, annus solidus, plenus; egész álló nap dolgozni, totum diem laborare; b) = folytonos, continuus, perpetuus; három álló óra, tres horae continuae; három álló éjjel, tres noctes perpetuae; húsz álló esztendő, continui viginti anni.

II. cs. tárgyesettel 1) = tűrni, szenvedni, pati, ferre, tolerare, Atticus nem állhatta a hazugságot, Atticus mendacium pati non poterat; ezt az embert senki sem állhatja, hunc nemo ferre potest; a munkát á., laborem ferre; szomjuságot, éhséget á., sitim, famem tolerare; önállóan is, ezt nem állhatom, hoc ferre, pati non possum; nem állhatja, hogy . . . , non potest se continere, non potest a se impetrare, sibi temperare non potest, quin . . . Innen *átv. ért. szój.* állani a sarat, validum, fortem esse ad ferenda adversa, ad tolerandum laborem; a katonák jól állják a tüzet, milites immoti excipiunt tela hostium. 2) boszut á. = magát megboszulni, ultionem petere, exigere ab aliquo, poenas petere, repetere ab aliquo, ulcisci aliquem; valamiért, poenas alicuius rei expetere, ulcisci aliquid. 3) jót á. = kezeskedni, praestare, spondere, intercedere, fidem suam interponere; jót á. valamiért v. valamiért, spondere pro aliquo, fidem suam interponere in aliqua re; valakiről v. valamiről, praestare aliquem v. aliquid; jót á., hogy valami lesz, praestare aliquid futurum esse: 4) őrt á., excubare, excubias agere, in statione esse; stationem habere v. agere, *átv. ért. vigilare.* 5) útját á. valakinek v. valaminek, impedire aliquid, occurrere alicui v. rei alicui, obstare, obsistere alicui.

III. Kapcsolatai ih-kkal: 1) *át* — v. *által*, —, transire, transgredi; háborúban az ellenséghez átá., katonáról, transfugere. 2)

bé — , a) sajátl. intrare. b) *átv. ért.* = békövetkezni, venire, adesse; béállott a tél, hiems adest. c) valaminek béállani = állani 2, b. l. ezt. d) = megállani e szójárásban : nem áll bé a szája, usque garrit. 3) **el** — , a) sajátl. valamitől, desistere de v. ab aliqua re, recedere, discedere ab aliqua re, abjicere, deponere aliquid. b) = útját állani, occupare, praeccludere, l. még állani II, 5. c) = megszűnni, desinere; elállott a szava, conticuit, vox faucibus haesit; elállott a lélekzete, animam exspiravit v. csak exspiravit. d) *átv. ért.* = nagyon elfáradni, defatigari, viribus defici. 4) **elé** — v. **elő** — , a) sajátl. prodire, provenire, exsistere; b) = teremni, nasci, crescere, oriri, exsistere; c) valamivel eléá. = valamit előhozni, mondani, afferre, objicere aliquid; hazugsággal eléá., mendacia fundere; ürügygyel, praetendere aliquid; 5) **fél** — , a) fekvő v. ülő helyzetből, surgere, consurgere; b) élettelen tárgyakról, erigi, stare; felállott a haja, steterunt comae; c) valahová, magas helyre, ascendere aliquo, in aliquem locum; consistere in aliquo loco; d) = rendbe állani, consistere; küln. hsz. még mielőtt a legiók felállhat- tak, priusquam legiones explicari et consistere possent; 6) **félre** = , = helyet adni, kitérni, cedere, concedere, se subducere, recipere de v. ex aliquo loco; vagy a helyet jelölő szó pusztá hat. esetével; állj félre innen, aufer te hinc. 7) **ellen** — , obsistere, obstare, resistere, contra stare; szóval, contradicere alicui; 8) **helyre** — , a) előbbi állapotjába visszatérni, redire, restitui, refici, reparari; b) be- tegről, convalescere, consanescere, sanari. 9) **ki** — , a) sajátl. α) valamiből, prominere, eminere; β) társaságból, excedere, societatem relinquere. b) harcra, procedere, prodire, progredi, provocanti praesto esse, occurrere, sui copiam facere; c) *átv. ért.* = tűrni, pati, ferre, perferre, tolerare. 10) **körül** — , a) helyt állva, circumstare, élettelen tárgyakról, circumdare; b) körülvenni, circumsistere, sti- pare. 11) **le** — , deorsum verti, pendere. 12) **meg** — , a) = erősen, tartósan állani, durare, stabilem esse, fixum, immotum manere, loco non cedere, perstare, perseverare, permanere; b) = mozgásával fel- hagyni, consistere, insistere, gradum sistere; az óra megállott, rotae horologii moveri desierunt; a futók megállottak, currentes, fugientes constiterunt; innen c) beszédben megállani, subsistere, conticere, orationem interrumpere; itt megállott egy kissé, hic paullum reticuit; d) = magát megtartóztatni, se continere, se tenere, abstinere ab aliqua re; alig állhatta meg, hogy . . . , vix se continere potuit,

quin . . . ; e) álljunk meg itt, azaz ne folytassuk tovább, de his hactenus, hoc hactenus; ha csak = ne folytassuk mǎndjárt, moremur paullum in hac re; f) = állani II, 1. l. ezt. g) = megszũnni, desinere; az eső megállott, pluvia desiit. 13) **öszsze** —, a) sajátl. congregi, societatem inire cum aliquo, b) alkatrészekből alakulni, coalescere, concreescere, coagulari. 14) **rá** —, a) sajátl. valami tárgyra, insistere alicui rei, aliquam rem v. in aliquam rem; b) *átv. ért.*, = beleegyezni, consentire, accedere, l. állani, I, 2, b. 15) utána állani valaminek, operam dare alicui rei, obire aliquam rem, aliquo negotio fungi, aliquid summo studio aggredi.

ám, 1) mint ih. szolgál állítás erősítésére a) egyszerű állításban, profecto, sane, certe; ez ám a boldog ember, hic profecto beatus est; az lesz ám az öröm, ea certe laetitia erit; most lesz ám veszekedés, profecto rixa ingruit; megmondtam ám, sane praedixi. b) küln. ráhagyó erősítő feleletben, certe, verum, vero, probe; megjegyezvén, hogy a magyarban a kérdő szó ismétléséhez szokott ám járulni, és éppen úgy van a latinban is, de ha a magyarban csak az igekötőt ismétlik, vagy a kérdő főnév helyett névmás áll, a latin ih. magára áll: azt mondod? mondom ám, ain' vero? certe inquam; kisegítesz? ki ám, expedies? certe; ezt hibául rójják fel, — az ám, hoc vitio datur, — probissime; megteszed? meg ám, facies? verum; 2) mint ksz. áll oly mondatokban, a melyekkel indokolás nélkül valamit megengedünk, sane, néha a latinban csupa kötmód is elég; ám legyen, fiat; ám legyenek bőkezűek, sint sane liberales; ám lett legyen királyságra törekvés, sane fuerit regni paratio; ám lássad *átv. ért.* = nem szólok belé, rád bizom, hogy úgy tégy, a mint akarsz, tui arbitrii est, ut libido fert, ita age. 3) de ksz.-val kapcsolatban, ám de, kiemeli az ellenkezést, vero, enim, tehát ámde = at vero, at enim, verum enim vero; ámde az a szegény, at vero ille tenuis; ámde Sergius és Virginus elébb kérni kezdtek, hogy ne gyalázzák meg őket, at enim vero S. et V. primo deprecari ignominiam; ám de a győzelem a kezünkben van, verum enim vero victoria in manu nobis est. — *Szój.* ímmel ámmal tenni valamit, obiter, levi brachio, extremis digitis facere aliquid.

1. **árva**, fn. és mn. 1) sajátl. orbus, orba, és a menyinyiben gondnokság alatt van, pupillus, pupilla; atyáról, anyáról á., orbus

patre, matre; szüléről is, a ki gyermekeit elvesztette, orbus liberis; mint mn., pupillaris, pl: árva pénz, pecunia pupillaris. 2) *átv. ért.* = mindentől elhagyott, ab omnibus desertus, derelictus, miser; jaj az én á. fejemnek, hei misero mihi. Innen — ság, fn. orbitas; — ságra jutni, orbum fieri, juttatni, orbum facere.

2. **Árva**, fn. sn. = Árva vármegye, comitatus Arvensis.

árva-csalán, fn. msz. lamium album L.

árva-fűz, fn. msz. salix Babylonica L.

árva-ház, fn. † orphanotropheum.

árva-káka, fn. msz. scirpus palustris L.

árva-lepén-fa, fn. msz. Gleditschia inermis L.

árva-lány-haj, fn. msz. stipa pennata L.

árva-pely-hím, fn. msz. celsia orientalis L.

árva-pinty, fn. msz. fringilla coelebs L.

árva-reketytye, fn. msz. genista silvestris L.

árva-rózsa, fn. msz. rosa alpina L.

—ba, —be, vr. 1) sajátl. mozgást jelölő igék mellett, in tárgyesettel, kivételesen latin dativussal vagy ablativussal, ha a latin ige ezt az esetet kívánja; a városba menni, in urbem ire; a vízbe mártani valamit, aliquid in aquam mergere, vagy aquâ mergere, vagy aquae immergere; bort tölteni a serlegbe, infundere vinum in poculum v. poculo. *Jegyz.* I. A hová kérdésre megfelelő mondásokban a latin nyelv szereti az 'in' szócskát inkább, mint igehatározót az igéhez csatolni, és akkor a főnevet, a melyhez a magyarban a —ba, —be járult, vagy csupa tárgyesetbe, vagy gyakrabban tulajdonító esetbe tenni; lehet azonban a tárgyesetet 'in' szócskával is használni, pl. bérontott az ellenség határába, irrupit agrum hostium, v. in agrum hostium; a templomba lépni, ingredi templum v. in templum; magát a más ügyeibe ártani, immiscere se negotiis alienis v. in negotia aliena; a törvényt érczbe vésni, incidere legem in aes v. aeri, stb. II. A latin nyelv sajátja némely ige mellett más értelmű viszonyzó használatát kívánja, a hol a magyarban —ba, —be, áll, pl. kőbe botlani, ad lapidem offendere; a hullámokat a levegőbe emelni, erigere fluctus sub auras stb. (I. az illető igék alatt); de abból épen nem következik, hogy ad v. sub = —ba, —be, hanem a különböző felfogás szerint, a latin kőhez botlik, nem kőbe; a lég a lá emeli a hullámot, nem a légbe. III. Hogy a városok nevei

a hová kérdésre csupa tárgyesetben állanak, arra már a nyelvtan tanít, tehát: Rómába utazni, Romam proficisci; Athenébe érkezni, Athenas pervenire; de megjegyzendő, hogy az ütést, verést s hasonlót jelentő igéknél is sokszor csupa tárgyeset pótolja a —ba —be ragot; arczba vágni valakit, os alicuius ferire; főbe ütni, caput percutere; a villám a hegy tetejébe csap, fulmen ferit summum montem; valakit oldalba döfölni, latus alicuius fodicare. 2) Általában úgy tekintve a -ba, -be ragot, mint casus képzőt, a vele alkotott casus-nak a latinban az ige minőségéhez képest majd tárgyeset, majd határozó eset felel meg minden viszonyzó nélkül, pl.: bajba, betegségbe esni, molestiis, morbo implicari; valamibe szeretni, boldondulni, bősülni, amore, studio, insana cupidine alicuius rei capi, teneri; valamit számba venni, sajátl. numerum, rationem alicuius rei inire; *átv. ért.* suspicere aliquid, in aliquo numero, pretio habere; pénzbe játszani, fogadni, pecunia ludere, certare, contendere; akár mibe fogadok, quovis pignore paratus sum certare, contendere; tizedik évbe járni, decimum annum agere; valakinek kedvibe járni, benevolentiam, gratiam alicuius sequi, aucupari stb. I. egyébiránt az illető igék alatt. 3) Nevezetes a -ba, -be használata mint igehatározók képzőjéé; mint ilyen rendszeren oly szók mellé járul, a melyek eredetileg főnevek, és csak *átv. ért.* szolgálnak ih. gyanánt; névszerint képződnek ily módon: a) a hol, honnan és hová kérdésekre három különböző alakban megfelelő ih.-k közül, a hová kérdésre megfelelő: elibe, felibe, közibe (voltaképen elejébe, felébe, közébe,) a melyek helyébe az ujítók az elé, felé és közé szókat szeretik tenni, holott elé és elibe, felé és felibe között nagy különbség van, mert más az, ha a madár a fa felé repül (a fölé forma ezen nem változtat semmit, mert fel és föl csak tájshózási változatok), arborem versus volat, meg más, ha a fa felibe felrepül, supra arborem evolat; e szerint elibe = ante, a cohors meggondolatlanul a többiek elibe futott, cohors temere ante ceteras procurrit; köpenyét és a levelet az ágy elibe levetette, amiculum et literas ante lectum projecit; valaki szeme elibe vezetni valakit, aliquem ante oculos alicuius adducere (egyebet teszen: valaki elibe menni, obviam ire, progredi alicui); a ház elibe állani, pro domo consistere; a sereg a tábor elibe ült, consederat pro castris exercitus; — felibe = supra, ugorva a gerelyek felibe emelkedni, saltu supra venabula ferri; a halandók felibe emelkedni, attolli supra mortales; — közibe = inter, a római

nemzetségek közibe beválasztott nemzetség, gens inter Romanas allecta; az őrálló csapatok közibe rontani, inter stationes medias erumpere. — *Jegyz.* Elibe és felibe helyett azt mondani vagy írni elé és felé, a különböző jelentésnél fogva nem csak hiba, hanem értelemszavart is okozhat; közé e helyett közibe legalább nem csinál zavart, de a többes formákban közinkbe, közitekbe, közikbe nemcsak helyesebb, hanem tán magyarosabb hangzású is, mint közénk, közétek, közéjük; merőben rossz a némelyektől divatba vett közibünk, közibetek, közibök. b) más szókkal képzett ih.-k, áruba, egyszeribe, helybe, számba, szembe, stb: l. az illető főnevek alatt. 4) Egynehány sajtószerű szólás: kárba menni, perire, interire; füstbe menni, evanescere; füstbe megy minden igyekezete, omnem operam perdit; dugába dőlni, ad irritum cadere, redigi; reménye dugába dőlt, spes eum fefellit, dejectus est spe, destitutus est a spe; 5) Külön. megjegyzendő az a sajtószerű viszsza-felfogás, a melyről fogva a -ba, -be rag némelykor éppen ahhoz a főnévhez járul, a mely éppen a más valami belsejébe ható tárgyat jelöli, pl. valakit karóba, nyársba húzni, stipitem, veru per medium aliquem adigere; névszerint ruhadarabokról, pl. a kalapot a fejébe tenni, a köpönyeget a nyakába akasztani, a csizmát a lábába húzni, a mit a latin in által fejez ki, csakhogy ekkor az in értelme nem -ba, -be, hanem -ra, -re.

beh, indulathang, különböző jelentésű felkiáltások erősítésére, nyomósítására szolgál, és mintegy annyit látszik jelenteni, mint a hasonló szólásokban használatos „mily“ vagy „menynyire“, quam, ut, a mely szók eleibe éppen úgy járulhat még heu v. heja, mint a hogy a magyarban ej, hej és ejnye szócskák szokták a beh isz.-t megelőzni: beh félek, hogy mi lesz a vége, quam timeo quorsum evadat; beh örülök, hogy... látom, quam gaudeo, ubi... video; ejnye be vadóc, heia, quam ferocula est; beh sokat mondál és beh kevés szóval, quam multa, quam paucis; beh szerettem volna, ha... meghittál volna, quam vellem... me invitavisses; hej beh bajos bűnét el nem árulni arczával, heu quam difficile est, crimen non prodere vultu; beh gyakran lappangnak homályban a legkitünőbb tehetségek, ut saepe summa ingenia in occulto latent; beh jól esik, hogy láthatlak, ut ego te nunc conspicio lubens; de az a fiu, a kit

A MAGYAR NYELV RENDSZERE, 2-dik kiad. Buda 1847. 1 ft.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGOZÁS főbb szabályai. 10-dik kiadás. Pest 1853. 20 kr.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ügyében a M. Akad. Nyelvtud. Bizottmány Előterjesztése a Nyelvtudományi Osztályhoz. Pest 1856. 10 kr.

A MAGYAR SZÓKÖTÉS főbb szabályai. 2-dik kiadás. Pest 1852. 70 kr.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. I. Csató és Nagy János : A m. nyelv ragai és szóképzői, Buda 1834. 53 kr. — II. Engel és Nagy J. A m. nyelv gyökei.

Buda 1838. 53. l. — III. Szilágyi István : A m. szókötés szabályai. Pest 1846. 1 ft. — IV. Szvorényi : Magyar ékes szókötés, Buda 1846. 70 kr.

A DUNÁNTÚLI NYELVJÁRÁS. Vass József jntalmazott pályamunkája. Pest 1860. 60 kr.

A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA, készítették Czuczor és Fogarasi. I—III. köt. Pest 1862—7. Sajtó alatt a IV. k. Minden kötet ára 5 ft.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Iidik v. német-magyar rész, 2-ik kiadás. Buda 1843. 2 ft.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Buda 1838. 70 kr.

MAGYAR TÖRVÉNYTUDOMÁNYI MŰSZÓTÁR. 2-dik kiad. Buda 1847. 2 ft.

MAGYARÍTÁS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKBAN, Szabó Józseftől. Pest 1861. 20 kr.

RÉGI MAGYAR NYELVEMLÉKEK. I. Halotti Beszéd. Régi Biblia. Buda 1838. 5 ft. — II. Kinizsi Pálné Imakönyve. Vegyes m. iratok, Buda 1840. 5 ft. —

III. Tatrosi Biblia. Vegyes m. iratok, 1842. 5 ft. — IV. I. Guary-codex, Buda 1846. 1 ft. 93 kr. — V. Bátori Bibliája sajtó alatt.

MAGYAR LEVELESTÁR. I. Szalay Ágostontól. Pest 1861. 4 ft.

CORPVS GRAMMATICORVM Linguae Hung. Veterum. Toldy Ferencztől. Pest 1866. 4 ft.

FINN NYELVTAN, Fábián Istvántól. Pest 1859. 2 ft.

CHRESTOMATHIA FENNICA. Hunfalvy Páltól, Pest 1861. 3 ft.

ABUSKA. Csagatajtörök Szógyűjtemény, Vámbéry Ármintől. Pest 1862. 1 ft.

VOCABULARIUM CEREMISSICUM utriusque dialecti, Budenz Józseftől. Pest 1865. 1 ft.

REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI. I. A vogul föld és nép. Pest 1864. 4 ft.

M. AKADEMIAI ÉRTESEÍTŐ. Új folyam : Nyelv- és Széptud. Osztály. I. Pest, 1860—61. 3 ft. — II. 1861—62, 3 ft. — III. 1863—5, 3 ft.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. I. — V. k. Pest. 1862—5. Mindenik kötet ára 3 ft.

ÚJ MAGYAR-SZLÁV ÉS SZLÁV-MAGYAR SZÓTÁR, Jancsovícs Istvántól. Szarvas 1848. 2 kiad. 3 ft. 36 kr.

HANGRENDI PÁRHUZAM ezer példában, Lugossy Józseftől. Pest 1858. 20 kr.

MAGYAR NYELVÉSZET, szerk. Hunfalvy Pál. Pest 1856—61. 6 köt. Egy-egy köt. 5 ft. 25 kr. A hat kötet együtt 25 ft.